

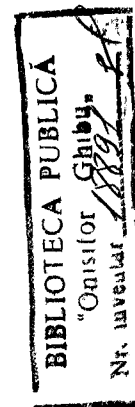
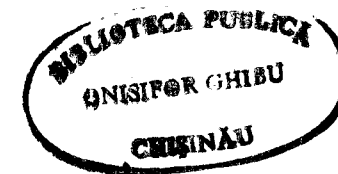
Coperta de TRAIAN ALEXANDRU FILIP

94 (= 924)
K-95

ARTHUR KOESTLER

AL TREISPREZECELEA
TRIB

Imperiul khazarilor și moștenirea sa

EDITURA

NAGARD

1987

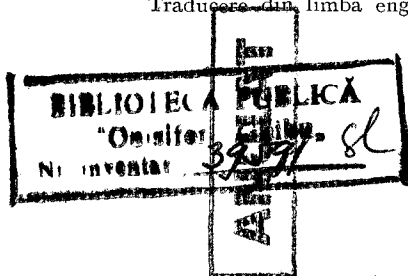
93 (= 924)
299.24

Titlul original al lucrării
THE THIRTEENTH TRIBE. *The Khazar Empire and its Heritage*

© ARTHUR KOESTLER, 1976

© 1986, Editrice Nagard
Foro Trajano 1/A Roma—Italia

Traducere din limba engleză de ANDREI BANTAȘ

TIPĂRIT ÎN ROMÂNIA

CUVÎNT ÎNAINTE

Istoria Europei și a lumii nu poate fi înțeleasă, în adevărata ei semnificație, fără cunoașterea profundă a istoriei poporului evreiesc, istoria bazată pe o religie «națională», exclusivă, care a servit și care constituie premisele religiei creștine și islamice. Aceste două religii au oarecare coloratură politică, unificatoare, de apropiere, dar într-o măsură incomparabil mai redusă decât religia mosaică, coagulată pe plan mondial și caracterizată printr-o solidaritate exemplară.

În genere, religia nu schimbă etnia. Doga politica îndelungată poate să ducă la formarea de noi etnii. O religie adoptată în mod voluntar, deci nu impusă prin forță, nu poate să ducă la asemenea rezultate. Probă sunt națiunile europene care au adoptat religia creștină, dar au rămas ceea ce sunt și chiar s-au răsboit între ele. În zilele noastre asistăm la un război islamic.

Practicată în templele «comunităților», religia mosaică înfățișează o permanentă comemorare și exaltare a istoriei unui popor alcătuit din 12 triburi (Simeon, Iuda, Beniamin, Ruben, Gad, Dan, Efraim, Manase, Isahab, Abulon, Așer, Naftali), care au plecat din regiunea mesopotamică a centrului Ur, s-au deplasat în Țara Hititilor traci nord-dunăreni, apoi au ajuns în Egipt, unde s-au înmulțit atât de mult, încât au depășit chiar numărul populației egiptene. De aici, au emigrat din nou în Palestina (țară care și-a căpătat numele după tribul trac al Phalestinilor coborâți din Haemus), unde s-au organizat în două regate: al lui Iuda și al lui Israel. După includerea Palestinei în Imperiul Roman, Evreii semiți care își câștigaseră o conștiință națională datorită «egipteanului»

Moise, crescut ca un vlăstar princiar în palatul faraonilor, s-au întins în tot Imperiul, mai ales după distrugerea templului de la Ierusalim. Cu aceasta a început diaspora, care durează și astăzi, deși — cum just era să existe — a fost întemeiat în zilele noastre statul Israel.

Puțini mai sunt azi Evreii semiți împrăștiați în lume, cum ar fi Sefardiții în Spania, alții așezați la Salonic și Constantinopol, mai ales în Mediterana.

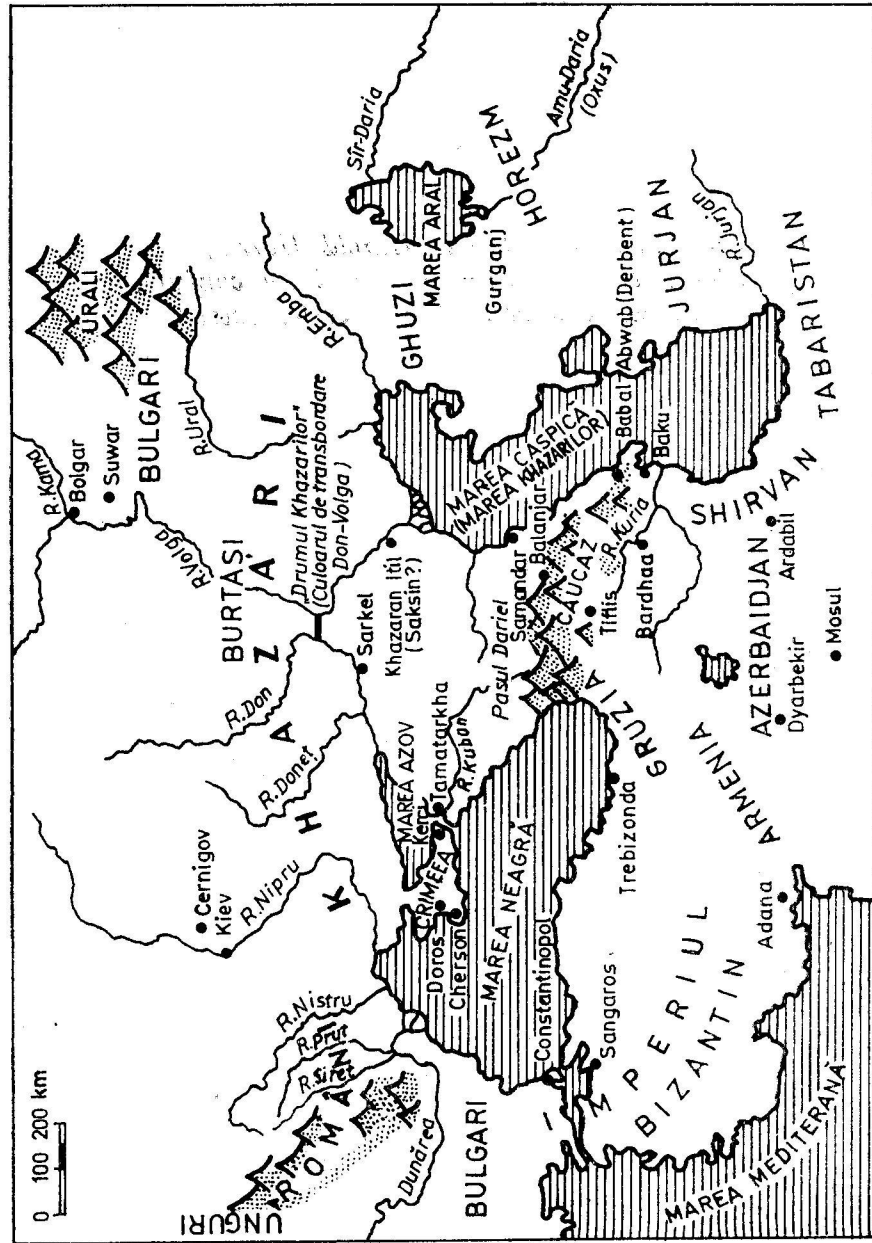
Diferite alte etnii au adoptat religia mosaică. Între acestea, Khazarii, turcomani din stepile scitice, care și-au ales această religie în anul 740 a. D., cu toate că nu aveau nimic comun cu poporul semit, după cum nici poșoarele europene care au adoptat creștinismul, iar cele arabe mosaismul, nu au vreo legătură cu Israelul. Noi neamuri și rase apar azi în istoria «poporului evreu» din seminiția lui David: turcomanii-turci din Khazaria, Falascia din Ethiopia și o parte din populația neagră din America convertită la mosaiism etc. Statisticile arată că astăzi, majoritatea preponderentă a celor 15—20 de milioane de «evrei» din lume sunt cei de origine khazară, cu un aspect fizic diferit, numiți Așkenazi. Alungați de alți năvălitori, ei au împânzit Europa și America, unde au bună situație economică și o mare influență politică.

Această situație se datorește organizării extraordinar de eficiente a bisericii și comunităților mosaice din lume, legate într-o federație mondială. Așadar, mosaismul este o societate formidabilă, demnă de toată admirația, un model de realizare a unor valori naționale, originale sau de împrumut, cu o structură socio-politică mai puternică decât etnia și statul.

Este tocmai ceea ce rezultă din opera documentată cu lux de amănunte a lui Arthur Koestler, care fiind și el khazar mosaic din Țara Mogiorilor, este departe de orice îndoială sau suspiciune de antisemitism, termen nejustificat și obsolet. Pe plan istoric, gloria khazară nu poate lipsi din istoria «ebraică» a fondatorului Moise, deși vine de la un popor de rasă diferită, care pe drept cuvânt poate fi calificat drept al 13-lea trib.

*Închin această carte lui Harold Harris,
editorul cu care n-am avut nici un conflict,
și care mi-a sugerat titlul acestei lucrări*

J. C. DRĂGAN

Partea întâi

ÎNĂLȚAREA ȘI DECLINUL KHAZARILOR

„În Khazaria, oile, mierea și evreei se
află din belșug” MUQADDASI, *De-
scriptio imperii moslemici* (sec. al 10-lea,

I. ÎNĂLȚAREA

1

Cam pe vremea cînd Carol cel Mare s-a încoronat împărat al Apusului, granițele răsăritene ale Europei între Caucaz și Volga erau dominate de un stat evreiesc cunoscut sub numele de Imperiul khazarilor. La apogeul puterii sale, din secolul al VII-lea pînă în secolul al X-lea e.n. a jucat un rol important în modelarea destinului Europei medievale și deci și al celei moderne. Împăratul și istoricul bizantin Constantin Porfirogenetul (913—959) trebuie să fi fost pe deplin conștient de acest lucru cînd a înregistrat în tratatul său despre protocolul curții¹ faptul că scrisorile adresate papei de la Roma, precum și cele către împăratul Apusului aveau un sigiliu în valoare de doi bani de aur, pe cînd mesajele către regele khazarilor aveau un sigiliu în valoare de trei bani. Nu era vorba de nici un fel de lingușeală, ci de *Realpolitik*. „În perioada de care ne ocupăm, scria Bury, e foarte probabil că hanul khazarilor era aproape la fel de important în ochii făuritorilor politicii externe a imperiului ca și Carol cel Mare și succesorii săi.”²

Țara khazarilor — cu populație de origine turcă — ocupa o poziție strategică cheie la poarta dintre Marea Neagră și Marea Caspică unde se înfruntau marile puteri orientale din vremea aceea. Ea servea de tampon care să ocrotească Bizanțul de invaziile triburilor barbare flămînde sau avide din stepele nordice — bulgari, maghiari, pecenegi etc. — și mai tîrziu de vikingi și neamul rhus. Dar la fel de important (dacă nu chiar mai important din punctul de vedere al diplomației bizantine și al istoriei Europei) este faptul că armatele khazarilor au stăvilit în chip eficace avansa arabă chiar în stadiile ei cele mai devastatoare, împiedicînd

astfel cucerirea Europei răsăritene de către musulmani. Profesorul Dunlop de la Universitatea Columbia, o autoritate de frunte în materie de istorie a khazarilor, a rezumat succint acest episod hotărâtor și totuși aproape necunoscut:

Țara khazarilor se afla în calea firească a înaintării arabilor. La câțiva ani după moartea lui Mahomed (632) armatele Califatului care mășăluiau spre nord prin ruinele celor două imperii, măturând totul în calea lor, au ajuns la marea barieră muntoasă a Caucazului. Odată trecută această barieră, le rămânea deschisă dinainte calea către teritoriile Europei răsăritene. Întimplarea a făcut ca pe linia Caucazului arabii să se lovească de rezistența unei puteri militare organizate care i-a împiedicat efectiv să-și extindă cuceririle în această direcție. Războaiele dintre arabi și khazari, care au durat peste o sută de ani, capătă astfel o importanță istorică deosebită, deși sînt prea puțin cunoscute. Francii lui Carol Martel pe cîmpia de la Tours au răsturnat soarta invaziei arabe. Cam în aceeași perioadă amenințarea la adresa estului Europei era la fel de acută... Musulmanii victorioși au fost întîmpinați și ținuți în loc de forțele regatului khazarilor. Sînt prea puține indoilei că dacă nu ar fi existat khazarii în regiunea de la nordul Caucazului, arabii ar fi învăluit Bizanțul — bastionul răsăritean al civilizației europene — iar istoria creștinătății și a islamului ar fi putut să fie total diferită de cea cunoscută nouă.³

Date fiind împrejurările, nu ar trebui să ne surprindă faptul că în 732 — după o victorie răsunătoare a khazarilor asupra arabilor — viitorul împărat Constantin V s-a căsătorit cu o prințesă khazară. La vremea cuvenită, fiul lor a ajuns împăratul Leon IV, cunoscut sub numele de Leon Khazarul.

Ironia soartei a făcut ca ultima bătălie a acestui război, în anul 737, să se termine cu înfrîngerea khazarilor. Dar între timp forța de șoc a „războiului sfînt“ al musulmanilor se istovise în mare măsură, Califatul era zguduit de conflicte interne și năvălitorii arabi au făcut cale întoarsă peste Munții Caucaz fără să fi izbutit să stabilească un cap de pod permanent în nord — iar khazarii au ajuns mai puternici decît fuseseră anterior.

Cîteva ani mai tîrziu, probabil în 740, regele, curtea sa și clasa conducătoare — a militarilor — au îmbrățișat credința mozaică, și iudaismul a devenit religia de stat a khazarilor. Nu încapе îndoială că această hotărîre i-a uimit pe contemporani la fel de mult cum i-au surprins și pe cărturarii moderni dovezile acestei realități oferite de izvoare arăbești, bizantine, rusești și ebraice. Unul dintre cele mai recente comentarii poate fi aflat într-o lucrare a istoricului marxist maghiar dr. Antal Bartha. Cartea lui despre *Societatea maghiară în secolele ale VIII-lea și IX-lea*⁴ consacră mai multe capitole khazarilor, întrucît ungerii au fost sub stăpînirea acestora cea mai mare parte a perioadei respective. Și totuși convertirea lor la iudaism e discutată într-un singur paragraf, cu o jenă evidentă:

Cercetările noastre nu se pot ocupa de problemele referitoare la istoria iudeilor, dar ne vedem obligați să atragem atenția cititorilor asupra religiei de stat a Regatului khazar. Cultul mozaic a devenit religia oficială a păturilor conducătoare ale societății. Nu mai e nevoie să menționăm că acceptarea cultului mozaic ca religie de stat a unei populații neevreiești din punct de vedere etnic a format obiectul unor speculații interesante. Ne vom mulțumi însă cu observația că această convertire oficială (în pofida prozelitismului creștin practicat de Bizanț, în ciuda influenței musulmane din răsărit, precum și a presiunii politice exercitate de aceste două puteri) la o religie care nu beneficia de sprijin din partea nici unei puteri politice, fiind dimpotrivă persecutată de mai toate, a devenit o surpriză pentru toți istoricii preocupați de khazari și nu poate fi considerată un simplu accident, ci trebuie văzută ca un semn al politicii independente urmată de acest regat.

Pasajul acesta ne lasă încă și mai nedumeriți decît înainte. Dar cu toate că izvoarele istorice diferă în privința unor detalii minore, faptele majore sînt indiscutabile.

Ceea ce rămîne discutabil este destinul khazarilor evrei după distrugerea imperiului lor, în secolul al XII-lea sau al XIII-lea. În această problemă izvoarele de informație sînt sărăcicioase însă menționează totuși diferite așezări medievale ale khazarilor

în Crimeea, Ucraina, Ungaria, Polonia și Lituania. Tabloul general care se degajă din aceste informații fragmentare este acela al unei migrații a triburilor și colectivităților khazare în aceste regiuni ale Europei răsăritene — în special Rusia și Polonia — unde, în zorile epocii moderne, se afla cea mai mare concentrare de evrei. Iată ce i-a făcut pe diverși istorici să presupună că o mare parte, dacă nu chiar cei mai mulți dintre evreii orientali — și deci aceeași cotă din evreimea mondială — s-ar putea să fie de origine khazară și nu semită.

Implicațiile ample și cu bătaie lungă ale acestei ipoteze ar putea explica marea prudență și rezervă manifestate de istorici în abordarea acestui aspect — atunci când nu-l evită cu desăvîrșire. Astfel, în ediția din 1973 a lucrării *Encyclopaedia Judaica* articolul despre khazari este semnat de prof. Dunlop, însă există o secțiune separată care se ocupă de „evreii khazari după căderea regatului” semnată de coordonatorii lucrării și scrisă cu intenția evidentă de a evita să zdruncine dogma „poporului ales” din mințile credincioșilor:

Karaiții (o sectă mozaică fundamentalistă), vorbitori de turcă, așezați în Crimeea, Polonia și în alte părți ale lumii, și-au afirmat legăturile cu khazarii, confirmate poate de dovezi folclorice, antropologice, precum și lingvistice. S-ar părea că există cantități considerabile de dovezi ale prezenței neîntrerupte în Europa a descendenților khazarilor.

Cît de importantă, din punct de vedere cantitativ, este această „prezență” a fiilor caucazieni ai lui Iafet în corturile din Șem? Unul din cei mai radicali promotori ai ipotezei despre originile khazare ale evreimii este A.N. Poliak, profesor de istorie medievală a evreilor la Universitatea din Tel Aviv. Cartea sa *Khazaria* a fost publicată în ebraică, în 1944, la Tel Aviv, o nouă ediție apărînd în 1951⁵. În introducere, prof. Poliak scrie că realitățile impun

un nou mod de abordare atît a problemei relațiilor dintre evreimea khazară și celelalte colectivități evreiești, cît și a întrebării cît de departe putem merge în considerarea ace-

tei evreimi (khazare) drept nucleu al mării comunități evreiești din Europa orientală... Descendenții acestora — cei care au rămas pe loc, cei care au emigrat în Statele Unite și în alte țări, precum și cei care s-au dus în Israel — formează astăzi marea majoritate a evreimii mondiale.

Aceste rînduri fuseseră scrise înainte de a lua lumea cunoștință pe deplin de proporțiile reale ale holocaustului nazist, dar acest amănunt nu modifică faptul că marea majoritate a evreilor care au supraviețuit în lumea contemporană sînt de origine est-europeană — și deci, probabil, mai ales khazară. Dacă așa stau lucrurile, ar însemna că strămoșii lor veneau nu de pe malurile Iordanului, ci de pe ale Volgăi, nu din Canaan, ci din Caucaz, adică locul socotit de toată lumea leagănul rasei ariene; deci din punct de vedere genetic, ei se înrudesc mai de aproape cu triburile hunilor, uigurilor și maghiarilor decît cu seminițiile lui Abraham, Isaac și Iacob. Dacă se va dovedi că acesta este adevărul, atunci termenul de „antisemitism” ar deveni fără noimă, s-ar goli de conținut, s-ar baza pe o concepție falsă împărtășită atît de călăi, cît și de victimele lor. Povestea Imperiului khazar, așa cum se dezvăluie ea încetul cu încetul din trecut, începe să apară ca cea mai cruntă farsă pe care a pus-o vreodată la cale istoria.

2

„La urma urmei Atila a fost doar rege al unui regat al corturilor. Statul lui a dispărut — pe cînd disprețuitul oraș al Constantinopolului a rămas o putere. Corturile s-au prefăcut în praf și pulbere, orașele au rămas. Statul hunilor a fost doar un vîrtej...”

Așa scria Cassel⁶, un orientalist din veacul trecut, sugerînd tă din motive similare și khazarii au avut o soartă similară. Și totuși, prezența hunilor pe scena europeană a durat doar optzeci de ani *, în schimb Regatul khazarilor a rămas în picioare vreme de aproape patru veacuri. Și khazarii locuiau mai ales în corturi, dar aveau și mari așezări urbane și se aflau în toiul procesului

* De pe la 372, cînd au pornit mai întîi hunii spre apus, din stepele de la nord de Marea Caspică, pînă la moartea lui Atila în anul 453.

de transformare dintr-un trib de războinici nomazi într-o națiune de fermieri, crescători de animale, pescari, viticultori, negustori și meșteșugari iscusiți. Arheologii sovietici au scos la lumină dovezi ale unei civilizații relativ avansate, total diferită de „virtejul hunilor”. Ei au descoperit urme ale unor sate care se întindeau pe mai multe mile⁷, cu case legate prin galerii de uriașe grajduri, ocoale de oi și staule pentru vite (acestea măsurau circa 3,5 m × 10 — 14 m și erau sprijinite de coloane)⁸. Cîteva pluguri trase de boi, care ni s-au păstrat, sînt dovezi ale unui meșteșug remarcabil; la fel și obiectele păstrate intacte — cataramele, agrafele, platoșele, ornamentele pentru șei.

Un interes deosebit îl prezintă temeliile îngropate în pămînt ale unor case de formă circulară⁹. După spusele arheologilor sovietici, acestea au fost găsite pe tot cuprinsul teritoriilor locuite de khazari și erau de dată anterioară clădirilor lor „normale” — dreptunghiulare. În mod evident clădirile rotunde simbolizează trecerea de la corturile portative în formă de cupolă către locuințele permanente; totodată sînt semnul trecerii de la o existență nomadă la una așezată sau cel puțin semistabilă. Sursele arabe contemporane ne spun despre khazari că locuiau numai în orașele lor — inclusiv capitala Itil — în timpul iernii; de îndată ce venea primăvara își pregăteau corturile, își părăseau casele și ieșeau cu oile sau vitele în stepă, tăbărînd pe lanul de cereale sau în vii.

Săpăturile arheologice au mai arătat că în perioada sa tîrzie Regatul khazarilor era înconjurat de un lanț foarte complicat de fortificații, datînd din secolele al VIII-lea și al IX-lea, care îi apărau frontierele nordice de posibile atacuri dinspre stepele întinse. Aceste fortărețe alcătuiau aproximativ un arc semicircular din Crimeea (stăpînită o vreme de khazari) peste cursul inferior al Donului și al Donului pînă la Volga; înspre miazăzi erau aparate de Munții Caucaz, spre apus de Marea Neagră, iar spre răsărit de „Marea khazarilor” — Caspica*.

* În *Istoria poporului gruzin*, Londra, 1952, W.E.O. Allen scrie: „Pînă și astăzi, amintindu-și spaima arabilor de incursiunile khazarilor, musulmanii mai numesc Bahr-ul khazar, adică Marea khazarilor, Caspica — o întindere de apă la fel de schimbătoare ca și nomazii — care spală stepele”.

Și totuși, lanțul nordic de fortificații marca doar un inel interior, care proteja inima stabilă a țării khazarilor; granițele reale ale stăpînirii lor asupra triburilor de miazănoapte fluctuau după soarta războiului. La apogeul puterii lor ei aveau sub control, sau supuneau la biruri, circa treizeci de națiuni și triburi diferite stabilite pe teritoriile vaste cuprinse între Munții Caucaz, Marea Aral, Munții Ural, orașul Kiev și stepele ucrainene. Printre populațiile supuse suzeranității khazarilor se numărau bulgarii, burtașii, ghuzii, maghiarii (ungurii), coloniile gotice și grecești din Crimeea, precum și triburile slave din ținuturile păduroase de la nord-vest. Dincolo de aceste dominioane întinse, armatele khazarilor mai făceau expediții de jaf și în Gruzia și Armenia sau pătrundeau în Califatul arab pînă la Mosul. Iată cum se exprima arheologul sovietic M. I. Artamonov¹⁰:

Pînă în secolul al IX-lea khazarii n-aveau rivali la supremația lor în regiunile de la nordul Mării Negre și în stepa și regiunile împădurite de pe Nipru. Khazarii au fost stăpîniți supremi ai jumătății sudice a Europei răsăritene vreme de un secol și jumătate și reprezentau un bastion puternic, astupînd poarta Uralo-Caspică de trecere din Asia în Europa. În toată această perioadă ei au ținut în friu invazia triburilor nomade din răsărit.

Privind sumar istoria marilor imperii nomade ale răsăritului, vedem Regatul khazar ocupînd o poziție intermediară ca durată a existenței, ca proporții, precum și ca grad de civilizație, între imperiile hunilor și avarilor care l-au precedat și imperiile mongolilor care i-au urmat.

Dar cine erau acești oameni remarcabili — remarcabili atît prin puterea și realizările lor, cît și prin convertirea la o religie de paria? Descrierile care au ajuns pînă în zilele noastre provin din izvoare ostile și nu pot fi acceptate ca atare. „Cît despre khazari, scrie un cronicar arab¹¹, ei se află la nord de pămîntu

locuit, către zona a șaptea, având deasupra capetelor lor Constelația Plugului. Pământul lor este rece și umed, de aceea și fețele lor sînt albe, ochii albaștri, părul fluturînd în plete și mai ales roșu, trupurile mărunte și firea rece. Înfașurarea lor e îndeobște sălbatică.“

După un veac de înfruntări armate, era evident că scriitorul arab nu-i putea privi cu prea multă simpatie pe khazari. Același lucru se poate spune și despre scribii gruzini sau armeni ale căror țări cu o cultură mult mai veche fuseseră devastate în repetate rînduri de călăreții khazari. O cronică georgiană, făcîndu-se ecoul unei tradiții străvechi, îi identifică pe khazari cu armile lui Gog și Magog — „sălbatici, cu fețe hidoase și deprinderi de fiare sălbatică, care beau sînge de om“¹². Un autor armean se referă la „mulțimea îngrozitoare a khazarilor cu fețe lătărețe și obraznice, fără gene și cu plete lungi ca ale femeilor“¹³. Și în sfîrșit, geograful arab Istakhri, unul din principalele izvoare arăbești spune: „Khazarii nu seamănă cu turcii. Au părul negru și sînt de două soiuri: unii numiți *kara-khazari* (khazarii negri) oacheși la față, aproape măslinii de parcă ar fi indieni și ceilalți, albi (*ak-khazarii*) uluitor de chipeși“¹⁴.

Iată deci un pasaj mai măgulitor care însă nu face decît să sporească nedumerirea noastră, întrucît popoarele turcice vorbeau deseori despre clasele sau clanurile conducătoare, denumindu-le „albe“ și despre cele de jos, denumindu-le „negre“. Așadar, nu avem nici un motiv să credem că „bulgarii albi“ erau mai albi decît „bulgarii negri“ sau că „hunii albi“ (*estaliși*), care au invadat India și Persia în secolele al V-lea și al VI-lea erau mai albi la față decît celelalte triburi hunice care au invadat Europa. Khazarii oacheși ai lui Istakhri — ca și în alte scrieri ale lui și ale colegilor lui — erau descriși din auzite sau pe baza unor legende; ca atare nu am aflat de la el mai mult decît știam despre înfașurarea fizică sau originea etnică a khazarilor.

La cea din urmă problemă nu putem da decît un răspuns vag și destul de general. Dar la urma urmei tot la o dezamăgire duc și cercetările privitoare la originea hunilor, alanilor, avarilor, bulgarilor, maghiarilor, bașchirilor, burtașilor, sabirilor, uigurilor, saragurilor, onogurilor, utigurilor, cutigurilor, tarniacilor, cotra-

gurilor, cabarilor, zabenderilor, pecenegilor, ghuzilor, cumanelor, chipceacilor și a altor zeci de triburi sau populații care într-un moment sau altul din istoria Regatului khazar au trecut barierele domeniilor acestor migratori. Pînă și hunii, despre care știm mult mai mult, sînt de origine incertă; s-ar părea că numele lor provine de la cuvîntul chinezesc *hiong-nu*, care desemnează nomazii războinici în general, pe cînd alte națiuni au aplicat în mod asemănător, tot fără discriminare, numele de „hun“ hoardelor nomade de tot felul, printre care și „hunii albi“ pomeniți mai sus, sabirii, maghiarii și khazarii*.

În primul secol de după Hristos chinezii i-au mînat pe acești vecini dezagreabili, hunii, spre apus, declanșînd astfel una dintre aceste avalanșe periodice care au măturat timp de secole ținuturile din Asia pînă spre apusul Europei. Din secolul al V-lea înainte, multe dintre aceste triburi mînate spre apus erau denumite prin termenul generic de „turci“. Se presupune că și acest termen este de origine chineză (derivînd pare-se de la numele unui deal) și a fost folosit ulterior pentru toate triburile care vorbeau limbi cu anumite caracteristici comune — limbile „turcice“. Astfel, termenul de *turc*, în sensul în care era folosit de autorii medievali — și adeseori chiar și de etnologii moderni — se referă în primul rînd la limbă și nu la rasă. În acest sens hunii și khazarii erau și ei popoare „turcice“**.

Limba khazarilor pare să fi fost un dialect ciuvaș al limbii turce, și acest dialect mai supraviețuiește în Republica Socialistă Sovietică Autonomă Ciuvașă, aflată între Volga și Sura. De fapt se consideră că ciuvașii ar fi descendenți ai bulgarilor care vorbeau un dialect asemănător cu cel al khazarilor. Dar toate aceste legături sînt destul de firave, se întemeiază pe deducțiile mai mult sau mai puțin speculative ale filologilor orientali. Tot ce putem

* E amuzant de observat că în timp ce în cursul primului război mondial englezii foloseau tot peiorativ cuvîntul *huni* cu referire la *germani*, în Ungaria mea natală copiii de școală erau învățați să-i privească pe „gloriosii huni, strămoșii noștri“ cu mîndrie patriotică; un club aristocratic de la Budapesta se numea „Hunnia“, iar Atila este un nume de botez foarte răspîndit, care se bucură și astăzi de popularitate.

** Dar nu și maghiarii a căror limbă aparține grupului ugro-finic.

spune cu siguranță este că acești khazari erau un trib turci⁴ care a erupt din stepele asiatice, probabil în secolul al V-lea al erei noastre.

Originea numelui *khazar* și derivatele sale moderne au format și ele obiectul multor speculații inteligente. Foarte probabil, cuvântul provine de la rădăcina turcească *gaz* = „a rătăci“ și înseamnă pur și simplu „nomad“. Mai mare interes pentru nespecialiști prezintă câteva derivate presupuse moderne ale cuvântului: printre ele cuvântul rusesc *cazac* și cuvântul maghiar *huzar*, ambele nsemnând călăreț cu înfățișare marțială (cel din urmă derivat probabil prin intermediar sârbo-croat din cuvântul prin care se refereau grecii la khazari); de asemenea, cuvântul german *Ketzner* = „eretice“, adică evreu. Dacă toate aceste derivări sînt corecte, ele ar trebui să ne demonstreze șocul produs de khazari asupra imaginației unui mare număr de popoare diferite în Evul Mediu.

4

Cîteva cronici persane și arăbești ne oferă o combinație foarte atrăgătoare de legende și birfeli. Uneori ele încep cu „facerea lumii“ și se încheie cu știri senzaționale ca în presa modernă. De pildă Yakubi, istoric arab din secolul al IX-lea, trasează obârșia khazarilor pînă la Iafet, al treilea fiu al lui Noe. Motivul „Iafet revane adesea în literatură, în timp ce alte legende îi leagă pe khaziari de Abraham sau de Alexandru cel Mare.

Una din primele referiri specifice la khazari se află într-o cronică siriană a lui „Zaharia Retor“ (de fapt alcătuită de un scrib anonim și denumită după un istoric grec anterior a cărui operă este rezumată în cadrul compilației respective) datînd de pe la mijlocul secolului al VI-lea. Aici sînt menționați khazarii într-o listă de populații din regiunea Caucazului. Alt izvor arată că ei fuseseră în centrul atenției cu un veac mai înainte și erau strîns legați de huni. În anul 448 e.n., împăratul bizantin Teodosie II a trimis la Atila o solie în care se afla și celebrul orator Priscus. Acesta din urmă a alcătuit o relatare amănunțită nu numai a

negocierilor diplomatice, ci și a intrigilor de curte și întîmplărilor din somptuoasa sală de ospete a lui Atila; de fapt, omul era un splendid reporter contemporan pentru rubrica mondenă și constituie încă și astăzi una din principalele surse de informații despre obiceiurile și datinile hunilor. Dar Priscus ne mai spune și anecdote despre un popor supus de huni, pe care îl numește *akațiri* — adică foarte probabil *ak-khazarii* sau „khazarii albi“ pomeniți mai înainte și deosebiți de *kara-khazarii*, „khazarii negri“*.

Priscus ne spune că împăratul bizantin a încercat să atragă de partea lui acest neam războinic, dar lacomul șef khazar numit Karidah a socotit ploconul oferit mult prea mic și deci s-a dat de partea hunilor. Atila a învins căpeteniile rivale împreună cu Karidah, l-a însăunat pe acesta drept conducător unic al akațirilor și l-a poftit să-i viziteze curtea. Karidah nu a mai conștientizat să-i mulțumească pentru invitație și i-a spus că „ar fi prea greu pentru un muritor să privească un zeu drept în față. Căci, după cum nu te poți uita la discul soarelui, cu atît mai puțin poți privi fața celui mai mare dintre toți zeii fără a fi rănit“. Probabil că linguşeala l-a încîntat pe Atila, căci a întărit stăpînirea lui Karidah.

Cronica lui Priscus confirmă ideea apariției khazarilor pe scena europeană pe la mijlocul secolului al V-lea ca popor dominat de huni; împreună cu maghiarii și alte triburi, khazarii pot fi socotiți un vlăstar tîrziu al hoardei lui Atila.

5

Prăbușirea Imperiului hunilor, după moartea lui Atila a lăsat un vid al puterii în Europa răsăriteană, prin care s-au perindat din nou, val după val, hoardele nomade în frunte cu

* Akațirii sînt pomeniți ca un neam de luptători și de către Iordanes, marele istoric al goților din veacul următor și de către anonimul „geograf de la Ravenna“ care îi identifică în mod expres cu khazarii. Ideea este acceptată de majoritatea autorilor moderni, cu excepția semnificativă a lui Marquart, dar în privința părerilor acestuia trebuie văzută infirmarea pe care o aduce Dunlop în *Op. cit.*, pp. 7 sqq. De exemplu, Cassel subliniază că pronunția și ortografia folosită de Priscus urmează pe cea armenească și georgiană — *khazir*.

uigurii și avarii. În mai tot cursul acestei perioade khazarii păreau fericiți să se ocupe de invadarea bogatelor regiuni transcaucaziene ale Gruziei și Armeniei și au adunat unele prăzi foarte prețioase. În cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea, au devenit forța dominantă printre triburile de la nord de Caucaz. De la această dată înainte o serie de triburi de acolo — printre care sabirii, saragurii, samandarii, balanjarii — nu mai sînt pomenite în izvoarele istorice: ele fuseseră supuse ori absorbite de khazari. După cît se pare rezistența cea mai dîrză au opus-o puternicii bulgari. Dar întrucît și ei au fost zdrobiți pe plan militar (în jurul anului 641) națiunea lor s-a împărțit în două: unii bulgari au migrat spre apus pînă la Dunăre, pe teritoriul Bulgariei moderne, alții s-au deplasat spre nord-est pînă la cursul mijlociu al fluviului Volga și au rămas sub suzeranitatea khazarilor. Pe parcursul narațiunii noastre ne vom întîlni adeseori atît cu bulgarii danubieni, cît și cu cei de pe Volga.

Dar înainte de a avea un stat suveran, khazarii au trebuit să-și mai facă ucenicia sub o altă putere efemeră — așa-zisa Împărăție turcească de Apus, sau regatul turcut. Era vorba de o federație de triburi, unite prin sceptrul aceleiași conducător: *Kaganul* sau *Khaganul* — titlu pe care aveau să-l adopte ulterior și căpeteniile khazarilor*.

Acest prim stat turcesc — dacă îl putem denumi astfel — a dăinuit vreme de un veac (circa 550—650) apoi s-a dezmembrat, fără a mai lăsa vreo urmă. Și totuși abia după înființarea acestui regat s-a folosit numele de „turc“ — aplicat unei națiuni specifice, distincte de alte popoare care vorbeau limbi turcice, de exemplu khazarii și bulgarii**.

* Alte ortografii sînt Kagan sau Khagan sau Hagan etc. Orientaliștii manifestă puternice idiosincrazii în privința ortografiei — vezi prima anexă a cărții de față. Voi păstra grafia Kagan ca cea mai puțin supărătoare pentru ochii occidentalilor. În schimb, la cuvîntul *khazar*, litera *h* este păstrată de toată lumea.

** Și totuși aceasta nu a împiedicat folosirea fără discriminare a denumirii „turc“, pînă în zilele noastre, pentru orice trib nomad din stepe, ca un eufemism pentru barbari sau sinonim pentru huni. Tocmai aceasta a generat numeroase confuzii în interpretarea izvoarelor vechi.

Khazarii se aflaseră sub tutela hunilor, apoi sub cea a turcilor. După eclipsa turcilor în miezul veacului al VII-lea, le-a venit lor rîndul să stăpînească „regatul de miazănoapte“, așa cum au ajuns să-l denumească persanii și bizantinii. După una dintre tradițiile curente¹⁵ marele rege persan Chosrau (Chosroes) Anushirawa (Cel binecuvîntat) ținea în palatul lui trei tronuri de aur pentru oaspeți. Erau rezervate pentru împărații Bizanțului, Chinei și khazarilor. De fapt nici una din vizitele acestor potențați nu s-a făcut, iar tronurile de aur — dacă vor fi existat cu adevărat — trebuie să fi avut un rol strict simbolic. Indiferent dacă e vorba de realități sau de legende, povestea se potrivește perfect cu relatarea oficială a împăratului Constantin despre triplul sigiliu de aur acordat de cancelaria imperială conducătorilor khazarilor.

6

Astfel, în primele decenii ale secolului al VII-lea, exact înainte de dezlănțuirea uraganului musulman din Arabia, Orientul Mijlociu era dominat de un triunghi de mari puteri: Bizanțul, Persia și Împărăția turcească de Apus. Primele două se războieră din cînd în cînd vreme de un veac și amîndouă păreau să se afle în pragul prăbușirii; ulterior Bizanțul și-a revenit, dar regatul persan avea să cunoască foarte curînd o soartă tragică — și de fapt khazarii au profitat de eveniment ca păsări de pradă.

De formă se aflau încă sub suzeranitatea statului turcesc de Apus, în cadrul căruia ei reprezentau cea mai puternică forță efectivă și căreia aveau să-i urmeze foarte curînd; drept care, în anul 627, împăratul roman Heracliu a încheiat prima dintr-o suită de alianțe militare cu khazarii, pregătindu-și campania decisivă împotriva Persiei. Există mai multe versiuni asupra rolului jucat de khazari în campania respectivă — acoperită de prea puțină glorie — dar elementele principale sînt bine stabilite. Khazarii i-au furnizat lui Heracliu patruzeci de mii de călăreți sub comanda căpeteniei Ziebel, care a participat la înaintare pînă în Persia, dar apoi — probabil plictisit de strategia mult prea prudentă a grecilor — s-a întors pentru a asedia orașul Tiflis; nu a avut

succes, dar în anul următor și-a unit din nou forțele cu cele ale lui Heracliu și a cucerit capitala Gruziei, întorcându-se cu prăzi bogate. Istoricul englez Gibbon ne-a oferit o descriere plină de vioiciune și culoare (întemeindu-se pe scrierile lui Teofan) a primei întâlniri dintre împăratul roman și căpetenia khazară ¹⁶:

... alianței ostile încheiate de Chosroes cu avarii, împăratul roman i-a opus alianța utilă și onorabilă a turcilor*. Răspunzînd generos la invitație, hoarda khazarilor și-a transportat corturile din lunca Volgii pînă în munții din Georgia; Heracliu i-a primit lingă Tiflis și hanul cu nobilii lui au descălecat (dacă putem să-i credem pe istoricii greci) și au căzut cu fața în țărîină, pentru a se închina veșmintelor de purpură ale Cezarului. Asemenea omagii voluntare și ajutoarele substanțiale meritau cea mai caldă recunoștință și răsplată; iar împăratul, scoțîndu-și diadema, a pus-o pe capul prințului turc, pe care l-a salutat cu o îmbrățișare călduroasă și cu titlul de fiu. După un ospăț somptuos, el i-a dăruit lui Ziebel tacîmuri și podoabe, aurul, pietrele prețioase și măta-sea folosite la masa imperială și, cu mîna lui, a împărțit giuvaeruri și cercei noilor săi aliați. În cursul unei întrevederi tainice el a scos la iveală portretul fiicei sale Evdochia, tratîndu-l pe barbar cu condescendență lingușitoare, făgăduindu-i o mireasă frumoasă și de rang mare, în felul acesta obținînd un ajutor imediat ce consta în patruzeci de mii de cai...

Evdochia (sau Epifania) a fost singura fiică a lui Heracliu cu prima lui soție. Făgăduiala de a da mîna fetei „turcului“ arată încă o dată cît de mult preț punea curtea bizantină pe alianța cu khazarii. Căsătoria însă nu s-a mai putut face pentru că Ziebel a murit în timp ce Evdochia venea cu suita ei spre el. La Teofan mai există și o referire echivocă, în sensul că Ziebel „i-a înfățișat împăratului pe fiul său, un băiat imberb“ — oare ca un *quid pro quo*?

Mai există și un alt pasaj pitoresc într-o cronică armenească, citînd textul a ceea ce s-ar putea numi un ordin de mobilizare emis de conducătorul khazar pentru a doua campanie împotriva Persiei: era adresat „tuturor triburilor și popoarelor (sub autori-

* După cum s-a văzut ulterior, el se referea la khazari.

tate khazară), tuturor locuitorilor de la munte și din cîmpii, care trăiesc în case sau sub cerul deschis, rași în cap sau purtînd plete lungi“ ¹⁷.

Iată, așadar, o primă indicație asupra mozaicului etnic eterogen ce avea să alcătuiască Imperiul khazar. „Adevărații khazari“ care îl stăpîneau au fost probabil întotdeauna o minoritate — exact ca austriecii în cadrul monarhiei austro-ungare.

7

Statul persan nu și-a mai revenit după înfrîngerea zdrobitoare suferită în anul 627 din partea împăratului Heracliu. A urmat o răscoală; regele a fost ucis de propriul său fiu care, la rîndul lui, a murit cîteva luni mai tîrziu; pe tron a fost înălțat un copil și după zece ani de anarhie și haos primele armate arabe care au erupt pe cîmpul de bătălie au dat lovitura de grație Imperiului sasani-zilor. Cam în aceeași perioadă Imperiul turc de Apus s-a destrămat în triburile care îl compuneau. Un nou triumf al puterilor l-a înlocuit pe cel anterior: Califatul islamic, Bizanțul creștin și nou-născutul Regat khazar la nord. Tocmai acestuia din urmă i-a revenit misiunea de a duce greul în fața atacului arab în fazele sale inițiale și de a proteja de năvălitori cîmpiile Europei răsăritene.

În primii douăzeci de ani de la Hegira — (fuga lui Mahomed la Medina în anul 622, cu care începe calendarul arab) musulmanii izbutiseră deja să cucerească Persia, Siria, Mesopotamia, Egiptul și să încercuiască inima Imperiului bizantin (Turcia de azi) într-un semicerc mortal care se întindea de la Mediterana pînă în Caucaz și pînă la țărmul de sud al Mării Caspice. Caucazul reprezenta un obstacol natural impresionant, dar nu mai insurmontabil decît Pirineii: putea fi trecut prin pasul Dariel* sau ocolit prin defileul Darband (azi Derbent, n.t.), pe țărmul Mării Caspice.

Defileul fortificat numit de arabi *Bab al Abwab*, Poarta Porților, era un fel de barieră istorică pe unde, din vremuri care se pierd în negura timpurilor, khazarii și alte triburi jefuitoare atacau

* Astăzi trecătoarea Kazbek.

țările de la miazăzi și apoi se retrăgeau. Acum era rîndul arabilor s-o folosească. Între anii 642 și 652, au pătruns de mai multe ori prin defileul Darband și au înaintat în inima Khazariei, încercînd capturarea orașului celui mai apropiat, Balanjar, care le-ar fi asigurat un cap de pod pe partea europeană a Caucazului. În această fază a războiului dintre arabi și khazari, primii au fost respinși de fiecare dată; ultima oară în 652, într-o mare bătălie în cursul căreia ambele tabere au folosit artileria (catapulte și baliste). Au pierit patru mii de arabi, în frunte cu comandantul lor, Abdar-Rahman ibn-Rabiah; ceilalți au fugit în dezordine peste munți.

În următorii treizeci sau patruzeci de ani arabii nu au mai încercat nici o altă incursiune în fortăreața khazarilor. Principalele lor atacuri se concentrau acum asupra Bizanțului. În repetate ocazii * au asediat Constantinopolul pe mare și pe uscat; dacă ar fi izbutit să împresoare capitala bizantină peste Caucaz și în jurul Mării Negre, probabil că soarta Imperiului roman ar fi fost pecetluită. Între timp, după ce i-au subjugat pe bulgari și pe maghiari, khazarii și-au desăvîrșit expansiunea spre vest pînă în Ucraina și Crimeea. Dar acestea nu mai erau raiduri întîmplătoare întreprinse pentru luarea prăzii și a prizonierilor; erau războaie de cucerire care integrau popoarele cucerite într-un imperiu cu o administrație stabilă, stăpînit de mărețul Kagan, care își numea guvernatori de provincii pentru a administra teritoriile cucerite și a strînge dările. La începutul secolului al VIII-lea, statul khazarilor era suficient de bine consolidat pentru ca ei să poată trece la ofensivă împotriva arabilor.

Văzută acum, la o distanță de peste o mie de ani, perioada ostilităților intermitente care au urmat (așa-zisul „al doilea război arab“, 722—737) apare ca o serie de episoade plicticoase de proporții locale, repetînd același tipar: cavaleria khazarilor îmbrăcată în armuri grele răzbătînd prin trecătoarea Dariel sau poarta Darband în domeniile Califului, la miazăzi; apoi, în sens invers, urmărită de contralovituri din partea arabilor prin aceeași trecă-

* În anii 669, 673—678, 717—718.

toare sau același defileu, înspre fluviul Volga și în final retragerea. Privind astfel invers prin telescop, ne amintim de vechea poezie proastă despre nobilul duce de York care avea zece mii de ostași: „În marș spre vîrfurile dealului îi ducea/Și pe-urmă îndărăt la vale-i cobora“. De fapt, sursele arabe (deși adeseori exagerează) vorbesc de armate alcătuite din o sută de mii și chiar din trei sute de mii de ostași angajați în luptă de o parte și de alta, probabil mai numeroase decît trupele care cam în aceeași perioadă au decis prin bătălia de la Tours soarta lumii occidentale.

Fanatismul care sfidează moartea, caracteristic acestor războaie, este ilustrat de episoade cum ar fi sinuciderea prin foc a unui întreg oraș khazar ca o alternativă la capitulare; otrăvirea de către un general arab a apei pentru Bab al Abwab; sau cuvîntarea tradițională care trebuia să oprească debandada unei armate arăbești înfrînte și s-o facă să lupte pînă la ultimul om: „Spre grădină, musulmani, nu spre foc“ — deoarece bucuriile grădinii paradisului erau asigurate fiecărui ostaș musulman căzut în „războiul sfînt“.

Într-un anumit stadiu în cursul acestor cincisprezece ani de lupte, khazarii au cîștigat Gruzia și Armenia, administrînd armatei arabe o înfrîngere totală în bătălia de la Ardabil (anul 730) și au înaintat pînă la Mosul și Dyrbakir, dincolo de jumătatea drumului pînă la Damasc, capitala Califatului. Dar o armată musulmană proaspăt ridicată a stăvilit șuvoiul și khazarii s-au retras peste munți spre casă. În anul următor, Maslamah ibn Abd-al-Malik, cel mai renumit general arab din vremea aceea, fost comandant al armatei ce asediase Constantinopolul, a cuprins orașul Balanjar și chiar a ajuns tocmai pînă la Samandar, alt oraș mare al khazarilor, mai spre nord. Dar nici de data asta n-au izbutit invadatorii să-și stabilească o garnizoană permanentă și din nou s-au văzut siliți să se retragă dincolo de Caucaz. Oftatul de ușurare care s-a făcut auzit în Imperiul roman s-a concretizat sub forma unei noi alianțe dinastice, cînd moștenitorul tronului a fost căsătorit cu o prințesă khazară și fiul lui avea să conducă Bizanțul și să fie cunoscut sub numele de Leon Khazarul.

Ultima campanie a arabilor a fost comandată de viitorul calif Marwan II și s-a sfârșit printr-o victorie la Pirus. Marwan a făcut Kaganului khazar o ofertă de alianță, apoi a dat un atac prin surprindere prin ambele trecători. Armata khazară, neputând să-și revină din șocul inițial, s-a retras pînă la Volga. Kaganul a fost silit să ceară pace; conform tradiției din alte țări cucerite, Marwan a pretins convertirea Kaganului la „credința adevărată”. Kaganul s-a supus, dar convertirea sa la islamism trebuie să fi fost strict formală, căci despre acest episod nu se mai aude nimic din izvoare arăbești ori bizantine — spre deosebire de efectele durabile ale stabilirii iudaismului ca religie de stat cîțiva ani mai tîrziu*.

Mulțumit de rezultatele obținute, Marwan își luă adio de la Khazaria și-și duse trupele în marș înapoi în Transcaucazia — fără a lăsa în urmă nici un fel de garnizoană, guvernator sau aparat administrativ. Dimpotrivă, la scurtă vreme ceru să afle condițiile unei noi alianțe cu khazarii împotriva triburilor răzvrătite din sud.

Scăpaseră ca prin urechile acului. Motivele care determinaseră aparenta mărinimie a lui Marwan nu pot fi stabilite cu precizie ci doar presupuse — ca și multe alte elemente din acest bizar capitol de istorie. Poate arabii își dădură seama că, spre deosebire de relativ civilizații persani, armeni sau georgieni (gruzini), acești feroci „barbari ai nordului” nu puteau fi conduși de un prinț marionetă convertit la islamism și de o garnizoană foarte mică. De altfel Marwan avea nevoie de toți ostașii armatei sale pentru a potoli rebeliunile ample din Siria și din alte părți ale Califatului omaiad, pe cale de a se destrăma. Însuși Marwan a fost comandant șef în războaiele civile care au urmat și în 744 a devenit ultimul calif omaiad (asasinat din păcate peste șase ani cînd califatul a încăput pe mîinile dinastiei abbasidă). Date fiind aceste condiții, Marwan pur și simplu nu putea să-și epuizeze resursele prin noi războaie cu khazarii și a trebuit să se mulțumească doar

* Data probabilă a convertirii este anul 740 — vezi mai jos.

să le dea o lecție care să-i avertizeze să nu mai facă incursiuni peste Caucaz.

Și așa, uriașul clește musulman, mișcarea desfășurată peste Pirinei în apus și peste Caucaz înspre Europa orientală, s-a izbit de o stavilă la ambele capete aproape concomitent. După cum francii lui Carol Martel au salvat Galia și Europa occidentală, tot așa khazarii au salvat drumurile răsăritene către Volga, Dunăre și însuși Imperiul roman de Răsărit. Cel puțin în această privință sînt de acord arheologul și istoricul sovietic Artamonov și istoricul american Dunlop. Pe acesta din urmă l-am citat deja în sensul că dacă n-ar fi fost khazarii, „Bizanțul, bastionul răsăritean al civilizației europene, ar fi fost încercuit de arabi”, iar cursul istoriei ar fi putut să fie total diferit.

De aceeași părere este și Artamonov¹⁸:

Khazaria a fost primul stat feudal din Europa răsăriteană care s-a situat pe același plan cu Imperiul bizantin și Califatul arab... Numai datorită puternicelor atacuri ale khazarilor care au întors vîrfurile ofensivei arabe spre Caucaz, a izbutit Bizanțul să reziste acesteia...

Și în sfîrșit, să-l cităm și pe Dimitri Obolenski, profesorul de istorie a rușilor de la Universitatea Oxford: „Principala contribuție a khazarilor la istoria universală a constat în aceea că au izbutit să apere linia Caucazului de ofensiva arabilor către nord”¹⁹.

Marwan nu a fost numai ultimul general arab care i-a atacat pe khazari, ci și ultimul calif care a urmat o politică expansionistă dedicată — cel puțin teoretic — idealului de a face islamul să triumfe în lumea întregă. O dată cu instaurarea califilor din dinastia abbasidă, războaiele de cucerire au încetat, reinvierea influenței vechii culturii persane a generat un climat mai blînd și în cele din urmă a adus splendoarea Bagdadului sub Harun al Rașid.

În lunga perioadă calmă dintre primul și al doilea război cu arabii, khazarii au fost implicați în unul dintre cele mai urâte și murdare episoade ale istoriei bizantine, caracteristic pentru epoca respectivă și pentru rolul jucat de khazari.

În anul 685, Justinian II Rhinotmetos în vîrstă de șaisprezece ani a fost înscăunat pe tronul Imperiului roman de Răsărit. În stilul său inimitabil, istoricul englez Gibbon i-a făcut tînarului următorul portret ²⁰:

Era dominat de patimi violente; puterea lui de înțelegere era firavă; era amețit de o mîndrie prostească... miniștrii săi preferați erau tocmai ființele cele mai puțin calificate să se bucure de simpatia și înțelegerea oamenilor — un eunuc și un călugăr. Cel dintîi îi aplica mamei împăratului o corecție cu biciul, iar cel din urmă îi spînzura, cu capul în jos deasupra unui foc mocnit care scotea mult fum, pe cei ce nu puteau să-și plătească dările.

După zece ani de administrație insuportabilă, a izbucnit o revoluție și noul împărat, Leontie, a poruncit mutilarea și surghiunirea lui Justinian II ²¹:

Amputarea nasului și poate și a limbii nu i-a fost făcută bine; marea elasticitate a limbii eline a putut așadar stabili porecla Rhinotmetos („cu nasul tăiat”); și tiranul mutilat a fost surghiunit la Cherson în Crim-Tartaria, o așezare însingurată unde pînă și grînele, vinul și untdelemnul se importau din străinătate ca articole de lux*.

În timpul exilului său în Cherson, Justinian n-a încetat să completeze pentru a-și recăpăta tronul. După trei ani a văzut cum îi cresc șansele cînd, reîntors în Bizanț, Leontie a fost detro-

* De fapt, tratamentul aplicat lui Justinian a fost considerat un act de clemență: tendința generală a epocii era să îmblînzească legea penală prin înlocuirea pedepsei capitale cu mutilarea: amputarea mîinii (pentru furturi) sau a nasului (pentru păcate trupești etc.) fiind forma cea mai frecventă. De asemenea, conducătorii bizantini practicau orbirea rivalilor primejdioși, cînd își manifestau mîrînimia crușîndu-le viața.

nat și a suferit și el mutilarea nasului. Justinian a scăpat din Cherson și s-a refugiat în orașul Doros din Crimeea, în stăpînirea khazarilor, unde a avut o întîlnire cu Kaganul khazarilor, regele Busir sau Bazir. Foarte probabil Kaganul a salutat cu bucurie prilejul de a-și băga degetele în plăcinta grasă a politicii dinastice bizantine, căci s-a aliat cu Justinian și i-a dat drept soție pe sora lui. Aceasta, botezată cu numele de Teodora și încoronată ulterior, cu pompa cuvenită, pare să fi fost singura ființă de treabă în această serie de intrigi sordide și să-și fi iubit sincer soțul fără nas (pe atunci destul de tînar, puțin peste treizeci de ani). Soții și cu suita lor au fost instalați în orașul Fanagoria (astăzi Taman) pe țărmul răsăritean al strîmtorii Cherci, care avea un guvernator khazar. Acolo au pregătit ei invazia Bizanțului cu ajutorul armatelor khazare pe care s-ar părea că le făgăduise regele Busir. Dar solii noului împărat, Tiberiu III, l-au convins pe Busir să se răzgîndească, oferindu-i o bogată răsplată în aur dacă-l predă pe Justinian bizantinilor, mort sau viu. Drept care, regele Busir le-a poruncit lui Papașes și Balgitres, doi dintre oamenii lui de încredere, să-i asasineze cumnatul. Numai că, credincioasa Teodora a aflat de complot și și-a avertizat soțul. Justinian i-a invitat la el separat pe Papașes și Balgitres și i-a strangulat pe rînd cu o sfoară. Apoi s-a imbarcat pe o corabie, a străbătut Marea Neagră pînă la gurile Dunării și a făcut o nouă alință cu un puternic trib al bulgarilor. Regele acestora, Tervel, s-a dovedit deocamdată mai de nădejde decît Kaganul khazarilor, căci în anul 704 i-a oferit lui Justinian cincisprezece mii de călărași ca să atace orașul Constantinopol. După zece ani, bizantinii fie că uitaseră aspectele mai întunecate ale fostei domnii a lui Justinian, fie că-l socoteau încă și mai insuportabil pe actualul lor conducător, căci s-au ridicat prompt împotriva lui Tiberiu și l-au reîntronat pe Justinian. Regele bulgarilor a fost răsplătit cu „un morman de monezi de aur pe care l-a măsurat cu biciul său scitic” și a revenit acasă (iar cîțiva ani mai tîrziu a fost angajat într-un nou război împotriva Bizanțului).

A doua domnie a lui Justinian II (704—711) s-a dovedit încă și mai rea decît prima: „Pentru el singurele însemne ale

regalității erau securea, funia și roata de tortură.²² Și-a pierdut chilibrul mintal, fiind obsedat de ură împotriva locuitorilor din Cherson, unde-și petrecuse cei mai mulți ani amari ai exilului și a trimis o expediție împotriva orașului. Cîțiva dintre fruntașii orașului au fost arși de vii, alții înecați și mulți au căzut prizonieri; dar nici asta n-a fost de ajuns pentru a potoli setea de răzbunare a lui Justinian, care a mai trimis o a doua expediție, cu porunca de a șterge orașul de pe fața pămîntului. Numai că de data asta trupele lui au fost oprite de o vajnică armată khazară; drept care reprezentantul lui Justinian în Crimeea, un oarecare Bardanes, l-a trădat și a trecut în tabăra khazarilor. Forța expediționară bizantină a fost demoralizată, și-a renegat legămîntul de supunere față de Justinian și l-a ales pe Bardanes împărat, sub numele de Filipicos. Dar întrucît Filipicos se afla în mîinile khazarilor, insurgenții au trebuit să-i dea Kaganului o sumă mare pentru răscumpărarea noului lor împărat. Cînd s-a întors forța expediționară la Constantinopol, Justinian a fost asasinat împreună cu fiul său, iar pe tron a fost înscăunat Filipicos, salutat ca un eliberator — dar după numai doi ani a fost răsturnat de la putere și i s-au scos ochii.

Menirea acestei povești sîngeroase este de a arăta influența exercitată în acest stadiu de către khazari asupra destinelor Imperiului roman de Răsărit — pe lîngă rolul lor de apărător ai bastionului caucazian împotriva musulmanilor. Bardanes-Filipicos era creația khazarilor, iar sfîrșitul domniei de teroare a lui Justinian a fost determinat de cumnatul acestuia, Kaganul. Dar, să-l cităm pe Dunlop: „Nu pare a fi o exagerare să spui că în momentul respectiv Kaganul putea practic să dea un nou conducător imperiului grecesc”²³.

9

Din punct de vedere cronologic, următorul eveniment care ar fi de discutat ar trebui să fie convertirea khazarilor la mozaism în jurul anului 740. Dar, pentru a vedea acest eveniment remarcabil în perspectiva sa adevărată, trebuie să avem măcar

o idee vagă despre obiceiurile, datinile și viața cotidiană a khazarilor înainte de convertire.

Din păcate, însă, nu avem relatări pline de vioiciune ale unor martori oculari, cum ar fi descrierea curții lui Atila de către Priscus. Nu avem aproape nimic altceva decît relatări indirecte și compilații făcute de cronicari bizantini și arabi, destul de schematic și fragmentare — doar cu două excepții. Una este o scrisoare, chipurile din partea unui rege khazar, care va fi discutată în capitoul II; cealaltă este o expunere pe teme de călătorii făcută de către un călător arab înzestrat cu mult simț de observație, Ibn Fadlan, care — ca și Priscus — a făcut parte dintr-o misiune diplomatică de la o curte civilizată către „barbarii din nord”.

Curtea aparținea califului al-Muktadir și misiunea diplomatică a călătorit de la Bagdad prin Persia și Buhara pînă în ținutul bulgarilor de pe Volga. Pretextul oficial pentru această grandioasă expediție a fost o scrisoare de invitație din partea regelui bulgar care-i cerea califului (a) să-i trimită instructori religioși pentru a-i converti poporul la islamism și (b) să-i construiască o fortăreață care să-i permită să-și înfrunte suzeranul, regele khazarilor. Invitația — fără îndoială aranjată dinainte prin contacte diplomatice — oferea și prilejul de a aduce buna înțelegere între diferitele triburi turcești așezate pe teritoriile pe care urma să le străbată misiunea, propovăduind mesajul Coranului și distribuind bacșișuri generoase în aur. Iată ce scrie călătorul n ostru în primele paragrafe ale relatării sale*:

Aceasta este cartea lui Ahmad ibn-Fadlan ibn-al-Abbas, ibn-Rasid, ibn-Hammad, slujbaş al (generalului) Muhammed ibn-Sulaiman, ambasadorul (califului) al-Muktadir la regele bulgarilor, în care acesta povestește ce a văzut în țara turcilor, a khazarilor, a rhusului, a bulgarilor, bașchirilor și altora, despre religiile lor deosebite, istoria regilor lor și datinile din mai multe pături ale obștii lor.

* Citatele care urmează se bazează pe traducerea germană a textului arab făcută de Zeki Validi Togan și pe traducerea engleză a unor extrase de către Blake și Frye, ambele ușor parafrazate pentru o lectură mai ușoară.

Scrisoarea regelui bulgarilor a ajuns la Comandantul credincioșilor, al-Muktadir; prin acest răvaș regele îi cerea să-i trimită pe un om care să-i dea învățături religioase și să-l încunoștiințeze de legile islamului, să-i clădească o moschee și un amvon ca să-și poată el îndeplini misiunea de a converti poporul din întreaga sa țară; de asemenea, îl ruga pe calif să-i construiască o fortăreață ca să se apere de regii dușmani.* Califul a încuviințat toate cererile regelui. Eu am fost ales să-i citesc regelui solia califului, să-i înmînez darurile trimise de calif și să supraveghez lucrarea învățătorilor și a gramaticilor care tălmăceau „Legea”... (urmează câteva detalii referitoare la finanțarea misiunii și numele membrilor acesteia — n.a.). Și astfel ne-am pornit la drum joi în cea de-a unsprezecea zi a lunii Safar a anului 309 (21 iunie 921 — n.a.) din orașul păcii (Bagdad, capitala Califatului, n.a.).

E de observat că data expediției este mult ulterioară evenimentelor descrise în secțiunea anterioară a acestui capitol. Însă în ceea ce privește obiceiurile și instituțiile vecinilor păgîni ai khazarilor, acest amănunt nu contează prea mult; posibilitatea de a privi viața acestor triburi nomade ne dă cel puțin o idee de cum va fi fost viața khazarilor în acea perioadă anterioară — înainte de convertire — când ei erau credincioși unei forme de șamanism similară celei practicată încă de vecinii lor în vremea lui Ibn Fadlan.

Misiunea înainta încet, dar, pare-se fără nici un fel de tulburare pînă cînd ajunse în Khwarizm, provincia de graniță a Califatului la sudul Mării Aral. Aici guvernatorul stăpîn pe provincie încercă să-i împiedice pe soli să înainteze, susținînd că între țara lui și regatul bulgarilor sînt „o mie de triburi de necredincioși” care cu siguranță aveau să-i omoare. De fapt încercările lui de a nesocoti instrucțiunile califului de a permite trecerea misiunii se puteau datora altor motive: el își dădea seama că indirect misiunea era îndreptată împotriva khazarilor, cu care el întreținea relații prietenești și făcea comerț înfloritor. În cele din urmă se văzu totuși silit să cedeze și misiunea fu lăsată să

* După cum arată unele pasaje ulterioare e vorba de regele khazarilor.

înainteze pînă la Gurganj, la gurile rîului Amu Daria. Aici stătu trei luni pe vreme de iarnă, din pricina unor geruri puternice — un factor care capătă o importanță deosebită în poveștile multor călători arabi:

Rîul rămase înghețat vreme de trei luni, și noi ne uitam la toate din jur și ni se părea că s-au deschis dinaintea noastră porțile iadului frigului. Cu adevărat am văzut că piața și străzile erau cu desăvîrșire pustii din pricina gerului... Odată, cînd am ieșit din baie și am ajuns acasă am văzut că barba îmi înghețase, se făcuse toată numai țurțuri așa că a trebuit s-o dezgheț în fața focului. Cîteva zile le-am petrecut într-o casă aflată înlăuntrul altei case în care se înălța un cort turcesc de pîslă și eu stăteam înăuntrul acestuia înfolit în haine și blănuri, și totuși, adeseori, obrazii îmi înghețau pe pernă...

Pe la mijlocul lui februarie începu dezghețul. Misiunea se înțelese să se alătore unei uriașe caravane de cinci mii de oameni și trei mii de animale de povară pentru a străbate stepele de la miazănoapte și cumpără proviziile și celelalte lucruri necesare: cămile, caiacuri din piei de cămilă pentru traversarea rîurilor, pîine, mei și pastramă pentru trei luni. Băștinașii îi avertizară împotriva gerului încă și mai înspăimîntător de la miazănoapte și-i sfătuiră ce haine să poarte:

Așadar, fiecare din noi puse un *kurtak* (cămășoi — n.a.), peste el un caftan de lînă, peste acesta o cațaveică, peste ea o *burka* (haină de blană) și o căciulă de sub care nu ți se vedeau decît ochii; o pereche de izmene albe și o pereche de izmene căptușite și peste ele pantalonii; papuci de casă din piele de șagrin și peste toate acestea încă o pereche de cizme; și cînd unul dintre noi se urcă pe spinarea unei cămile, nu mai putea să se miște din cauza hainelor prea groase.

Ibn Fadlan, arabul care se pierde în amănunte, nu putea suferi nici clima, nici populația din Khwarizm:

În ceea ce privește limba și firea lor, sînt oamenii cei mai respingători. De vorbit vorbesc de parcă ar ciripi graurii.

După o călătorie de o zi ajung la un sat Ardkwa ai cărui locuitori se numesc kardali; limba lor sună exact ca orăcăitul broaștelor.

Plecară în ziua de 3 martie și maseră peste noapte într-un caravanserai numit Zamgan — poarta teritoriului locuit de turcii ghuzi. De aici înainte misiunea se afla în țară străină, „încredințându-ne soarta slăvitului și atotputernicului Dumnezeu.“ În timpul unuia dintre viscoalele destul de frecvente, Ibn Fadlan s-a întâmplat să călărească alături de un turc care i s-a plîns: „Ce vrea Stăpînul de la noi? Ne omoară cu frigul. Și dacă am ști ce lucru dorește de la noi i l-am da cu plăcere“. Ibn Fadlan: „Tot ce dorește este ca cineva să spună: ‘Nu este nici un Dumnezeu afară doar de Alah’“. Turcul rîse: „Dacă am ști că așa stau lucrurile așa am zice.“

Sînt foarte multe asemenea incidente mărunte, pe care Ibn Fadlan le relatează fără să aprecieze independența spirituală pe care o oglindesc. Solului de la Bagdad nu i-a făcut impresie bună nici disprețul fundamental pentru autoritate al tuturor triburilor nomade. Și episodul de mai jos s-a petrecut tot în țara puternicilor turci din neamul ghuz care le plăteau tribut khazarilor și, după unele izvoare, erau strîns înrudiți cu ei²⁴:

A doua zi dimineață ne-a întâmpinat unul dintre turci. Era scîlîmb la trup, cu înfățișarea murdară, nesuferit ca purtări și josnic ca fire; și noi înaintam printr-o ploaie cumplită. Apoi ne-a spus: „Opriți-vă“ și întreaga caravană de trei mii de animale și cinci mii de oameni s-a oprit. Ne-a mai spus: „Nici unul din voi nu are voie să meargă mai departe.“ Ne-am oprit atunci cu toții, ascultîndu-i poruncile*.

Atunci noi i-am spus: „Sîntem prieteni ai Kudarkinului (viceregelui — n.a.)“. A început să ridă și a zis: „Cine-i Kudarkinul? Fac ceva pe barba lui.“ Apoi ne-a zis: „Pîine“. I-am dat cîteva pîini. Le-a luat și a zis: „Mergeți mai departe mi s-a făcut milă de voi.“

* În mod evident conducătorii marii caravane trebuiau să evite cu orice preț un conflict cu tribul ghuz.

Metodele democratice ale ghuzilor, practicate ori de cîte ori trebuia luată o hotărîre, îi nedumereau încă și mai tare pe reprezentanții teocrației autoritare:

Sînt nomazi și au case de pîslă. Stau o vreme într-un loc și pe urmă se mută în altă parte. Le vezi corturile împrăștiate ici și colo peste tot locul, după obiceiul nomazilor. Cu toate că duc o viață grea se poartă ca niște asini care s-au rătăcit. N-au nici o religie care i-ar putea lega de Dumnezeu și nici nu se lasă călăuziți de înțelepciune; nu se închină la nimic. În schimb, le zic căpeteniilor lor „stăpîni“; cînd unul dintre ei îi cere sfatul căpeteniei, îi spune: „O, Stăpîne, ce să fac în cutare sau cutare privință?“ Drumul pe care și-l aleg e hotărît prin sfatul pe care-l țin între ei; dar cînd au hotărît în privința unei măsuri și sînt gata s-o îndeplinească, pînă și cel mai smerit și mai de jos dintre ei poate veni ca s-o întoarcă pe dos.

Moravurile sexuale ale ghuzilor — și ale altor triburi — constituiau un amestec remarcabil de libertate și sălbăcie:

Femeile lor nu poartă văluri de față cu bărbații lor sau cu străinii. Și nici nu-și acoperă vreo parte a trupului lor de față cu oamenii. Într-o zi eram găzduiți la un ghuz și sedeam prin casă; de față era și nevasta lui. În timp ce vorbeam femeia și-a dezgolit părțile de rușine și și le-a scărpinat în văzul nostru al tuturor. Drept care noi ne-am acoperit fețele și am zis: „Domnul să ne ocrotească!“ Soțul a rîs și i-a spus tîlmaciului: „Spune-le că noi ne dezgolim de față cu voi ca să vedeți și să vă țineți în friu; dar ceea ce vedeți nu poate fi atins. E mai bine așa decît cînd locul e acoperit și totuși poate fi atins“. Preacurvia le e străină; și totuși cînd descoperă pe unul care preacurvește îl despică în două, îmbinînd crengile a doi copaci, de care îl leagă și apoi dau drumul la amîndoi copacii încît cel legat e rupt în două.

Ibn Fadlan nu ne spune dacă aceeași pedeapsă era aplicată și femeii vinovate. Mai tîrziu, cînd vorbește despre bulgarii de pe Volga ne descrie o metodă la fel de sălbatică de despicare în

două a adulterinilor, aplicată atât bărbaților, cât și femeilor. Totuși el notează cu uimire că a văzut bulgari de ambele sexe înotînd goi pușcă în râuri și că se rușinau la fel de puțin ca și ghuzii de trupurile lor.

Cît despre homosexualitate — care în țările arabe era acceptată ca un lucru firesc — Ibn Fadlan spune că este „socotită de turci drept un păcat îngrozitor“. Dar în singurul episod pe care-l relatează pentru a-și dovedi afirmațiile, e vorba de seducătorul unui „tînăr imberb“ care scapă doar cu o amendă de patru sute de oi.

Deprins cu splendidele băi publice din Bagdad, călătorul nostru nu putea trece ușor peste murdăria turcilor: „Ghuzii nu se spală după ce-și fac nevoile, nici nu se scaldă după poluțiile nocturne sau alte ocazii. Refuză pur și simplu să aibă de a face cu apa, în special iarna...“. Cînd comandantul șef al ghuzilor și-a scos luxoasa hlamidă de brocart pentru a îmbrăca haina cea nouă adusă de solii veniți în misiune la el, aceștia au văzut că rufăria lui „i se zdrențuise pur și simplu de murdărie căci obiceiul ghuzilor este să nu-și scoată îmbrăcămintea de corp pînă cînd nu se destramă de tot.“ Un alt trib turcic, bașchirii, „își tund bărbile și-și mănîncă păduchii. Scormonesc în cusăturile rufăriei și-și crăntăne păduchii între dinți.“ Cînd Ibn Fadlan se uita uluit la un bașchir care făcea această operație, omul i-a spus: „Sînt delicioși“.

Cu una, cu alta, tabloul nu e foarte atrăgător. Pretențiosul nostru călător manifesta un dispreț profund pentru barbari. Dar i-l stîrnea numai murdăria lor și ceea ce considera el expunerea indecentă a trupului; sălbăticia pedepselor aplicate de ei și a jertfelor rituale îl lăsa cu totul indiferent. Astfel, el descrie cu un interes total detașat pedepsele aplicate de bulgari pentru omucidere, fără expresiile de indignare destul de frecvente în alte părți: „Aceștia îi fac (ucigașului — n.a.) o ladă din lemn de mesteacăn, îl bagă înăuntru, bat capacul în cuie, pun alături trei pîini și o cană de apă și atîrnă lada între două prăjini înalte spunînd: 'L-am așezat între cer și pămînt ca să se afle

la mila soarelui și a ploii și pentru ca zeii să-l ierte dacă vcr'. Și astfel rămîne atîrnat pînă cînd timpul îi îngăduie să putrezească și vînturile îl împrăștie în cele patru colțuri ale lumii.“

Cu aceeași răceală detașată călătorul nostru descrie sacrificarea a sute de cai și a turmelor de alte animale, precum și ritualul înfiorător al uciderii unei roabe din neamul rhus pe năsălia stăpînului ei.*

Prea puțin ni se spune despre religiile păgîne. Dar cultul falic al bașchirilor îi stîrnește interesul, căci prin intermediul talmaciului îl întrebă pe unul dintre băștinași de ce se închină la un penis de lemn și notează răspunsul acestuia: „Pentru că din așa ceva m-am născut eu și nu cunosc pe altcineva care să mă fi zămislit.“ Apoi călătorul adaugă că „unii dintre ei (bașchirii — n.a.) cred în douăsprezece zeități, un zeu al iernii, un altul al verii, unul al ploii, unul al vîntului, unul al copacilor, unul al bărbaților, unul pentru cai, unul pentru apă, unul pentru noapte, altul pentru zi, un zeu al morții și un zeu al pămîntului; în schimb acel zeu care sălășluiește în cer este cel mai puternic dintre toți, dar se sfătuieste cu ceilalți și așa se face că toți sînt mulțumiți de faptele celorlalți... Am văzut în rîndurile lor o ceată care se închina la șerpi și o ceată care se închina la pești și o alta de închinători la cocori...“.

Printre bulgarii de pe Volga, Ibn Fadlan a descoperit o datină ciudată:

Cînd văd ei un om care-i întrece pe mulți prin mintea sa iute și prin cunoștințe zic: „Iată acesta este mai potrivit pentru a-l sluji pe Domnul nostru.“ Îl iau, îi strîng o funie în jurul gîtului și-l spînzură de un copac unde îl lasă să putrezească...

Comentînd acest pasaj, orientalistul turc Zeki Validi Togan, autoritate supremă în privința lui Ibn Fadlan și a epocii sale, ne spune următoarele²⁵: „Nu e nimic misterios în tratamentul

* Neamul rhus: întemeietorii vikingi ai primelor așezări rusești — vezi mai jos capitoul III.

crud aplicat de bulgari oamenilor deosebit de isteți. Se întemeia pe raționamentul simplu și rece al cetățenilor de rînd care vroiau să ducă doar ceea ce socoteau ei a fi o viață normală și să evite orice risc și orice aventură la care ar fi putut să-i conducă 'geniul'.⁴⁰ Apoi citează un proverb tătar: „Dacă știi prea mult, o să te spînzure, iar dacă ești sfios, o să te calce în picioare.” El trage concluzia că victima „nu trebuie să fie socotită doar un om învățat, ci și un geniu nesupus, un om de două ori mai isteț decît alții.” De aici ne vine să credem că obiceiul trebuie socotit ca o măsură de apărare a societății împotriva schimbărilor, o pedepsire a neconformiștilor și a eventualilor inovatori*.

Dar cîteva rînduri mai jos el își schimbă interpretarea:

Ibn Fadlan nu ne descrie simplaucidere a oamenilor prea deștepți, ci unul din obiceiurile lor păgîne; jertfa ome-nească, prin care cei ce ieșeau în evidență erau sacrificați lui Dumnezeu. Această ceremonie probabil că nu o îndeplineau bulgarii de rînd, ci *tabibii* lor sau vracii, adică șamanii lor ai căror omologi în rîndurile neamurilor bulgar și rhus aveau și putere de viață și de moarte asupra poporului, în numele cultului lor. După spusele lui Ibn Rusta, vracii neamului rhus puteau pune lațul de gîtul oricui, puteau spînzura pe oricine de un copac, invocînd îndurarea Domnului. După ce o făceau, spuneau: „Iată o ofrandă adusă lui Dumnezeu”⁴¹.

Poate că amîndouă tipurile de motivație erau amestecate: „Întrucît sacrificiul e o necesitate, să-i jertfim pe cei ce tulbură liniștea”.

Vom vedea că jertfa umană era practică și de khazari — inclusiv uciderea rituală a regelui după ce-și încheia domnia. Putem presupune că existau multe alte asemănări între datinile triburilor descrise de Ibn Fadlan și cele ale khazarilor. Din nefericire, lui nu i s-a dat voie să viziteze capitala acestora și a fost silit să se bizuie pe informațiile culese în teritoriile de sub stăpînirea khazarilor, îndeosebi la curtea bulgarilor.

* În sprijinul afirmației sale, autorul aduce citate turcești și arăbești în original, fără traducere — un obicei nesuferit al experților moderni în acest domeniu.

Trimișilor califului le-a trebuit aproape un an (de la 21 iunie 921 pînă la 12 mai 922) pentru a ajunge la destinație — ținutul bulgarilor de pe Volga. Drumul direct de la Bagdad pînă la Volga traversează Caucazul și Khazaria; ca să evite această din urmă țară, au trebuit să facă un ocol imens în jurul țărmului de răsărit al „Mării Khazare” — astăzi Caspica. Dar chiar și așa li se amintea mereu de apropierea khazarilor și de eventualele pericole ale acestei situații.

Un episod caracteristic s-a petrecut în timpul șederii lor la o căpetenie a armatei ghuzilor (cea cu rufăria jalnică). La început au fost bine primiți și li s-a dat un ospaț. Mai tîrziu însă conducătorii ghuzilor s-au răzgîndit din pricina legăturilor lor cu khazarii. Căpetenia și-a adunat conducătorii ca să hotărască ce e de făcut:

Cel mai distins și mai influent dintre ei era Tarkhanul; era șchiop și chior și avea o mină zdrobită. Căpetenia le spuse: „Aceștia sînt solii trimiși de craiul arabilor și eu simt că n-am voie să-i las să meargă mai departe fără să vă cer sfatul”. Atunci grăi Tarkhanul: „O treabă ca aceasta noi încă nu am mai văzut sau auzit; niciodată de cînd ne aflăm aici noi sau strămoșii noștri nu a străbătut țara noastră un trimis al sultanului. Fără doar și poate că sultanul ne păcălește; de fapt el îi trimite pe acești oameni la khazari, ca să-i stîrnească împotriva noastră. Cel mai bun lucru ar fi să-l tăiem în două pe fiecare dintre soli și să-i despuiem de tot ce au.” Iar altul zise: „Nu, ar trebui să le luăm tot ce au pe ei și să-i lăsăm să fugă goi înapoi de unde au venit.” Iar altul zise: „Nu, regele khazar mai are ostateci din rîndurile noastre, așa că mai bine îi trimitem pe aceștia la el, ca să-i răscumpărăm pe ostatici.”

Și tot așa s-au certat între ei vreme de șapte zile, în care Ibn Fadlan și cu oamenii lui s-au temut de soarta cea mai cumplită. În cele din urmă ghuzii i-au lăsat să plece; de ce, nu ni se spune. Probabil Ibn Fadlan a izbutit să-i convingă pe ghuzi că de fapt misiunea lui era îndreptată împotriva khazarilor. Mai înainte

ghuzii se luptaseră umăr la umăr cu khazarii împotriva altui trib turcesc, pecenegii, însă în ultima vreme dăduseră dovadă de ostilitate; de aici și ostatecii reținuți de khazari.

Amenințarea khazarilor se înălța tot mai tare la orizont de-a lungul întregii călătorii. La nord de Caspica, au mai făcut un uriaș ocol înainte de a ajunge la tabăra bulgarilor undeva aproape de locul unde se varsă Kama în Volga. Acolo îi așteptau într-o stare de acută neliniște regele și conducătorii bulgarilor. De îndată ce luară sfârșit ceremoniile și festivitățile, regele trimise după Ibn Fadlan pentru a vorbi de afaceri. Îi aminti lui Ibn Fadlan pe un ton foarte apăsător („glasul lui suna de parcă ar fi vorbit din fundul unui butoi”) de țelul principal al misiunii sale — și anume de banii care trebuiau să i se plătească „pentru a avea puțința să ridic o fortăreață pentru a mă apăra de evreii care m-au subjugat”. Din nefericire banii aceia — o sumă de patru mii de dinari — nu fuseseră înmânați solilor trimiși în misiune, din pricina unei complicații birocratice; urmau să fie trimiși mai târziu. Aflând aceasta, regele — „o personalitate cu o ținută impresionantă, lat în spate și corpulent” — păru deznădăjduit. Îi bănuie pe solii veniți în misiune că au furat ei banii:

„— Ce ai zice de niște oameni cărora li se încredințează bani pentru un neam slab, împresurat și asuprit, și totuși acești oameni fură banii?”

I-am răspuns:

— Acest lucru e oprit de lege, asemenea oameni ar fi niște ticăloși.

Atunci m-a întrebat:

— Asta este o părere sau așa e învoiala obștească?

I-am răspuns că toți gîndesc la fel.“

Treptat-treptat, Ibn Fadlan reuși să-l convîngă pe rege că banii sînt numai în întîrziere*. Nu izbuti însă în nici un fel să-potolească neliniștea regelui, care tot repeta că singurul rost al

* S-ar părea că au sosit cu altă ocazie, de vreme ce chestiunea nu mai e pomenită.

invitației fusese asigurarea înălțării fortăreței „întrucît se temea de regele khazarilor”. Și într-adevăr se pare că avea toate motivele să se teamă, după cum relatează Ibn Fadlan:

Fiul regelui bulgarilor era ținut ostateg de către regele khazarilor. Acesta din urmă aflase că regele bulgarilor are o fată frumoasă și trimise un sol s-o pețească. Regele bulgarilor recurse la tot felul de pretexte pentru a refuza să-și dea consimțămîntul. Khazarul trimise un alt sol și o luă cu de-a sila deși el era evreu, iar ea musulmană; dar fata muri la curtea lui. Khazarul trimise alt sol și peți pe cealaltă fiică a regelui bulgarilor. Însă chiar la ceasul cînd ajunse solul, regele bulgarilor o mărită în pripă cu prințul askirilor, supusul său, de frică să nu i-o ia și pe aceasta cu de-a sila khazarul, ca și pe sora ei. Numai aceasta fusese pricina care îl îndemna pe regele bulgar să-i scrie califului și să-i ceară sprijin pentru ridicarea cetății, pentru că se temea de regele khazarilor.

Sună ca un fel de refren. Ibn Fadlan mai specifică și tributul anual pe care trebuia să-l plătească regele bulgar khazarilor: o blană de samur pentru fiecare gospodărie din regatul său. Întrucît se apreciază că bulgarii aveau vreo cincizeci de mii de gospodării (adică corturi), iar blana de samur bulgar era foarte prețuită în întreaga lume, tributul era foarte ridicat.

11

Ceea ce ne spune Ibn Fadlan despre khazari se întemeiază — după cum am menționat mai sus — pe informații adunate în cursul călătoriei sale, dar mai ales la curtea bulgarilor. Spre deosebire de restul povestirii sale, născută din observații personale pline de acuitate, paginile despre khazari conțin informații de la mîna a doua și destul de plate, irelevante. Mai mult decît atît, sursele sale de informare sînt pătinoare, dată fiind antipatia ușor de înțeles a regelui bulgar față de suzeranul său khazar — în vreme ce resentimentul Califatului față de un regat care a îmbrățișat o religie rivală nici nu mai are nevoie să fie subliniată.

Povestirea se abate brusc de la prezentarea curții neamului rhus la curtea khazară:

Cu privire la regele khazarilor, care poartă titlul de Kagan, acesta apare în lume numai o dată la patru luni. I se zice Marele Kagan. Pe locțiitorul lui îl cheamă Kagan Bek; el este cel ce comandă și aprovizionează armatele, conduce treburile statului, apare în public și se află în fruntea oștirii la război. Regii învecinați ascultă de poruncile lui. În fiecare zi vine el la Marele Kagan, cu respect și sfială, în picioarele goale, ținând în mână un bețișor. Face o plecăciune, aprinde bețișorul și după ce acesta a ars de tot, se așază și el pe tron în dreapta regelui. După el ca rang vine un om numit Kondur Kagan, și după acesta, Kaganul Jawshyghr.

E obiceiul Marelui Kagan să nu întrețină relații cu oamenii, să nu vorbească cu ei și să nu primească în preajma lui pe nimeni în afară de cei pe care i-am pomenit. Puterea de a-i lega pe oameni ori de a-i slobozi, de a-i pedepsi, ca și de a cîrmui țara îi revine locțiitorului său, Kagan Bek.

Tot așa, datina cere ca la moartea Marelui Kagan să se înalțe o clădire mare cu douăzeci de încăperi și în fiecare din acestea se sapă un mormînt pentru el. Se macină pietre pînă se fac făină și aceasta e întinsă pe podea și acoperită cu catran. Sub clădire curge un rîu mare și repede. Ei abat apa rîului peste mormînt și zic că o fac pentru ca nici un diavol, nici un om, nici un vierme și nici o tirîtoare să nu poată ajunge la el. După ce a fost îngropat, li se taie capul tuturor celor care l-au îngropat, pentru ca nimeni să nu poată ști în care încăpere e mormîntul lui. Acest mormînt este numit „paradisul” și ei spun: „A intrat în rai”. Toate încăperile sînt acoperite cu brocart de mătase țesut cu fir de aur.

După datina regele khazarilor are douăzeci și cinci de neveste; fiecare dintre ele este fiica unui rege care-i datorează supunere. El le ia cu consimțămînt sau cu de-a sila. Are și ibovnice — șazeci de fete, fiecare din ele de o frumusețe negrăită.

Ibn Fadlan începe apoi o descriere destul de fantezistă a haremului Kaganului, în care fiecare dintre cele optzeci și cinci de neveste și ibovnice are și „palatul ei” și o însoțitoare sau un eunuc care, la porunca regelui, i-o aduce în iatac „mai repede decît ai clipi din ochi”.

După încă vreo cîteva observații greu de crezut despre „obiceiurile” Kaganului khazar (vom reveni mai tîrziu la ele), în cele din urmă Ibn Fadlan ne oferă cîteva informații amănunțite despre țară:

Regele are un oraș mare pe amîndouă malurile rîului Itil (Volga — n.a.). Pe un mal trăiesc musulmanii, pe celălalt mal regele și curtea lui. Musulmanii sînt ocîrmuiți de unul dintre dregătorii regelui, musulman și el. Pricinile de judecată ale musulmanilor care locuiesc în capitala khazarilor și ale neguțătorilor veniți din străinătate le lămurește tocmai acest dregător. Nimeni altcineva nu se amestecă în treburile lor și nici nu le judecă pricinile.

În măsura în care ni s-au păstrat, însemnările de călătorie ale lui Ibn Fadlan se încheie cu următoarele cuvinte:

Khazarii și regele lor sînt toți* evrei. Lui îi sînt supuși bulgarii și toți vecinii lor. Toți se poartă cu el preasupuși și i se închină. Unii sînt de părere că Gog și Magog sînt khazarii.

12

Am citat destul de mult din odiseea lui Ibn Fadlan, nu atît din pricina informației sărăcăcioase pe care ne-o oferă despre khazari în sine, ci datorită luminii pe care o aruncă asupra lumii ce-i înconjură, asupra barbariei crude a poporului în inima căruia sălășluiau, reflectînd propria lor istorie dinaintea convertirii. Căci, cam pe vremea vizitei efectuate de Ibn Fadlan la bulgari, Khazaria era o țară surprinzător de modernă în raport cu vecinii ei.

Contrastul este pus în evidență de relatările altor istorici arabi (paginile următoare se bazează pe operele lui Istakhri,

* Aceasta pare o exagerare, dată fiind existența unei comunități musulmane în capitală. De aceea Zeki Validi a suprimat cuvîntul „toți”. Trebuie să presupunem că aici „khazarii” se referă la neamul sau tribul conducător, în cadrul mozaicului etnic al Khazariei, și că musulmanii se bucurau de autonomie juridică și religioasă, dar nu erau socotiți „adevărați khazari”.

al-Masudi, Ibn Rusta și Ibn Hawkal, vezi anexa II) și este prezent la toate nivelele, de la problema locuințelor pînă la cea a împărțirii dreptății. Bulgarii tot numai în corturi locuiesc, inclusiv regele, deși cortul regal este „foarte mare, avînd locuri pentru cel puțin o mie de persoane”²⁶. Pe de altă parte Kaganul khazar e instalat într-un castel de cărămizi arse, se zice că doamnele lui stau în „palate cu acoperișul din lemn de tek”²⁷, iar musulmanii au mai multe moschei, dintre care și „una al cărei minaret este mai înalt decît castelul regal”²⁸.

În regiunile fertile, fermele și terenurile lor cultivate s-au lătit neîncetat de-a lungul a o sută de kilometri. Aveau și podgorii întinse. Iată ce spune Ibn Hawkal: „În Kozr (Khazaria — n.a.) există un anumit oraș numit Asmid (Samandar — n.a.) care are atîtea livezi și grădini încît de la Darband pînă la Serir, întregul ținut e acoperit de grădini și plantații aparținînd acestui oraș. Se spune că numărul lor se ridică la patruzeci de mii. Multe dintre ele produc struguri”²⁹.

Regiunea de la nord de Caucaz era extrem de fertilă. În anul 968, Ibn Hawkal a cunoscut un om care o vizitase după un raid întreprins de neamul rhus.

„Spunea că nu a mai rămas nici o picătură de rod pentru săraci în nici o vie ori grădină, nici măcar o frunză în copaci... (Dar) datorită faptului că pămîntul lor are toate calitățile și că produsele sale sînt abundente, nu vor trece nici trei ani pînă cînd acest pămînt va redeveni ceea ce a fost.” Vinul caucazian e încă și acum o încîntare și este consumat în mari cantități în Uniunea Sovietică.

Dar principalul izvor de venituri ale vistieriei regale era comerțul exterior. Ibn Fadlan ne indică amploarea caravelor de neguțatori care făceau naveta între Asia centrală și regiunea Volga-Ural: ne amintim despre caravana pe care a întîmpinat-o misiunea lui în Gurgania: „cinci mii de oameni și trei mii de animale de soi”. Trecînd cu vederea exagerarea îngăduită, oricum tot trebuie să fi fost o caravană impresionantă, și totuși nu știm cîți oameni și cîte animale vor fi fost în mișcare într-un moment sau altul. Și iarăși nu știm ce mărfuri transportau — deși textilele

fructele uscate, mierea, ceara și mirodeniile par să fi jucat un rol important. Un al doilea drum comercial important traversa Caucazul pînă în Armenia, Georgia, Persia și Bizanț. Al treilea era alcătuit de traficul crescînd al flotelor comerciale ale neamului rhus pe Volga în jos pînă la țărmurile răsăritene ale Mării Khazare ducînd în special blănuri prețioase, foarte cerute în rîndurile aristocrației musulmane — precum și robi din nord, vînduți în tîrgul de sclavi al Itilului. Pe toate aceste mărfuri de tranzit, inclusiv robii, regele khazar percepea o vamă de zece la sută. Dacă adăugăm la aceasta tributul plătit de bulgari, maghiari, burtășii și alții, ne dăm seama de prosperitatea Khazariei — dar și de faptul că această prosperitate a ei se bizuia în mare măsură pe puterea ei militară și pe prestigiul pe care-l conferea percepătorilor și vameșilor ei.

În afară de regiunile fertile din sud, cu podgoriile și livezile lor, țara era săracă în resurse naturale. Un istoric arab (Istakhri) spune că singurul produs natural pe care-l exportau khazarii era cleiul de pește. Desigur că iarăși e vorba de exagerare, totuși rămîne faptul că principala lor activitate comercială pare să fi constat doar în reexportarea unor mărfuri străine. Printre ele, mierea și ceara pentru lumînări înflăcărau în mod deosebit imaginația cronicarilor arabi. Astfel, Muqaddasi spunea: „În Khazaria oile, mierea și evreii se află din belșug”³⁰. E adevărat că un izvor istoric — *Namah* din Darband — pomenește de minele de aur și de argint de pe teritoriul khazar, dar unde exact se aflau ele nu s-a putut stabili. Pe de altă parte, mai multe alte izvoare pomenesc de mărfurile khazarilor văzute la Bagdad și de prezența negustorilor khazari la Constantinopol, Alexandria și tocmai la Samara și Fergana.

Așadar, Khazaria nu era cituși de puțin izolată de lumea civilizată; în comparație cu vecinii săi tribali din nord era o țară cosmopolită, deschisă influențelor culturale și religioase de tot felul, dar foarte hotărîtă să-și apere neatîrnarea de cele două puteri mondiale eclesiastice. Vom vedea că această atitudine a pregătit terenul pentru lovitura de teatru — sau lovitura de stat — care a încetățenit iudaismul ca religie oficială.

Se pare că au înflorit artele și meșteșugurile, inclusiv croitoria de lux. Când viitorul împărat Constantin V s-a însurat cu fata Kaganului khazarilor (vezi mai sus, secțiunea 1) în zestrea ei era și o rochie splendidă care a impresionat curtea bizantină atât de profund încît a fost adoptată drept costum de ceremonie pentru *bărbați*; i-au dat numele *țifakion*, provenit de la diminutivul după care era cunoscută prințesa, Ciciak, adică „floare” în limba khazaro-turcică (pînă cînd prin botez a primit numele Irene). „Iată, comentează Toynbee, acesta este un exemplu ilustrativ de istorie culturală.”³¹ Cînd altă prințesă khazară s-a măritat cu guvernatorul musulman al Armeniei, alaiul ei, în afară de însoțitoare și sclavi, cuprindea și zece corturi montate pe roți „făcute din mătasea cea mai fină, cu uși placate cu aur și argint, cu podelele acoperite de blănuri de samur. Alte douăzeci de corturi cărau vesela de argint și celelalte comori care-i alcătuiau zestrea”³². Kaganul însuși călătorea într-un cort mobil încă și mai luxos, avînd în vîrf o rodie de aur.

13

Arta khazară, ca și cea a bulgarilor și maghiarilor, era mai ales imitativă, după modele persane-sasanide. Arheologul sovietic Bader ³³ a subliniat rolul khazarilor în răspîndirea spre miazănoapte a argintăriei în stil persan. Unele dintre aceste obiecte descoperite erau poate reexportate de către khazari, credincioși rolului lor de mijlocitori; altele erau imitații realizate în atelierele khazarilor — ale căror ruine au fost descoperite lîngă vechea fortăreață khazară de la Sarkel*. Giuvaerurile dezgropate în incinta cetății erau de fabricație locală³⁴. Arheologul suedez T.J. Arne vorbește de plăci și platouri ornamentale, de agrafe și paf-tale găsite pînă și în Suedia — de inspirație sasanidă și bizantină, fabricate în Khazaria sau pe teritorii sub suzeranitatea ei³⁵.

Așadar, khazarii au fost principalii intermediari în răspîndirea artei persane și bizantine în rîndurile triburilor semibarbare din

* Din nefericire, Sarkel, cel mai important șantier arheologic khazar, a fost inundat de lacul de acumulare al unei hidrocentrale.

Europa răsăriteană. După analiza exhaustivă a dovezilor arheologice și documentare (mai ales din izvoare sovietice), Bartha conchide:

Jefuirea Tiflisului de către khazari, probabil în primăvara anului 629, este importantă pentru tema noastră... (În perioada ocupației)... Kaganul a trimis inspectori să supravegheze fabricarea produselor de aur, argint, fier și cupru. Tot așa, și bazarele, comerțul în general și chiar și cherhanalele erau sub controlul lor... (Astfel) în cursul neîncetelor campanii caucaziene din secolul al VII-lea, khazarii au luat contact cu o cultură care se dezvoltase din tradiția persană sasanidă. Ca atare, produsele acestei culturi s-au răspîndit printre locuitorii stepelor nu numai prin intermediul negoțului, ci și prin prădăciune și chiar prin perceperea impozitelor... Toate pistepele pe care le-am urmărit cu asiduitate în speranța descoperirii originilor artei în secolul al X-lea ne-au dus înapoi la teritoriul khazarilor.³⁶

Ultima observație a savantului maghiar se referă la spectaculoasele descoperiri arheologice cunoscute sub numele de „tezaurul de la Sînnicolaul Mare” păstrat la *Kunsthistorisches Museum* din Viena. Tezaurul, alcătuit din douăzeci și trei de vase de aur, datînd din secolul al X-lea, a fost descoperit la 1799 în vecinătatea satului cu acest nume. Bartha subliniază că figura „prințului victorios” care tîrîie de păr un prizonier și scena mitologică de pe spatele vasului de aur, precum și stilul altor obiecte ornamentale manifestă afinități strînse cu descoperirile făcute la Novipazar în Bulgaria — și în Sarkelul khazar. Întrucît atât maghiarii, cît și bulgarii au fost vreme îndelungată sub suzeranitatea khazarilor, lucrul nu este deloc surprinzător, iar războinicul, împreună cu restul tezaurului, ne sugerează cel puțin o idee referitoare la artele practicate în sînul Imperiului khazar: după cum ne puteam aștepta, influența persană și bizantină este predominantă*.

Una din școlile arheologilor unguri susține că aurarii și argintarii care lucrau în Ungaria în secolul al X-lea erau de fapt kha-

* Cititorul interesat va găsi o excelentă colecție de fotografii în cartea lui Gyula László, *Arta din perioada migrațiilor* — deși comentariile sale istorice trebuie privite cu multă rezervă.

zari³⁷. După cum vom vedea mai târziu (vezi capitolul III, secțiunile 7 și 8) când maghiarii au migrat către Pannonia în 896 au fost conduși de un trib khazar dizident, cunoscut sub numele de kabari care s-au așezat împreună cu ungurii în noua lor vatră. Khazarii-kabari erau bine cunoscuți ca aurari și argintari iscușiți; maghiarii (inițial mai primitivi) au deprins aceste meșteșuguri abia în noua lor țară. Astfel, teoria originii khazare cel puțin a unora dintre descoperirile arheologice din zona respectivă nu este lipsită de teme — după cum se va evidenția în lumina legăturilor dintre maghiari și khazari discutate mai târziu.

14

Indiferent dacă războinicul de pe vasul de aur este de origine maghiară sau khazară, oricum el ne ajută să căpătăm o imagine vizuală asupra înfățișării unui cavalerist din perioada respectivă, aparținând poate unui regiment de elită. Masudi spune că în armata khazară „șapte mii de călăreți* îl urmează pe rege, arcași cu platoșe, coifuri și zale. Unii sînt lăncieri, echipați și înarmați ca musulmanii... Nici unul din regii din această parte a lumii nu are o armată regulată permanentă, cu excepția regelui khazarilor”, iar Ibn Hawkal spune: „Regele acesta are douăsprezece mii de soldați în slujba lui, dintre care cînd moare unul, se alege imediat altul în locul lui”.

Aici căpătăm o altă cheie importantă pentru dezlegarea misterului dominației khazarilor: o armată permanentă de profesie, cu o gardă pretoriană care, în timp de pace, stăpînea ferm întregul amalgam etnic, iar în vreme de război slujea drept nucleu al hoardei înarmate care, după cum am văzut, se umfla uneori pînă la cifra de o sută de mii de oșteni sau poate chiar mai mult**.

* Douăsprezece mii la Istakhri.

** După Masudi, „armata regală” consta din musulmani care „imigraseră din vecinătatea orașului Kwarizm. Acum multă vreme, după apariția islamului, ținutul lor a fost bintuit de războaie și molimi așa că ei s-au refugiat la regele khazar... Cînd acesta e în război cu musulmanii, ei au un loc aparte în armata lui și nu se luptă cu cei de aceeași credință cu ei”^{37a}. Că armata „consta” din musulmani este bineînțeles o exagerare, contrazisă chiar de Masudi citeva rinduri mai jos,

15

Capitala acestui imperiu cu înfățișare de mozaic etnic a fost probabil inițial cetatea Balanjar din zona colinară din nordul Caucazului; după incursiunile arabilor din secolul al VIII-lea, a fost transferată la Samandar, pe țărmul apusean al Mării Caspice; iar în cele din urmă a fost mutată la Itil, în delta Volgii.

Ne-au mai rămas multe descrieri ale orașului Itil, în mare măsură concordante. Era un oraș geamăn, construit pe ambele maluri ale riului. Jumătatea răsăriteană se numea Khazaran, jumătatea apuseană Itil*; cele două jumătăți erau legate printr-un pod de pontoane. Jumătatea apuseană era înconjurată de un zid fortificat de cărămidă; cuprindea palatele și curțile Kaganului și Bekului, locuințele însoțitorilor acestora (deși după Masudi aceste clădiri s-ar fi aflat pe o insulă în apropierea malului apusean sau pe o peninsulă) și ale „khazarilor pur sînge”. Zidul avea patru porți, dintre care una dădea spre rîu. De partea cealaltă a riului, pe malul răsăritean locuiau „musulmanii și închinătorii la idoli”³⁸; tot în această parte a orașului erau moscheile, piețele, băile și alte edificii publice. Mai mulți autori arabi au fost impresionati de numărul de moschei din cartierul musulman și de înălțimea minaretului principal. De asemenea, ei subliniau neîncetat autonomia de care se bucurau curțile și clerul musulmanilor. Iată ce spune în această privință al-Masudi, supranumit „Hero-

cînd spune că contingentul musulman avea un „loc aparte” în armata khazară. De asemenea Ibn Hawkal zice că „regele are o suită de patru mii de musulmani și acest rege are în slujba lui douăsprezece mii de ostași.” Kwarizmienii alcătuiau probabil un fel de gardă elvețiană în sînul armatei, iar cînd compatrioții lor vorbesc despre „ostateci” (vezi mai sus, secțiunea 10) aceasta se poate referi la ei. Invers, împăratul bizantin Constantin Porfirogenetul avea un corp de elită alcătuit din paznici khazari, postați la porțile palatului. Acesta era un privilegiu scump plătit: „Acești paznici aveau o soldă atît de mare încît trebuiau să plătească sume însemnate pentru a-și cumpăra posturile, salariile pentru acestea reprezentînd o anuitate de 2,25 pînă la 4 la sută” — cf. Constantin, *De ceremoniis*, pp. 692—693. De exemplu, „un khazar care primea o soldă de șapte lire și patru șilingi — în echivalent modern — plătește pentru angajarea în armată trei sute două lire și opt șilingi” — cf. Bury, nota de la p. 228.

* În diferite perioade orașul este pomenit și sub alte nume — de pildă *al Bayada*, adică „orașul alb”.

dot al arabilor", în opera sa adeseori citată *Pajiști de mine de aur și pietre prețioase*:

După datină, în capitala khazară, sînt șapte judecători. Dintre aceștia doi sînt pentru musulmani, doi pentru khazari — care judecă după Tora (legea mozaică) — doi pentru creștini — care judecă după Evanghelie — și unul pentru saqualibi, neamul rhus și alți păgîni, care judecă după legea păgînească... În orașul lui (al regelui khazar — n.a.) sînt mulți musulmani, negustori și meșteșugari, care au venit în țara asta datorită dreptății și adăpostului de primejdii pe care le asigură. Ei au o moschee principală cu un minaret care se înalță deasupra palatului regal, și pe lângă ea alte moschei, cu școli unde învață copiii Coranul^{38a}.

Citind aceste rînduri scrise de cel mai însemnat istoric arab, în prima jumătate a secolului al X-lea * ești ispitit să adopți o viziune poate prea idilică a vieții în regatul khazar. Astfel, în articolul despre khazari din *Enciclopedia evreiască* citim: „Într-o vreme cînd în Europa occidentală domneau fanatismul și ignoranța și anarhia, regatul Khazariei se putea lăuda cu administrația sa dreaptă și liberală”**.

După cum am văzut, toate acestea sînt în parte adevărate; dar numai în parte. Nu există dovezi că neamul khazarilor s-ar fi dedat la persecuții religioase fie înainte de convertirea la iudaism, fie după. În această privință ei pot fi socotiți mai toleranți și mai luminați decît Imperiul roman de Răsărit sau decît cel islamic în primele sale etape. Pe de altă parte, se pare că neamul khazarilor ar fi păstrat din trecutul lor tribal anumite rituri barbare. Am văzut cum descrie Ibn Fadlan uciderea groparilor familiei regale. El ne mai spune ceva și despre alt obicei arhaic — regicidul: „Sorocul domniei regelui este de 40 de ani. Dacă-l depășește chiar și cu o singură zi, supușii și curtenii îl omoară

* Probabil între anii 943 și 947.

** *Enciclopedia evreiască*, publicată în anii 1901—1906. În *Encyclopaedia Judaica*, 1971, articolul despre khazari scris de Dunlop este de o obiectivitate exemplară.

spunînd: De mult i s-a întunecat mintea și i s-a încetșat privirea’ ”.

Istakhri prezintă o versiune diferită a aceleiași realități:

Cînd doresc să-l întroneze pe acest Kagan, îi pun o sfoară de mătase în jurul gîtului și o strîng pînă cînd începe să se înăbușe. Apoi îl întrebă: „Cîți ani ai de gînd să domnești?” Dacă nu moare înainte anului pomenit, e ucis cînd se împlinește sorocul.

Bury³⁹ nu știe prea bine dacă să dea sau nu crezare acestui gen de legende răspîndite de călătorii arabi, și într-adevăr, în mod normal am fi înclinați să le respingem, dacă ritualul regicidului nu ar fi fost o practică atît de răspîndită printre popoarele primitive (și cele nu chiar atît de primitive). Frazer pune mare accent pe legătura dintre conceptul divinității regelui și obligația sacră de a-l ucide după o perioadă fixă sau atunci cînd îi scade vitalitatea, pentru ca puterea divină să-și poată găsi o reîncarnare mai tînără și mai viguroasă*.

În sprijinul tezei lui Istakhri vine și faptul că ceremonia bizară a „sugrumării” viitorului rege pare să fi fost relatată ca o realitate, acum nu prea multă vreme, în rîndurile altui neam — turcii hok. Zeki Validi îl citează pe un antropolog francez, St. Julien, care în 1864 scria:

După alegerea noii căpetenii, ofițerii și însoțitorii lui... îl pun să încalece. Îi strîng o panglică de mătase în jurul gîtului, fără să-l stranguleze de tot; apoi, slăbesc strînsoarea și-l întrebă foarte apăsător: „Cîți ani mai poți fi hanul nostru?” Cu mintea tulburată, regele nu este în stare să spună o cifră. Atunci supușii lui hotărăsc, pe baza vorbelor care i-au scăpat printre buze, dacă domnia lui va fi lungă sau scurtă.⁴⁰

Nu știm dacă ritul khazarilor de ucidere a regelui (în cazul cînd a fost practicat vreodată) a căzut în desuetudine cînd au adoptat ei iudaismul; în cazul acesta autorii arabi ar confunda practi-

* În revista „Folklore”, XXVIII, 1917, Frazer a scris un mic studiu special în această problemă: *Uciderea regilor khazari*.

cile trecute cu cele prezente — cum au făcut tot timpul, compilând relatări ale unor călători anteriori și atribuindu-le apoi contemporanilor. Oricum vor fi stînd lucrurile, elementul care trebuie reținut și care nu mai poate fi pus la îndoială, este rolul divin atribuit Kaganului, indiferent dacă implica sau nu sacrificarea lui în final. Am mai auzit înainte că regele era venerat dar de fapt ținut în izolare, despărțit de poporul lui, pînă cînd era îngropat cu mare pompă. Treburile statului, inclusiv conducerea armatei, erau rezolvate de Bek (uneori numit și Kaganul Bek), care deținea întreaga putere efectivă. În această privință izvoarele arăbești și istoricii moderni sînt de acord, cei din urmă descriind de obicei sistemul de guvernare al khazarilor drept „dualism monarhic”: Kaganul reprezenta puterea divină, Bekul pe cea laică.

Dualismul monarhiei khazare a fost comparat — în mod total eronat s-ar părea — cu diarhia spartană și cu conducerea duală, aparent asemănătoare, a diverselor triburi turcești. Dar cei doi regi ai Spartei, descendenți din două familii fruntașe, dispuneau de puteri egale; cît despre conducerea dublă a triburilor nomade, nu există dovezi asupra unei împărțiri fundamentale a funcțiilor ca la khazari*.

O comparație mai valabilă se poate face cu sistemul de guvernare a Japoniei din Evul Mediu pînă în 1867, cînd puterea laică era concentrată în mîinile Șogunului, în timp ce Mikadoul era adorat de la distanță, ca o emblemă divină.

Cassel⁴¹ a sugerat o ispititoare analogie între sistemul de guvernare a khazarilor și jocul de șah: monarhia dublă este reprezentată pe eșichier de rege (Kaganul) și regina (Bekul). Regele este ținut în izolare, ocrotit de curtenii săi, are foarte puțină putere și nu se poate deplasa mai mult de un pătrățel la o mutare. În schimb, regina este prezența cea mai puternică de pe tabla de șah pe care o domină. Dar jocul poate continua chiar dacă pierzi regina, pe cînd căderea regelui constituie dezastrul final care aduce pe loc încheierea luptei.

* Alföldi a sugerat că cei doi conducători erau comandanți ai celor două aripi ale hoardei — pasajul citat de Dunlop la pagina 159, nota 123.

Așadar, dualismul monarhiei pare să indice o disincție categorică între sacru și profan în mentalitatea khazarilor. Atributele divine ale Kaganului sînt evidențiate în mare măsură în următorul citat din Ibn Hawkal*:

Kaganul trebuie să fie întotdeauna de neam imperial (Istakhri spune: „... trebuie să se tragă dintr-o familie de vază” — n.a.)^{41a}. Nimeni nu are voie să se apropie de el decît pentru treburi însemnate: în asemenea împrejurări oamenii se ploconesc în fața lui, își freacă fețele de pămînt, pînă cînd primesc poruncă de la el să se apropie și să-i vorbească. Ori de cite ori... moare un Kagan, cine trece prin dreptul mormîntului său trebuie să se dea jos de pe cal și să salute locul de veci; cînd pleacă, nu trebuie să încalce cîtă vreme mai vede încă mormîntul.

Atît de neștirbită este puterea acestui cap încoronat, atît de orbește îi sînt ascultate poruncile, încît dacă lui i s-ar părea potrivit să moară vreunul din dregătorii săi de neam mare și dacă i-ar spune acestuia „Du-te și omoară-te!” omul s-ar duce imediat acasă și și-ar pune capăt zilelor. Moștenirea tronului de Kagan fiind astfel orînduită în lăuntru aceleiași familii (Istakhri spune: „într-o familie de vază care nu are nici putere nici avere” — n.a.)^{41b}, cînd îi vine rîndul vreunuia dintre aceștia, i se întărește rangul chiar dacă nu are nici măcar un *dirhem* (bănuț). Și am auzit de la oameni vrednici de crezare că un anume tînăr ședea într-o prăvălioară din piața mare, vînzînd mărunțișuri (la Istakhri: „vînzînd piine” — n.a.); și că oamenii spuneau „cînd Kaganul ne va părăsi, omul ăsta îi va lua locul pe tron” (la Istakhri: „nu e alt om mai vrednic decît el să fie Kagan” — n.a.)^{41c}. Dar tînărul era musulman, iar ei nu-i urcă decît pe evrei pe tronul Kaganului.

Kaganul are un tron și un cort de aur; nici unui alt om nu i se îngăduie asemenea lucruri. Palatul Kaganului este mai măreț decît orice altă clădire a orașului.⁴²

* Ibn Hawkal, alt geograf și istoric arab care a călătorit mult și a scris *Geografia orientală* în jurul anului 977. Pasajul citat aici este de fapt o copie a lucrurilor scrise de Istakhri cu 40 de ani mai înainte, dar conține mai puține lucruri obscure, așa că mi-am permis să urmez aici pe Ibn Hawkal în traducerea lui Ouseley din 1800.

Pasajul despre tînărul virtuos care vinde pîine — sau ce va fi vîndut — în bazar, sună ca o poveste despre Harun al Raşid. Dacă era moştenitorul tronului de aur rezervat evreilor, de ce a fost crescut ca un biet musulman? Ca să înţelegem cît de cît ceva din povestea asta, trebuie să presupunem că nu se alegea Kaganul pe baza nobilelor sale virtuţi, ci dintre membrii „rasei imperiale” sau ai „familiei de vază”. De fapt, aceasta este şi părerea lui Artamonov şi a lui Zeki Validi. Artamonov susţine că, la fel cu alte neamuri turcice, khazarii erau conduşi de descendenţii dinastiei Turkut, suveranii de altădată ai defunctului imperiu turcesc (vezi mai sus, secţiunea 3). Zeki Validi sugerează că „rasa imperială” sau „familia de vază”, căreia trebuie să-i aparţină Kaganul, se referă la străvechea dinastie Asena, pomenită în izvoarele chinezeşti, un soi de aristocraţie a deşertului, din care susţineau în mod tradiţional conducătorii turci şi mongoli că se trag. Ideea pare destul de plauzibilă şi în mare măsură împacă noţiunile contradictorii implicate în relatarea citată adineaori: tînărul nobil care nu are nici un gologan — şi pompa şi fastul care înconjoară tronul de aur. Asistăm la suprapunerea a două tradiţii, ca interferenţa optică a două tipare de valuri pe un ecran: ascetismul unui trib de nomazi care au dus-o foarte greu în deşert şi strălucirea unei curţi regale care prosperă pe seama comerţului şi meşteşugurilor şi care se străduieşte să-şi depăşească în splendoare rivalii din Bagdad şi Constantinopol. La urma urmei, crezurile proclamate de aceste curţi somptuoase fuseseră inspirate şi de profetii ascetici din deşert în vremuri mai vechi.

Dar toate acestea nu izbutesc să explice despărţirea ciudată dintre puterea divină şi cea laică, pe cît se pare unică în zona şi epoca respectivă. După cum scria şi Bury⁴⁹: „Nu avem nici un fel de informaţii despre momentul în care autoritatea activă a Kaganului a fost preschimbată în nulitatea sa divină, după cum nu ştim nici de ce a fost înălţat la un rang asemănător cu cel al împăratului Japoniei, în care existenţa lui şi nu guvernarea lui era considerată esenţială pentru prosperitatea statului”.

De curînd, Artamonov a propus pe bază de speculaţii un răspuns la această întrebare. El sugerează că acceptarea iudais-

mului ca religie oficială a fost rezultatul unei lovituri de stat, care totodată a redus rolul Kaganului (descendent al unei dinastii păgîne şi ca atare prezentînd prea puţină încredere în ceea ce priveşte supunerea la legea mozaică) la cel de simplă emblemă. Ipoteza este la fel de valabilă ca oricare alta — şi avem la fel de puţine dovezi şi în sprijinul ei. Şi totuşi pare probabil că cele două evenimente — îmbrăţişarea credinţei iudaice şi înfiinţarea dualismului monarhiei — au fost oarecum legate între ele.*

* Înainte de convertire, Kaganul părea să joace încă un rol activ, dovadă de pildă, relaţiile sale cu Justinian. Dar, pentru a complica şi mai mult lucrurile sursele arăbeşti se referă uneori la „Kagan” cînd este limpede că de fapt vor să spună „Bekul” — întrucît „Kagan” era la multe triburi termenul generic pentru „conducător” — şi ei mai folosesc şi nume diferite pentru Bek, după cum ne arată şi lista de mai jos, reproducă după Minorsky, *Hudud al Alam*, p. 451:

Constantin Porfirogenetul	Khaqan	Bek
Ibn Rusta	Khazar Khaqan	Aysha
Masudi	Khaqan	Malik
Istakhri	Malik Khazar	Khaqan Khazar (s-ar părea că s-a inversat ordinea conducătorilor)
bn Hawkal	Khaqan Khazar	Malik Khazar sau Bek
Gardezi	Khazar Khaqan	Abshad

II. CONVERTIREA

1

„Religia evreilor, scrie Bury, exercitase o înrîurire profundă asupra crezului islamic și fusese baza creștinismului; cîștigase prozeliți în diverse părți ale lumii; dar convertirea khazarilor la religia pură a lui Iehova este un fenomen unic în istorie.“¹

Care a fost motivația acestui eveniment unic? Nu e foarte ușor să pătrunzi pe sub pielea unui prinț khazar — mai ales așa cum era acoperită de zale. Dar dacă raționăm din punctul de vedere al politicii puterii — care de-a lungul veacurilor se supune în esență aceluiași reguli — găsim o analogie pe deplin plauzibilă.

La începutul secolului al XVII-lea lumea era polarizată între cele două superputeri ce reprezentau creștinismul și islamismul. Doctrinile lor ideologice erau sudate cu politica puterii dusă prin mijloacele clasice ale propagandei, acțiunii subversive și cuceririi militare. Imperiul khazar reprezenta o „a treia forță“, care se dovedise pe potriva celorlalte două, atât ca adversar, cât și ca aliat. Dar el nu-și putea păstra independența dacă accepta fie creștinismul fie islamismul — căci prima alegere l-ar fi subordonat în mod automat autorității împăratului roman, iar cealaltă califului din Bagdad.

Amîndouă curțile făcuseră eforturi pentru convertirea khazarilor la creștinism sau la islamism, dar nu dăduseră alte roade decît un schimb de amabilități diplomatice, căsătorii dinastice și alianțe militare instabile întemeiate pe interesele individuale ale fiecărei părți. Buzuindu-se pe forța sa militară, Regatul khaza-

rilor, cu hinterlandul său de triburi vasale, era hotărît să-și păstreze poziția de „a treia forță“, de conducător al națiunilor neangajate din zona stepelor.

În același timp, contactele strînse cu Bizanțul și cu Califatul îi învățaseră pe khazari că șamanismul lor primitiv era nu numai barbar și depășit în comparație cu marile religii mono-teiste, dar și incapabil să confere conducătorilor autoritatea spirituală și juridică de care se bucurau conducătorii celor două puteri teocratice ale lumii — califul și împăratul. Pe de altă parte, convertirea la credința unuia sau celuilalt dintre aceștia ar fi însemnat supunerea, sfîrșitul independenței și deci înfrîngerea țelurilor regatului. Ce altă soluție ar fi putut să se dovedească mai logică decît îmbrățișarea unui al treilea crez, care nu se alinase sau angajase față de nici una din cele două religii și totuși reprezenta temelia venerabilă a amîndurora?

Logica aparentă a acestei hotărîri se datorește fără doar și poate clarității înșelătoare pe care ți-o aduce o privire retrospectivă. În realitate, convertirea la iudaism a cerut o lovitură de maestru genială. Și totuși, atît izvoarele arabe, cît și cele evreiești referitoare la istoria acestei convertiri, oricît de mult ar diferi în chestiuni de amănunt, scot în evidență un raționament pe linia arătată mai sus. Să-l mai cităm o dată pe Bury:

Fără îndoială, în adoptarea iudaismului, conducătorul regatului a fost împins de motive politice. Dacă ar fi îmbrățișat mahomedanismul, asta i-ar fi atras dependența spirituală de califi care încercau să-și impună credința asupra khazarilor; în creștinism, pe de altă parte, se ascundea primejdia de a deveni vasalul ecleziastic al Imperiului roman. Iudaismul era o religie vestită, cu o reputație frumoasă, cu cărți sfinte pe care le respectau atît creștinii, cît și mahomedanii. Deci asta l-ar fi înălțat pe conducător deasupra barbarilor păgîni și l-ar fi pus la adăpost de amestecul califului sau împăratului. Dar el n-a adoptat, împreună cu practica circumciziei, și intoleranța cultului iudaic. El a îngăduit maselelor poporului său să-și păstreze păgînismul și să se închine la idoli tradiționali.²

Deși convertirea curții khazarilor a fost fără doar și poate motivată din punct de vedere politic, totuși este absurd să ne închipuim că acești oameni au îmbrățișat peste noapte, orbește, o religie ale cărei dogme și principii le erau necunoscute. Realitatea este că ei îi cunoșteau bine pe evrei și avuseseră timpul să le urmărească practicile religioase vreme de cel puțin un secol, înainte de convertire datorită aflului continuu de evrei care se refugiau de persecuțiile religioase din Bizanț și, într-o măsură mai mică, din țările Asiei Mici cucerite de arabi. Știm despre Khazaria că era o țară relativ civilizată printre barbarii din nord, dar că nu se legase de nici una dintre religiile militante, așa că ea devenise în mod firesc un liman pentru exodul periodic al evreilor aflați sub stăpînirea Imperiului bizantin și amenințați de convertirea silită și de alte presiuni. Persecuțiile de diverse feluri începuseră odată cu domnia lui Justinian I (527—565) și au îmbrăcat forme deosebit de aspre sub împărații Heracliu în secolul al VII-lea, Leon III în secolul al VIII-lea, Vasile și Leon IV în secolul al IX-lea, Roman în secolul al X-lea. Astfel, de pildă, Leon II] care a stăpînit în cele două decenii imediat dinaintea convertirii khazarilor la iudaism „a încercat să pună capăt anomaliilor (statutului tolerat al evreilor, n.a.) dintr-o singură trăsătură de condei, poruncind botezarea tuturor supușilor săi evrei“³.

Deși traducerea în viață a poruncii imperiale pare să fi fost relativ ineficace, totuși ea a dus la fuga din Bizanț a unui mare număr de evrei.

Iată ce ne povestește Masudi:

În acest oraș (Khazaran-Itil — n.a.) există musulmani, creștini, evrei și păgîni. Evreii sînt regele, curtenii lui și khazarii din neamul lui*. Regele khazarilor se făcuse evreu încă sub Califatul lui Harun al Rașid** și lui i s-au alăturat evreii din toate țările islamului precum și din țara grecilor

* Adică probabil tribul conducător al „khazarilor albi“ (vezi mai sus capitolul I, secțiunea 3).

** Adică între anii 786—809; dar se presupune de către majoritatea cercetătorilor că Masudi a recurs pentru comoditate la o piatră de hotar din istorie, pe cînd convertirea a avut de fapt loc în jurul anului 740.

(Bizanțul — n.a.). Într-adevăr regele grecilor din vremea noastră, al 332-lea an de la Mahomed (adică în 943—944, n.a.), i-a trecut cu de-a sila la creștinism pe evreii din regatul său... De aceea mulți evrei au fugit din țara grecilor în Khazaria...^{3a}

Ultimele două propoziții citate se referă la evenimente petrecute cu 200 de ani după convertirea khazarilor și dovedesc cît de persistente au fost valurile de persecuții care s-au succedat de-a lungul veacurilor. Dar și evreii au fost la fel de persistenți și perseverenți. Mulți au îndurat torturile, iar cei care nu au avut tăria de a rezista au revenit mai tîrziu la credința lor — „ca și ciinele la vărsătura lui“, așa cum s-a exprimat amabil un cronicar creștin⁴. La fel de pitorească este descrierea pe care ne-o oferă un scriitor ebraic⁵ asupra metodei de convertire silită folosită sub împăratul Vasile împotriva comunității evreiești din Oria, sudul Italiei:

Cum îi sileau? Oricine refuza să accepte credința lor greșită era pus într-un teasc de untdelemn, și strivit cum se storc măslinile sub presă.

Altă sursă ebraică⁶ face observații cu privire la persecuțiile împotriva evreilor sub împăratul Roman („regele grec“ la care se referă Masudi): „Și apoi se va ridica un rege care îi va persecuta nu prin nimicire, ci îndurător, alungîndu-i din țară“.

Singura formă de îndurare manifestată de istorie față de cei care au luat calea surghiunului, sau au fost împinși pe ea, era existența Khazariei, atît înaintea convertirii, cît și după acest eveniment. Mai înainte fusese un adevărat liman pentru băjenari; după aceea a devenit un fel de cămin național. Refugiații erau produsele unei culturi superioare și fără doar și poate reprezentau un factor important în făurirea acelei concepții generale, cosmopolite, tolerante, care i-a impresionat atît de mult pe cronicarii arabi citați mai înainte. Influența refugiaților — și fără doar și poate, zelul lor în găsirea unor prozeliți* s-ar fi făcut simțită

* Era o epocă în care convertirea necredincioșilor prin forță sau convingere reprezenta o preocupare de frunte. Că și evreii au manifestat-o în permanență ne-o dovedește faptul că, încă de sub domnia lui Justinian, legislația bizantină

în primul rînd la cîrte și printre notabilități. Se prea poate ca acești refugiați să fi îmbinat în strădaniile lor pe calea misionarismului argumentele teologice și profețiile mesianice cu o cîntărire inteligentă a avantajelor politice pe care le-ar fi obținut khazarii din adoptarea unei religii „neutre“.

Surghiuniții au adus cu ei și meșteșugurile și artele bizantine, metode superioare în practicarea agriculturii și comerțului, precum și alfabetul ebraic colțuros. Nu știm ce fel de scriere folosiseră anterior khazarii, dar lucrarea *Fihrist* de Ibn Nadîm⁷, un fel de bibliografie universală alcătuită în jurul anului 987, ne informează că în vremea lui khazarii foloseau alfabetul ebraic. Acesta slujea la două lucruri: lucrările cărturărești în ebraică (limbajul științific — analog folosirii latinei medievale în Occident) și alfabetul scris pentru redarea diferitelor limbi vorbite în Khazaria (la fel ca utilizarea alfabetului latin pentru diferitele limbi naționale din Europa occidentală). Din Khazaria s-ar părea că scrierea ebraică s-a răspîdit și în țările învecinate. Astfel Chwolson relatează că „inscripții într-o limbă care nu era de origine semită (sau eventual în două limbi nesemite diferite) cu caractere ebraice au fost descoperite pe două pietre de mormînt din Fanagoria și Partenit în Crimeea; ele nu au fost încă descifrate”⁸.

După cum am văzut, Crimeea s-a aflat în mod intermitent sub domnia khazarilor; dar avea și o comunitate evreiască de tradiție îndelungată și s-ar putea ca inscripțiile să dateze dinaintea convertirii. Unele litere ebraice (*shin* și *tsadei*) și-au croit drum și către alfabetul chirilic⁹ și, mai mult decît atît, s-au găsit multe monede poloneze de argint, datînd din secolele al XII-lea sau al XIII-lea, cu inscripții poloneze scrise în alfabetul ebraic (de exemplu *Leszek krol Polski* — „Leszek rege al Poloniei“) alături de monezi cu inscripții în alfabetul latin. Poliak face următorul comentariu: „Aceste monezi constituie dovada categorică a răs-

impunea pedepse aspre împotriva încercărilor de convertire a creștinilor la mozaism iar pentru „molestarea“ de către evrei a celor convertiți la creștinism pedeapsa era arderea pe rug (cf. Sharf, p. 25).

* Aceste inscripții se plasează în altă categorie decît falsurile lui Firkovitch, celebre printre istorici (cf. anexa III).

pîndirii scrierii ebraice din Khazaria în țările slave învecinate. Utilizarea acestor monede nu era legată de nici o chestiune religioasă. Monedele se băteau pentru că mulți polonezi erau mai deprinși cu aceste gen de scriere decît cu cea latină, fără s-o considere neapărat evreiască”¹⁰.

Așadar, cu toate că fără doar și poate convertirea a fost inspirată de rațiuni oportuniste — fiind concepută ca o iscusită manevră politică — ea a adus cu sine prefaceri culturale pe care inițiatorii convertirii nu ar fi avut nici măcar cum să și le imagineze. Alfabetul ebraic a constituit începutul; trei veacuri mai tîrziu decăderea statului khazar a fost mărcată de izbucnirile repetate ale unui sionism mesianic, cu falși mesia ca David El-Roy (eroul unui roman de Benjamin Disraeli) care au condus cruciade donchișotești pentru recucerirea Ierusalimului*.

După înfrîngerea de către arabi în anul 737, adoptarea silită a islamismului de către Kagan fusese o formalitate revocată aproape imediat, care nu pare să fi lăsat nici un fel de amprentă asupra poporului său. În contrast cu aceasta, convertirea voluntară la iudaism avea să producă efecte profunde și durabile.

2

Împrejurările în care s-a produs convertirea sînt învăluite în ceață datorită legendelor, dar principalele relatări arabe și ebraice în privința ei au în comun anumite elemente fundamentale.

Relatarea lui al-Masudi despre domnia evreiască în Khazaria, pe care am citat-o anterior, se încheie cu o referire la o lucrare anterioară a sa, în care a descris aceste împrejurări. Nu ni s-a păstrat acea operă anterioară a lui Masudi, în schimb există două relatări bazate pe ea. Prima, cea a lui Dimaski (scrisă în 1327) repetă faptul că în vremea lui Harun al-Rașid, împăratul bizantin i-a silit pe evrei să emigreze; acești emigranți au sosit în țara khazarilor unde au găsit „un neam inteligent, dar neînvățat căruia

* Vezi mai departe, cap. IV, secțiunea 11.

i-au oferit religia lor. Localnicii au socotit-o mai bună decît a lor și au acceptat-o.”¹¹

A doua relatare, mult mai amănunțită, o găsim în *Cartea regatelor și drumurilor* de al-Bakri (secolul al XI-lea):

Pricina trecerii la iudaism a regelui khazarilor, care fusese păgîn pînă atunci, este următoarea. El îmbrățișase creștinismul*. Apoi și-a dat seama că este fals și a vorbit de acest lucru, care îl îngrijora foarte tare, cu unul din marii lui dregători. Acesta i-a spus: „Măria TA, cei care sînt stăpîni pe cărțile sfinte se împart în trei. Adună-i laolaltă, cere-le să-și apere credința și apoi urmează-l pe acela care se va dovedi stăpîn pe adevăr.”

Așadar regele a trimis la creștini după o vlădică. Acuma la rege se afla și un evreu, priceput foarte la tocmeala vorbei, care a început să-i pună întrebări. Așadar l-a întrebât pe vlădică: „Ce zici de Moise, fiul lui Amran și de *Tora* care i-a fost dezvăluită?” Și vlădica a răspuns: „Moise este un prooroc și *Tora* grăiește adevărul.” Atunci evreul i-a spus craiului: „Omul acesta a și mărturisit adevărul crezului meu. Întreabă-l acum în ce crede el”. Așadar regele l-a întrebât și vlădica a răspuns: „Eu zic că Iisus Mesia este fiul Mariei, este Cuvîntul și a dezvăluit tainele în numele lui Dumnezeu”. Și atunci evreul i-a spus craiului khazarilor: „Omul acesta propovăduiește o dogmă pe care eu n-o cunosc, dar încuviințează spusele mele”. Însă vlădica n-a fost în stare să aducă dovezi spre întărirea spuselor sale. Atunci craiul a chemat un musulman și i s-a trimis un om isteț și învățat care era bun la voroavă. Însă evreul a năimit pe cineva care să-l otrăvească pe drum și cărturarul musulman a murit. Astfel evreul a izbutit să-l cîștige la credința lui pe crai, care a îmbrățișat iudaismul.¹²

Fără doar și poate că istoricii arabi aveau darul de a îndulci hapul. Dacă învățatul musulman ar fi putut participa la dezbaterea pomenită ar fi căzut și el în aceeași capcană ca și episcopul, întrucît amîndoi acceptau adevărul Vechiului Testament, pe cînd susținătorii Noului Testament și ai Coranului ar fi fost puși

* După cîte știu, nici un alt izvor nu menționează acest fapt. S-ar putea să fie vorba doar de o concesie făcută gusturilor cititorilor musulmani, prin înlocuirea adoptării pentru scurtă vreme a islamismului înaintea iudaismului.

pe rînd în minoritate de doi la unu. Aprobarea acestui raționament de către rege este simbolică: el e prea dornic să accepte doctrinele împărtășite de toți trei — numitorul lor comun — și refuză să se angajeze pentru vreuna din tezele rivale care transcend acest numitor comun. E vorba deci încă o dată de principiul lumii nealiniată, aplicat la teologie.

Dar, după cum a subliniat și Bury¹³, din această poveste mai rezultă și faptul că influența evreiască la curtea khazarilor trebuie să fi fost deja puternică încă înaintea convertirii oficiale, căci atît episcopul, cît și cărturarul musulman trebuie să fie „che-mați”, pe cînd evreul se află deja „la el” (adică la rege).

3

Și acum să ne întoarcem de la principalul izvor arab referitor la convertire — Masudi și compilatorii săi — la principalul izvor evreiesc. Acesta constă în așa-zisa „Corespondență khazară”: e vorba de un schimb de scrisori, în ebraică, între Hasdai Ibn Saprut, evreul care era prim-ministru al Califului Cordobei, și Iosif, regele khazarilor — sau mai bine zis între grămăticii lor respectivi. Autenticitatea acestei corespondențe a format obiectul unei controverse, dar acum este acceptată de toată lumea, cu oarecare îngăduință față de fanteziile copiștilor ulteriori*.

S-ar părea că schimbul de scrisori a avut loc cîndva între anul 954 și anul 961, adică aproximativ epoca în care a scris și Masudi. Pentru a putea aprecia importanța acestei corespondențe trebuie să spunem un cuvînt sau două despre personalitatea lui Hasdai Ibn Saprut — poate cea mai strălucită figură a întregii „epoci de aur” (900—1200) a evreilor din Spania.

În anul 929, Abd ar-Rahman III, din dinastia omaiadă, a izbutit să unifice sub sceptrul său posesiunile maure din părțile sudice și centrale ale Peninsulei Iberice și a întemeiat Califatul de Apus. Capitala lui, Cordoba, a ajuns gloria întregii Spanii arabe și un centru de vază al culturii europene, cu o bibliotecă

* Rezumatul controversei este reprodus în anexa III.

al cărei catalog cuprindea 400.000 de volume. Hasdai, născut în anul 910 într-o distinsă familie evreiască din Cordoba, i-a atras atenția califului mai întâi în calitate de practicant al medicinei, avînd în palmaresul său cîteva vindecări remarcabile. Abd ar-Rahman l-a numit medic al curții sale și avea atît de mare încredere în judecata lui încît i-a cerut mai întâi lui Hasdai să pună regulă în vistieria statului, apoi să-i slujească de ministru de externe și de diplomat care să netezească asperitățile și să elimine conflictele în foarte complexe relații ale noului Califat cu Bizanțul, cu împăratul Otto al Germaniei, cu Castilia, Navarra, Aragon și alte regate creștine de la nord de Spania. Hasdai a fost un adevărat *uomo universale* cu multe secole înaintea Renașterii: între perioadele cînd rezolva treburile statului își găsea destul timp ca să traducă în arabă cărți de medicină, să corespundeze cu rabinii învățați din Bagdad și să slujească de mecena pentru gramaticienii și poeții de limbă ebraică.

Este evident că era un evreu luminat dar foarte habotnic, care-și folosea contactele diplomatice pentru a strînge informații despre comunitățile evreiești împrăștiate în diferite părți ale lumii și pentru a interveni ori de cîte ori era posibil în favoarea lor. Îl preocupa și-l îngrijora persecutarea evreilor în Imperiul bizantin sub domnia lui Roman (vezi mai sus, secțiunea I). Din fericire se bucura de o influență considerabilă la Curtea bizantină care era vital interesată în asigurarea neutralității binevoitoare a Cordobei în timpul campaniilor bizantine împotriva musulmanilor din răsărit. Hasdai, care conducea negocierile, s-a folosit de acest prilej pentru a interveni în apărarea evreimii bizantine, după cît se pare cu destul succes¹⁴.

După propria sa relatare, Hasdai a auzit mai întâi de existența unui regat evreiesc independent de la niște negustori veniți din orașul persan Khurasan; numai că el a avut îndoieli în privința veridicității spuselor lor. Ulterior le-a pus întrebări membrilor unei misiuni diplomatice bizantine sosite la Cordoba și aceștia au confirmat relatarea neguțătorilor, adăugînd o cantitate impresionantă de amănunte și date referitoare la Regatul khazarilor,

printre care și numele regelui de atunci — Iosif. Drept care Hasdai s-a hotărît să trimită soli cu o scrisoare către regele Iosif.

Scrisoarea (care va fi discutată în amănunt, mai jos) conține o listă de întrebări referitoare la statul khazar, la poporul său, la metodele de guvernare, la forțele armatei și așa mai departe — precum și întrebarea „cărui din cele 12 triburi îi aparținea Iosif”. Din aceasta deducem că Hasdai îi socotea pe evreii khazari veniți din Palestina — ca și pe evreii spanioli — și poate chiar reprezentanți ai unuia din „triburile pierdute”. Firește că Iosif nu aparținea niciunui din triburi, întrucît nu era evreu la origină; în „Răspunsul” său către Hasdai, după cum vom vedea, el prezintă o genealogie diferită, însă principala sa preocupare este aceea de a-i oferi lui Hasdai o relatare amănunțită a convertirii — poate doar legendară, întrucît evenimentul avusese loc cu două secole mai devreme — și a împrejurărilor care dusese la aceasta.

Povestea scrisă de Iosif începe cu apologia strămoșului său regele Bulan, un mare cuceritor și înțelept care „a alungat din țara lui pe vrăjitori și pe închinători la zei”. Ulterior i-a apărut în vis regelui Bulan un înger care l-a îndemnat să se închine singurului Dumnezeu adevărat, făgăduindu-i în schimb că „El va binecuvînta și înmulți vlăstarele lui Bulan și-i va aduce pe dușmani în mîinile lui și-i va face regatul să dăinuie pînă la sfîrșitul lumii.” Firește că toate aceste amănunte se inspiră din povestea legămintului din *Cartea Facerii*; implicația este că și khazarii pretindeau statutul de „popor ales”, care-și face propria sa învoială cu Creatorul, cu toate că ei nu se trăgeau din seminția lui Abraham. Dar în acest moment, povestea spusă de Iosif ia o întorsătură neașteptată. Regele Bulan este întru totul dornic să-l slujească pe Atotputernic, dar el ridică o obiecție:

Tu, Doamne, cunoști prea bine gîndurile tainice ale inimii mele și mi-ai cercetat rărunchii ca să întărești gîndul că-mi pun toată credința în tine; însă neamul peste care stăpînesc are mintea păgînă și nu știu dacă mă crede. Dacă voi fi dobîndit binecuvîntarea și mila în ochii tăi, atunci în genunchi te rog să te înfățișezi și Marelui Prinț al lor ca să-l faci să mă sprijine.

Și, Cel Veșnic s-a îndurat de rugămintea lui Bulan și s-a înfățișat prin vis acestui prinț și când s-a trezit acesta disdimineată a venit la rege și i-a adus la cunoștință cele petrecute...

Nici în *Cartea Facerii*, nici în relatările cronicarilor arabi referitoare la convertire nu există nici un cuvânt despre vreun mare prinț al cărui consimțământ trebuie să fie obținut. Negreșit trebuie să fie o referire (la dualismul monarhiei) la khazari. După cât se pare, „Marele Prinț“ este Bek; dar nu este exclus ca „regele“ să fi fost Bek, iar „prințul“ Kagan. Mai mult decât atât, după izvoarele arabe și armene, conducătorul armatei khazare care a invadat Transcaucazia în anul 731 (adică vreo cîțiva ani înaintea presupusei date a convertirii) se numea „Bulcan“¹⁵.

Scrisoarea lui Iosif relatează în continuare cum un înger i s-a înfățișat încă o dată regelui în vis și l-a îndemnat să clădească un lăcaș de închinăciune în care să poată sălășlui Atotputernicul, căci „cerul și țăriile lui aflate deasupra cerului nu sînt destul de încăpătoare pentru mine“. Regele Bulan îi răspunde cu sfială că nu are aurul și argintul trebuincioase pentru o asemenea întreprindere, „deși este datoria și dorința mea să îndeplinesc porunca“. Îngerul îl liniștește: Bulan nu trebuie să facă altceva decât să-și conducă armatele spre Dariela și Ardabil în Armenia, unde-l așteaptă o comoară de argint și o comoară de aur. Acest amănunt se potrivește cu ceea ce știm despre năvălirea lui Bulan sau Bulcan înainte de convertire, precum și cu izvoarele arabe, după care la un moment dat khazarii erau stăpîni pe minele de argint și de aur din Caucaz¹⁶. Bulan face așa cum l-a învățat îngerul, se întoarce victorios cu prada și clădește „un tabernacol sfînt înzestrat cu un cufăr sacru (vezi „chivotul legămîntului“ din *Biblie* — n.a.), un candelabru, un altar și sculele sfinte care au fost păstrate pînă în ziua de azi și care se află încă în stăpînirea mea (adică a regelui Iosif — n.a.)“.

Scrisoarea lui Iosif, scrisă în a doua jumătate a secolului al X-lea, cu peste 200 de ani după evenimentele ce tinde să le relateze, este în mod evident un amestec de realități și legendă. Descri-

erea pe care o face pușinelor odoare din lăcașul de închinăciune și pușinătății relicvelor păstrate formează un contrast evident cu relatarea din alte părți ale scrisorii cu privire la prosperitatea țării sale în momentul respectiv. Zilele strămoșului său Bulan i se par la fel de îndepărtate ca antichitatea, cînd regele sărac dar virtuos nu avea bani nici măcar să înalțe tabernacolul sfînt — care la urma urmei nu era decât un cort.

Și totuși pînă în acest punct, scrisoarea lui Iosif nu este decât preludiul adevăratei drame a convertirii, pe care abia acum începe s-o relateze. După cât se pare, renunțarea lui Bulan la idolatrie în favoarea „singurului Dumnezeu adevărat“ a fost doar primul pas, care încă mai lăsa deschisă alegerea între cele trei crezuri monoteiste. Cel puțin iată ce pare să implice în continuare scrisoarea lui Iosif:

După aceste fapte de arme (invadarea Armeniei, n.a.) faima regelui Bulan s-a răspîdit în toate țările. Craiul din Edom (Bizanț — n.a.) și craiul işmaelișilor (musulmanilor, n.a.) au aflat vestea și i-au trimis solie cu daruri de preț și cu bani și cu oameni învățați care să-l facă să treacă la credința lor; dar regele Bulan era învățat și a trimis după un evreu cu multă știință de carte și multă istețime și i-a pus laolaltă pe aceștia trei ca să țină voroavă despre credințele lor.

Iată dar încă o masă rotundă a specialiștilor, exact ca și în cronica lui Masudi, diferența constînd doar în faptul că musulmanul n-a fost otrăvit înainte. Însă tiparul dezbaterii este cam același. După discuții lungi și inutile, regele amîna întîlnirea cu trei zile, în cursul cărora participanții la dezbateri sînt lăsați să se mai răcorească așteptînd fiecare în cortul lui; apoi regele recurge la o stratagemă: îi convoacă pe oponenți separat. Îl întrebă pe creștin care din celelalte două religii este mai aproape de adevăr și creștinul răspunde: „a evreilor“. Pe musulman îl întîmpină cu aceeași întrebare și răspunsul este același. Neutralismul triumfă încă o dată.

Atita în privința convertirii. Dar ce altceva mai aflăm din celebra „Corespondență khazară“?

Să luăm mai întâi scrisoarea lui Hasdai: ea începe cu un poem ebraic, în maniera *piyut* care era pe atunci la modă, o formă de poezie rapsodică plină de aluzii ascunse ori cimilituri și deseori de acrostihuri. Poezia slăvește izbînzile militare ale adresantului, regele Iosif; totodată, inițialele versurilor formează un acrostih cuprinzînd numele întreg al lui Hasdai bar Isaac bar Ezra bar Saprut urmat de numele Menahem ben-Saruk. Acum acest Menahem era celebru ca poet, lexicograf și gramatician de limbă ebraică, secretar și protejat al lui Hasdai. În mod evident i s-a încredințat sarcina de a alcătui epistola către regele Iosif în stilul cel mai înflorit cu putință, și el a folosit prilejul pentru a se imortaliza inserîndu-și propriul său nume în acrostih după cel al patronului său. S-au mai păstrat și cîteva alte opere ale lui Menahem ben Saruk și nu încape nici o îndoială că de mîna lui este redactată și scrisă scrisoarea lui Hasdai*.

După poem, după complimente și înflorituri diplomatice, scrisoarea prezintă un tablou strălucitor al prosperității Spaniei maure, precum și situația fericită a evreilor sub califul ei Abd ar-Rahman, „cum altul asemenea nu mai a cunoscut lumea... Și astfel oile rătăcite au fost luate în grija lui, brațele asupritorilor lor s-au veștejit și jugul a fost înlăturat. Țara în care trăim se numește în limba evreilor Sepharad, dar ișmaeliții care o locuiesc îi spun al-Andalus“.

Apoi Hasdai se apucă să explice cum a prins de veste despre existența regatului evreiesc de la negustorii din Khurasan și, ulterior mai în amănunt, de la solii bizantini și relatează ce i-au spus aceștia din urmă:

I-am întrebat (pe bizantini — n.a.) despre regat și ei mi-au răspuns că într-adevăr așa stau lucrurile și că regatul se numește al-Khazar. Călătoria de la Constantinopol pînă

* Vezi anexa III.

în regat îți ia 15 zile pe mare*. Dar, spuneau ei, pe uscat sînt multe alte neamuri care îi despart de khazari. Numele regelui care domnește asupra lor este Iosif. Corăbiile vin la noi din țara lor, aducînd pește, blănuri și tot soiul de mărfuri. Sînt aliați cu noi și noi îi cinștim cum se cuvine. Facem schimb de solii și de daruri. Sînt puternici și au o fortăreață pentru posturile lor înaintate și trupe care pornesc din cînd în cînd după prădăciuni**.

Informațiile trimise de Hasdai regelui khazarilor despre însăși țara acestuia aveau desigur menirea de a atrage un răspuns amănunțit din partea lui Iosif. Iată o dovadă de bună cunoaștere a psihologiei oamenilor: Hasdai știa probabil că mai ușor iese de sub pana omului o critică a unor afirmații eronate decît o expunere originală. În continuare, Hasdai îi relatează regelui Iosif eforturile pe care le făcuse anterior pentru a intra în contact cu el. Mai întâi îi trimisese un sol — un oarecare Isaac bar Nathan, cu instrucțiuni de a înainta pînă la curtea khazarilor. Dar Isaac nu ajunsese decît pînă la Constantinopol, unde fusese tratat cu multă curtenie însă împiedicat să-și continue călătoria. (Lucrul este perfect de înțeles: dată fiind atitudinea duplicitară a Imperiului bizantin față de regatul evreiesc, cu siguranță că împăratul Constantin nu avea interesul să faciliteze o alianță între Khazaria și Califatul din Cordoba, al cărui prim-ministru era evreu). Așadar, solul lui Hasdai se întorsese în Spania fără a-și fi putut îndeplini misiunea. Dar curînd i se oferise un nou prilej: sosirea la Cordoba a unei solii din Europa răsăriteană. Printre mesageri se aflau și doi evrei, Mar Saul și Mar Iosif, care se oferiseră să-i înmîneze regelui Iosif mesajul lui Hasdai (din răspunsul acestuia către Hasdai la scrisoarea pe care o comentăm reiese că de fapt mesajul a fost înmînat de o a treia persoană, un anume Isaac ben-Eliezer).

* Probabil că aceasta se referă la așa-zisa „rută khazară“ de la Constantinopol de-a curmezișul Mării Negre, în sus pe Don și apoi prin culoarul de transbordare Don—Volga și în jos pe Volga pînă la Itil. Exista și o rută mai scurtă de la Constantinopol pînă pe coasta răsăriteană a Mării Negre.

** Evident că fortăreața de care e vorba este Sarkel pe Don. „Noi îi cinștim cum se cuvine“ se potrivește cu pasajul din Constantin Porfirogenetul despre sigiliul special de aur folosit în scrisorile către Kagan. Constantin era împăratul Bizanțului în momentul trimiterii acestei solii în Spania.

După ce a descris astfel în amănunt împrejurările în care a ajuns să scrie scrisoarea de față, precum și eforturile de a o transmite, Hasdai începe să pună o serie de întrebări directe care reflectă curiozitatea sa de a căpăta informații mai ample despre fiecare aspect al țării khazarilor, de la geografia ei și pînă la riturile de sărbătorire a Sabatului. Ultimul pasaj din scrisoarea lui Hasdai o încheie într-o notă cu totul diferită de felul cum începuse:

Mă simt îndemnat să cunosc adevărul, să aflu dacă într-adevăr există un loc pe lume unde mult-chinuitul Israel se poate conduce singur, unde nu este supus nimănui. Dacă aș afla că într-adevăr așa stau lucrurile, n-aș avea nici cea mai mică șovăială să părăsesc toate onorurile, să-mi las funcția înaltă, să-mi abandonez familia și să străbat munți și cimpii, uscatul și mările pînă cînd aș ajunge în locul unde domnește stăpînul meu, regele (evreu — n.a.)... Și mai am o mare rugămintă: să aflu dacă știți ceva despre „miracolul final” (data posibilă a sosirii lui Mesia — n.a.) pe care îl așteptăm, rătăcind din țară în țară. Fiind astfel împrăștiți în tot locul și ca atare supuși rușinii și umilinței, trebuie să-i ascultăm tăcuți pe cei care spun: „Fiecare popor are țara lui și numai voi nu aveți nici măcar o umbră de țară pe lumea asta”.

Începutul scrisorii lăuda soarta fericită a evreilor în Spania; în schimb sfîrșitul ei mărturisește amărăciunea surghiunului, feroarea sionistă și speranța mesianică. Dar aceste atitudini opuse au coexistat întotdeauna în inima sfîșiată în două a evreilor pe tot parcursul istoriei lor. Faptul că Hasdai se contrazice în scrisoarea lui îi conferă un spor de autenticitate. Cît de serios trebuie să luăm oferta lui voalată de a intra în serviciul regelui khazarilor e altă chestiune, la care nu putem răspunde. Și cine știe dacă măcar el putea să răspundă.

5

Răspunsul regelui Iosif e mai puțin realizat ca formă și mai puțin impresionant sau înduioșător decît scrisoarea lui Hasdai. Nici nu e de mirare — după cum remarcă și Cassel: „Erudiția

și cultura nu domneau printre evreii de pe Volga, ci pe rîurile din Spania”. Punctul nodal al „Răspunsului” îl constituie povestea convertirii khazarilor, reproducă mai înainte. Nu încapă îndoială că și Iosif a recurs la un scrib care să i-o aștearnă pe hîrtie, probabil vreun cărturar refugiat din Bizanț. Și totuși „Răspunsul” sună ca un glas din *Vechiul Testament*, în comparație cu cadențele bine cizelate ale politicianului modern din secolul al X-lea.

„Răspunsul” începe cu abundente și zgomotoase formule de salut, apoi repetă esența scrisorii lui Hasdai, subliniind cu mîndrie faptul că Regatul khazarilor îi dă de minciună pe cei care spun că „sceptrul lui Iuda a căzut de-a pururi din mîinile evreilor” și că „pe tot cuprinsul pămîntului nu este loc pentru un regat al lor”. După aceasta urmează o frază destul de criptică: „Părinții noștri au făcut deja între ei un schimb de scrisori prietenești păstrate în arhivele noastre și cunoscute bătrînilor din neamul nostru”.

Apoi Iosif se lansează într-o genealogie a poporului său. Deși se dovedește un naționalist evreu feroce, mîndru că mînuiește „sceptrul lui Iuda” el nu pretinde ceea ce ar fi fost imposibil să susțină, că neamul lui ar fi de origine semită, el îi urmărește ascendența nu pînă la Shem, ci pînă la Iafet, al treilea fiu al lui Noe sau mai precis pînă la strănepotul lui Iafet, Togarma, strămoșul tuturor triburilor turcice. Iosif afirmă cu mult curaj: „În catastiful familiei părinților noștri, am găsit că Togarma a avut zece fii și că numele vlăstarelor lor sînt următoarele: uiguri, durstuși, avari, huni, vasilieni, tarniaci, khazari, zagoreni, bulgari, sabiri. Noi sîntem fiii lui Khazar, cel de al șaptelea vlăstar...”

Identitatea unora dintre aceste triburi — cu numele scrise în alfabetul ebraic — este oarecum dubioasă, dar nu asta contează;

* Aceasta s-ar putea referi la un călător evreu din sec. al IX-lea, Eldad ha-Dani, ale cărui povestiri fantastice, foarte citite în Evul Mediu, pomenesc și de Khazaria; el spune că aceasta era locuită de trei dintre triburile pierdute ale lui Israel și strîngea tribut de la 28 de regate învecinate. Eldad a vizitat Spania în jurul anului 880 și se prea poate să fi fost și în Khazaria, lucru însă nesigur. Hasdai face o scurtă referire la el în scrisoarea către Iosif — ca și cum ar vrea să întrebe dacă să-l ia sau nu în serios.

trăsătura caracteristică a acestui exercițiu genealogic îl constituie amestecarea *Genezei* cu tradiția tribală turcică*.

După genealogie, Iosif pomenește pe scurt despre niște cuceriri militare ale strămoșilor săi, care i-au purtat tocmai pînă la Dunăre; urmează apoi, spusă pe îndelete, povestea convertirii lui Bulan: „Din această zi — continuă Iosif — Dumnezeu i-a dat putere și ajutor; și el și supușii săi s-au tăiat împrejur și au trimis după niște învățați evrei care i-au învățat Legea și i-au lămurit asupra celor zece porunci.“ Urmează apoi alte laude în privința victoriilor militare, națiunilor cucerite etc. și în continuare un pasaj semnificativ:

După aceste evenimente, unul dintre nepoți (ai lui Bulan — n.a.) a ajuns rege; se numea Obadia și era un om viteaz și slăvit care a îndreptat Legămintele de stăpînire, a întărit Legea pe baza datinilor și obiceiurilor noastre, a clădit sinagogi și școli, a adunat o mulțime de înțelepți de-ai lui Israel, i-a încărcat de daruri în aur și argint și i-a pus să talmăcească cele 24 de cărți (sacre — n.a.), *Mișna* (preceptele — n.a.) și *Talmudul*, precum și rînduiala liturghiilor.

Aceasta arată că, două generații după Bulan s-a produs o renaștere ori reformă religioasă (posibil chiar însoțită de o lovitură de stat pe linia presupusă de Artamonov). Într-adevăr se pare că iudaizarea khazarilor s-a săvîrșit în mai multe etape. Ținem minte că regele Bulan i-a alungat pe „vrăjitori și închinători la zei“ înainte de a i se fi înfățișat îngerul și că și-a încheiat Legămintul cu „Dumnezeul adevărat“ înainte de a hotărî dacă acesta urma să fie Dumnezeu al evreilor, creștinilor sau al musulmanilor. E foarte probabil deci că actul de convertire a regelui Bulan și a supușilor săi a fost încă un pas intermediar, că ei au îmbrățișat o formă primitivă sau rudimentară de iudaism, întemeiată numai pe *Biblie*, excluzînd *Talmudul* și toată literatura rabinică, precum și regulile de aplicat decurgînd din ele. În această privință

* De asemenea aruncă în treacăt o lumină asupra frecvenței descrieri a khazarilor drept neamul lui Magog. După *Cartea Facerii*, capitolul X, versetele 2—3, Magog era unchiul rău încondeiat al lui Togarma.

ei semănau cu karaiții, o sectă fundamentalistă născută în Persia în secolul al VIII-lea și răspîndită printre evreii din toată lumea — în special în „Khazaria Mică“, adică Crimeea. Dunlop și cîteva alte autorități au presupus că între Bulan și Obadia (adică aproximativ între 740 și 800) în țară a domnit o formă oarecare de karaism și că iudaismul ortodox „rabinic“ a fost introdus doar în cursul reformei religioase a lui Obadia. Chestiunea are oarecare importanță pentru că după cît se pare karaismul a supraviețuit în Khazaria pînă la sfîrșit și satele de evrei karaiți vorbitori de turcă, evident de origine khazară, mai existau pînă în vremurile moderne (vezi mai jos, capitolul V, secțiunea 4).

Astfel, iudaizarea khazarilor a fost un proces treptat care, dezlănțuit de motive politice conjuncturale, a pătruns încet în straturile mai profunde ale minții oamenilor și în cele din urmă a generat mesianismul din perioada lor de declin. Ei și-au păstrat afilierea religioasă pînă după prăbușirea statului lor și, după cum vom vedea, credința a persistat în așezările khazaro-evreiești din Rusia și Polonia.

6

După ce înșiră reformele religioase efectuate de Obadia, Iosif face o listă a succesorilor acestuia:

Hiskia, fiul lui și fiul lui Manasse și Hanuka, fratele lui Obadia și Isaac fiul său, Manasse fiul său, Nissi fiul său, Menahem fiul său, Beniamin fiul său, Aaron fiul său, iar eu sînt Iosif, fiul lui Aaron cel Binecuvîntat și cu toții am fost fii de regi și nici unui străin nu i s-a îngăduit să se urce pe tronul taților noștri.

Mai departe Iosif încearcă să răspundă întrebării lui Hasdai privitoare la mărimea și topografia țării sale. Dar el nu prea pare să fi avut la curte o persoană atît de competentă încît să egaleze iscusința geografilor arabi, așa că referirile sale obscure la alte țări și națiuni adaugă prea puțin la ceea ce știm de la Ibn Hawkal, Masudi și din alte surse persane și arăbești. El pretinde că-i

plătesc tribut 37 de națiuni — ceea ce pare să fie o exagerare aproape grosolană; dar Dunlop subliniază că 9 dintre aceste națiuni par să fie triburi așezate în inima regatului khazarilor și atunci restul de 28 corespunde foarte bine ca cifră cu mențiunea lui Ibn Fadlan referitoare la 25 de neveste, fiecare dintre acestea fiica unui rege vasal (și se lovește și cu poveștile nu prea demne de crezare ale lui Eldad ha-Dani). Și, să nu uităm, mulțimea triburilor slave de pe cursul superior al Niprului, pînă la Moscova, care, după cum vom vedea, le plăteau haraci khazarilor.

Oricum vor fi stat lucrurile, în scrisoarea lui Iosif nu este nici o referire la un harem regesc — doar la o singură regină și la „însoțitoarele și eunucii ei”. Despre aceste persoane se spune că locuiesc în una din cele trei mahalale ale capitalei lui Iosif, Itil: „În cea de a doua locuiesc israeliții, ișmaeliții, creștinii și alte neamuri care vorbesc alte limbi; în a treia, care este o insulă, locuiesc eu cu prinții, robii și toți slujitorii care-mi sînt supuși*... Noi locuim în oraș în tot cursul iernii, dar în luna Nisan (martie-aprilie — n.a.) ieșim din oraș și toată lumea merge să-și lucreze ogorul și grădina; fiecare clan are moșia lui moștenită, către care se îndreaptă cu bucurie și veselie; acolo nu se poate auzi glasul nici unui nechemat, nu se vede nici picior de dușman. În țară nu plouă prea mult, dar sînt destule riuri cu o mulțime de pești mari și multe izvoare și pămîntul e îndeobște roditor și ogoarele sînt grase și la fel și viile, grădinile și livezile, brăzdate și udate de riuri așa că dau rod bogat... și cu ajutorul lui Dumnezeu trăiesc în pace.”

Pasajul următor este închinat datei venirii lui Mesia:

Noi stăm cu ochii ațintiți la înțelepții din Ierusalim și Babilon și cu toate că trăim departe de muntele Sionului, am auzit totuși că sînt greșite socotelile din pricina mulțimii păcatelor așa că noi nu știm nimic, numai cel Veșnic știe

* După cum am văzut, împărțirea în trei a orașului Itil apare și în unele izvoare arăbești.

cum să țină socoteala. Noi nu avem pe ce să ne bizuim, doar prorocirile lui Daniil și fie ca cel Veșnic să ne grăbească izbăvirea...

Paragraful care încheie scrisoarea lui Iosif răspunde la oferta voalată a lui Hasdai de a se angaja în slujba regelui khazarilor:

În scrisoarea ta ți-ai spus dorința de a mă vedea la față. Și eu doresc și tinjesc să-ți văd chipul binecuvîntat de Cel de Sus și strălucirea nobleței, înțelepciunii și măreției; doresc să se adeverească vorbele tale, ca să pot cunoaște fericirea de a te ține în îmbrățișarea mea și de a-ți vedea fața scumpă, prietenoasă și plăcută; ai fi pentru mine ca un tată, iar eu pentru tine ca un fiu; tot poporul meu ți-ar săruta buzele; am veni și am pleca toți după dorințele tale și după sfatul tău cel înțelept.

În scrisoarea lui Iosif există și un pasaj referitor la actualitatea politică, dar este relativ obscur:

Cu ajutorul Atotputernicului, apăr gurile riului (Volga — n.a.) și nu îngădui celor din neamul rhus care vin cu corăbiile lor să năvălească în țara arabilor... Duc războaie grele cu neamul rhus, căci dacă l-aș lăsa slobod ar prăda pămîntul lui Ișmael pînă la Bagdad.

Aici Iosif pozează după cît se pare în apărător al Califatului Bagdadului împotriva raidurilor făcute de populația varegă sau a vechiului stat rhus (vezi capitolul III). Aceasta ar părea o manifestare puțin lipsită de tact, dată fiind ostilitatea cumplită dintre Califatul omăiad de Cordoba (pe care-l slujește Hasdai) și califii abbasizi din Bagdad. Pe de altă parte, capriciile politicii bizantine față de khazari îl făceau pe Iosif să considere că este mai înțelept să-și asume rolul de apărător al islamului, indiferent de schisma dintre cele două califate. Sau cel puțin el putea spera că Hasdai, diplomat cu experiență, va înțelege aluzia.

Întîlnirea dintre cei doi corespondenți — chiar dacă a fost prevăzută într-adevăr cu seriozitate — nu s-a produs niciodată. Nu s-au mai păstrat alte scrisori — dacă vor mai fi existat.

„Corespondența khazară“ este săracă în fapte și adaugă prea puțin la ceea ce se cunoaște deja din alte surse. Fascinația sa constă în perspectivele bizare și fragmentare care rezultă din ea, ca o lumină de reflector ce se plimbă zăurea, luminând porțiuni izolate din ceața densă ce învăluie perioada respectivă.

7

Printre alte izvoare ebraice, există și „Documentul Cambridge“ (numit astfel pentru că se află astăzi în Biblioteca Universității Cambridge). A fost descoperit la finele secolului trecut, împreună cu alte documente inestimabile în „Geniza din Cairo“, depozitul unei vechi sinagogi, de către cărturarul Solomon Schechter de la Cambridge. Documentul e prost conservat. E vorba de o scrisoare (sau copia unei scrisori) în ebraică cuprinzând circa 100 de rînduri; începutul și sfîrșitul lipsesc, așa că e imposibil de știut cine a scris-o și cui a adresat-o. Regele Iosif e pomenit în ea drept contemporan și drept „stăpînul meu“; Khazaria este denumită „pămîntul nostru“; așadar deducția cea mai plauzibilă este că scrisoarea ar fi fost scrisă de un evreu khazar de la curtea regelui Iosif pe cînd acesta mai trăia încă — cu alte cuvinte aproximativ în aceeași vreme cu „Corespondența khazară“. Unele autorități în materie au mai sugerat că a fost adresată lui Hasdai ibn Saprut și înmînată la Constantinopol trimisului său urmărit de ghinion Isaac bar Nathan, care a adus-o înapoi la Cordoba (de unde a ajuns la Cairo cînd au fost expulzați evreii din Spania). În orice caz, dovezile interne arată că documentul nu poate fi ulterior secolului al XI-lea și că cel mai probabil a fost scris în secolul al X-lea, cînd mai trăia regele Iosif.

Conține o nouă relatare legendară a convertirii khazarilor, dar semnificația sa principală este politică. Autorul scrisorii vorbește de un atac asupra Khazariei săvîrșit de alani, la instigația bizantinilor, sub domnia lui Aaron cel Binecuvîntat, tatăl lui Iosif. Nici un alt izvor grecesc ori arăbesc nu pare să se refere la această campanie. Dar există un pasaj semnificativ în lucrarea *De administrando imperio*, scrisă în 947—950 de Constantin Porfi-

rogenetul, care face ca afirmațiile autorului anonim să fie oarecum credibile:

În legătură cu Khazaria, cu războaiele duse împotriva ei și de către cine. După cum ghuzii pot să poarte război împotriva khazarilor, fiind aproape de ei, tot așa și conducătorul Alaniei, pentru că cele „Nouă țărîmuri“ ale Khazariei (nordul fertil al Caucazului, n.a.) sînt aproape de Alania și dacă vrea alanul poate să năvălească în ele și să facă mari pagube și să-i necăjească pe khazarii din partea aceea.

Dar din scrisoarea lui Iosif reieșea că stăpînitorul alanilor îi plătește lui tribut și indiferent dacă de fapt plătea sau nu plătea, sentimentele lui față de Kagan erau probabil cam aceleași ca și ale regelui bulgarilor. Pasajul din lucrarea lui Constantin, dezvăluind eforturile lui de a-i stîrni pe alani să pornească război împotriva khazarilor ne amintește în mod ironic de misiunea similară a lui Ibn Fadlan, cu un scop paralel. În mod evident în epoca lui Iosif trecuseră deja de mult zilele bune ale apropierii dintre bizantini și khazari. Dar acum anticipez asupra unor evenimente ulterioare, care vor fi discutate pe larg în capitolul III.

8

Cam la vreun secol după „Corespondența khazară“ și data presupusă a „Documentului Cambridge“, Iehuda Halevi și-a scris cartea, pe vremuri celebră, *Kuzari*, despre khazari. Halevi (1085—1141) este în general considerat cel mai mare poet evreu al Spaniei, dar cartea a fost scrisă în arabă și tradusă abia ulterior în ebraică; are subtitlul „Cartea dovezilor și argumentelor în apărarea credinței disprețuite“.

Halevi a fost un sionist care a murit în cursul pelerinajului la Ierusalim; *Kuzari*, scrisă cu un an înaintea morții, este un mic tratat filozofic susținînd ideea că națiunea evreiască este singurul mediator între Dumnezeu și restul omenirii. La sfîrșitul istoriei, toate celelalte națiuni vor fi convertite la iudaism;

iar convertirea khazarilor apare ca un simbol ori un semn al acestui final.

În ciuda titlului său, micul tratat nu spune decît foarte puțin despre țara khazarilor, care de fapt a slujit în special drept fundal pentru o nouă versiune a legendei convertirii — regele, îngerul, cărturarul evreu etc. — și pentru dialogurile filozofice și teologice dintre rege și protagoniștii celor trei religii.

Există totuși câteva referiri faptice care arată că Halevi fie citise corespondența dintre Hasdai și Iosif, fie avea alte surse de informație despre țara khazarilor. Astfel, aflăm de la el că după apariția îngerului, regele khazarilor „a dezvăluit taina visului său generalului care conducea oastea”, iar acest „general” capătă proporții din ce în ce mai impresionante ulterior — deci în mod evident o nouă referire la dualitatea conducerii: Kaganul și Bekul. Halevi mai pomenește de „istoriile” și „cărțile khazarilor” — ceea ce ne amintește că Iosif vorbea de „arhivele noastre” unde se păstrează documentele de stat. În sfîrșit, Halevi pomenește de două ori, în două locuri diferite ale cărții, că data convertirii a fost „acum patru sute de ani” și „în anul 4500” (din calendarul evreiesc). Deci e vorba de anul 740, data cea mai probabilă. Cu una cu alta, o recoltă destul de slabă de date faptice, dintr-o carte care s-a bucurat de o imensă popularitate în rîndurile evreilor în Evul Mediu. Dar mintea medievală era mult mai puțin atrasă de fapte decît de fabule, iar pe evrei îi interesa mult mai mult data venirii lui Mesia decît datele geografice. Geografii și cronicarii arabi aveau o atitudine la fel de degajată, tratînd cu tot atîta ușurință distanțele, datele și granițele dintre realitate și fantezie.

Cam același lucru se poate spune și despre faimosul călător iudeo-german, rabinul Petachia din Ratisbon, care a vizitat Europa răsăriteană și Asia occidentală între 1170 și 1185. Memorialul său de călătorie, *Sibub Ha'olam* („Călătorie în jurul lumii”) pare să fi fost scris de un elev după notele sau dictarea lui. Cartea povestește cît de șocat a fost bunul rabin de riturile primitive ale

evreilor khazari de la nord de Crimeea, atribuite de el ereziei karaite pe care ar fi practicat-o khazarii:

Și rabinul Petachia i-a întrebat „De ce nu credeți în cuvintele înțelepților (adică ale talmudiștilor — n.a.)?” Ei au răspuns: „Pentru că nu ne-au învățat părinții noștri s-o facem.” În ajunul Sabatului ei taie toată pîinea pe care au s-o mănînce de Sabat. O mănîncă pe întuneric și șed toată ziua într-un singur loc. Rugăciunile lor constau numai din psalmi*.¹⁷

Atît de supărat a fost rabinul încît, mai tîrziu cînd a străbătut inima Regatului khazar, n-a mai avut altceva de relatat decît că i-a luat opt zile, în timpul cărora „a auzit jelanile femeilor și lătratul cîinilor”¹⁸.

În schimb pomenește că în timp ce se afla la Bagdad văzuse soli din Regatul khazar căutînd cărturari evrei sârmani din Mesopotamia și chiar din Egipt „ca să vină să deslușească odraslelor lor învățăturile din *Tora* și *Talmud*.”

Deși foarte puțini călători evrei din Occident luau drumul primejdios pînă pe Volga, ei înregistrau întîlniri cu evreii khazari în toate centrele principale ale lumii civilizate. Rabinul Petachia i-a cunoscut la Bagdad; Beniamin din Tudela, alt călător faimos din secolul al XII-lea, a vizitat khazari de vază la Constantinopol și Alexandria; Ibrahim ben Daud, contemporan cu Iehuda Halevi, relatează că la Toledo a văzut „cîțiva din descendenții lor, învățăcei ai înțelepților”¹⁹. După tradiție aceștia erau prinți khazari — ceea ce ne duce fără voie cu gîndul la beizadelele indiene trimise la studii la Cambridge.

Și totuși persistă o duplicitate ciudată în atitudinea față de khazari a conducătorilor evreimii ortodoxe din răsărit, concentrată în jurul Academiei Talmudice din Bagdad. *Gaonul* (în ebraică înseamnă „exceleță”) care prezida Academia era conducătorul spiritual al așezărilor evreiești răspîndite în tot Orientul Apropiat și Mijlociu, în timp ce *exilarhul* sau „prințul captivității” întru-chipa puterea seculară asupra acestor comunități mai mult sau mai puțin autonome. Saadiah Gaon (882—942) cea mai celebră-

* Petrecerea Sabatului pe întuneric era un binecunoscut obicei karait.

dintre „eminențele spirituale“, care ne-a lăsat scrieri voluminoase, se referă în mod repetat în ele la khazari. Pomeneste de un evreu mesopotamian care a plecat în Khazaria pentru a se stabili acolo, ca și cum ar fi fost vorba de un eveniment obișnuit. Vorbește destul de obscur despre curtea khazarilor; în altă parte explică faptul că în expresia biblică „Hiram din Tir“, Hiram nu e un nume propriu, ci un titlu regal, „cum ar fi cel de calif pentru conducătorul arabilor și de Kagan pentru regele khazarilor“.

Astfel Khazaria era foarte prezentă „pe hartă“ în sensul literal și în cel metaforic, pentru conducătorii ierarhiei ecleziastice a evreimii orientale; dar în același timp khazarii erau priviți cu oarecare suspiciune și teamă, atât din motive rasiale, cât și din pricina bănuielii că ar înclina spre erezia karaită. Un autor ebraic din secolul al XI-lea, Iafet ibn-Ali, și el karait, explică ce înseamnă cuvântul *mamzer* („corcitură“) prin exemplul khazarilor care au ajuns evrei fără să aparțină rasei respective. Contemporanul său, Iacob ben-Reuben reflectă ipostaza opusă a acestei atitudini ambivalente, numindu-i pe khazari o „națiune unică, slobodă de jugul exilului și alcătuită din mari luptători care nu plătesc biruri neevreilor“.

Rezumând izvoarele ebraice despre khazari care ne-au parvenit, percepi o reacție amestecată de entuziasm, scepticism și mai ales nedumerire. O națiune războinică de evrei turci trebuie să le fi părut rabinilor la fel de ciudată ca un unicorn circumcis. În timpul unui mileniu de dispersiune, evreii uitaseră ce înseamnă să ai un rege și o țară. Pentru ei Mesia avea mai multă realitate decât Kaganul.

Ca un post-scriptum la izvoarele arăbești și ebraice referitoare la convertire, ar trebui pomenit că, după cât s-ar părea, cel mai vechi izvor creștin le precede. Încă dinainte de 864, un călugăr din Vestfalia, Christian Druthmar de Aquitania, a scris o cărțuție în latină *Expositio in evangelium Mattei*, în care relatează că „există sub baldachinul cerului, în ținuturi unde nu se găsește nici un creștin, oameni care se numesc Gog și Magog, și care sînt huni; printre ei se află un neam, numit *gazari*, care sînt tăiați împrejur și care aplică neabătut toate învățăturile

iudaismului.“ Această observație se face apropo de versetul 14° din capitolul 24 al *Evangeliei după Sfântul Matei* * care nu pare să aibă nici o legătură cu chestiunea. Mai apoi nu se mai vorbește de acest subiect.

9

Cam în vremea cînd nota Druthmar ceea ce știa din auzite despre evreii khazari, un celebru misionar creștin trimis de împăratul bizantin, încerca să-i convertească la creștinism. Era nici mai mult nici mai puțin decât Sfântul Chiril, „apostolul slavilor“, probabil născocitorul alfabetului chirilic. El și cu fratele său mai mare Sfântul Metodiu, au fost însărcinați cu această misiune de atragere a prozeliților, ca și cu altele, de către împăratul Mihail III, în urma recomandării patriarhului Fotie (după cât se pare chiar el de descendență khazară, căci se zice că o dată, supărîndu-se pe el, împăratul i-a zis furios „mutră de khazar“).

Prozelitismul lui Chiril pare să fi dat roade printre popoarele slave din Europa orientală, dar nu și în rîndurile khazarilor. El a ajuns în țara acestora trecînd pe la Cherson în Crimeea; se spune că acolo a petrecut șase luni învățînd ebraica pentru a-și pregăti misiunea; apoi a urmat „drumul khazar“ — coridorul de transbordare pe uscat între Don și Volga — pînă la Itil, iar de acolo de-a lungul țărmlui Caspicii pentru a-l întîlni pe Kagan (nu ni se spune unde). Au urmat obișnuitele dispute teologice, dar ele au avut prea puțină influență asupra evreilor khazari. Pînă și prea-măgulitoarea *Vita Constantini* (aceasta era numele inițial al lui Chiril) spune doar că Chiril i-a făcut impresie bună Kaganului, că vreo cîțiva oameni s-au botezat și că două sute de creștini întemnițați au fost sloboziți de Kagan ca un gest de bunăvoință. Asta este tot ce a putut face regele khazarilor pentru trimisul împăratului, care-și dăduse atîta osteneală.

* „Și această Evanghelie a Regatului trebuie predicată în lumea întregă, ca un martor al tuturor neamurilor; și atunci va veni sfîrșitul“.

Există și un aspect colateral, destul de ciudat, pe care l-au adus acestei povești specialiștii în filologie slavă. Tradiția îi atribuie lui Chiril nu numai născocirea alfabetului chirilic, ci și a celui glagolitic. După cum spune Baron, acesta „a fost folosit în Croația pînă în secolul al XVII-lea. El datorează alfabetului ebraic cel puțin 11 caractere, reprezentînd parțial sunete slavone, ambele aspecte fiind de mult recunoscute.” (Cele 11 litere sînt A, B, V, G, E, K, P, R, S, Ș, T). Aceasta pare să confirme ceea ce s-a spus mai înainte despre influența alfabetului ebraic în răspîndirea științei de carte printre vecinii khazarilor.

III. DECLINUL

1

D. Sinor ¹ scria: „Imperiul khazar a atins culmea gloriei sale în a doua jumătate a secolului al VIII-lea” — adică între convertirea lui Bulan și reforma religioasă întreprinsă sub Obadia. Asta nu înseamnă că norocul de care s-au bucurat khazarii s-a datorat adoptării religiei mozaice. Lucrurile stau mai degrabă invers: ei și-au putut permite să devină evrei pentru că erau puternici din punct de vedere economic și militar.

Un simbol viu al puterii lor l-a constituit împăratul Leon Khazarul, care a domnit la Bizanț între 775—780. Se numea astfel după mama lui, prințesa khazară Floarea — cea care a înființat o nouă modă la curte. Ne amintim că nunta ei a avut loc curînd după marea victorie a khazarilor asupra musulmanilor în bătălia de la Ardabil, pomenită în scrisoarea lui Iosif și în alte surse. Dunlop face observația că între cele două evenimente „este greu să nu se stabilească o legătură” ².

Și totuși, în miezul intrigilor de capă și spadă din perioada respectivă, căsătoriile și logodnele dinastice puteau fi primejdioase. De multe ori s-a întîmplat să dea naștere la un război — sau cel puțin să ofere un pretext pentru el. Tiparul a fost pare-se inaugurat de Atila, suzeranul de altădată al khazarilor. Se spune că în anul 450, Atila a primit un mesaj, însoțit de un inel de logodnă, din partea Honoriei, sora împăratului roman de Apus, Valentinian III. Această tinăromantică și ambițioasă implora căpetenia hunilor s-o salveze de o soartă mai rea decît moartea — o căsătorie silită cu un senator bătrîn — și-i trimitea inelul ei. Atila a revendicat-o prompt drept mireasă, împreună cu jumătate

din imperiu ca zestre. Când Valentinian I-a refuzat, Atila a invadat Galia.

Mai multe variații pe această temă, devenită aproape un tipar, s-au manifestat în decursul istoriei khazarilor. Ne amintim de furia regelui bulgar la răpirea fiicei sale și de felul cum a prezentat el incidentul drept principală motivație a cererii adresată califului de a-i construi o fortăreață împotriva khazarilor. Dacă ne putem încrede în izvoarele arăbești, incidente similare (deși cu tendințe diferite) au dus la ultima izbucnire a războaielor dintre khazari și musulmani la sfârșitul secolului al VIII-lea, după o prelungă perioadă de pace. După spusele lui al-Tabari, în anul 798 *, califul i-a poruncit guvernatorului Armeniei să întărească și mai mult frontiera khazară căsătorindu-se cu o fiică a Kaganului. Acest guvernator făcea parte din puternica familie a Barmecizilor (întimplător ne amintește de prințul dintr-o familie cu același nume din *1001 de nopți*; acesta l-a poftit pe un cerșetor la un ospăț alcătuit din splendide acoperitori de safiruri, care dedesubt erau goale; n.t.: de aici expresia engleză „ospățul barmecizilor” — aproximativ: „la pomul lăudat să te duci cu sacul spart”). Guvernatorul s-a învoit și prințesa khazară i-a fost trimisă cu o cavalcadă luxoasă, împreună cu suita și zestrea ei (vezi capitolul I, secțiunea 10). Dar a murit din facere, împreună cu pruncul ei; întorcându-se în Khazaria, curtenii ei i-au șoptit în ureche Kaganului că a fost otrăvită. Atunci Kaganul a năvălit imediat în Armenia și a luat 50 000 de prizonieri, după cum ne informează două izvoare arăbești ³. Califul a fost silit să scoată din temnițe mii de răufăcători și să-i înarmeze pentru a stăvili înaintarea khazarilor.

Izvoarele arăbești ne relatează cel puțin încă un incident din secolul al VIII-lea referitor la o căsătorie dinastică eșuată, urmată de o invazie a khazarilor; dar, pentru a păstra măsura, cronica gruzină mai adaugă pe listă încă o întâmplare atât de înfiorătoare încât îți face părul măciucă: prințesa de neam regesc, în loc să fie otrăvită, își pune capăt zilelor pentru a scăpa de

* Data este totuși incertă.

patul Kaganului. Amănuntele sînt, ca de obicei, îndoielnice ⁴ și același lucru se poate spune și despre motivul real care se ascunde îndărătul acestor campanii. Dar pomenirea repetată în cronici a mireselelor vîndute și a reginelor otrăvite ne lasă prea puțină îndoială că această temă a înrîurit profund imaginația populară și poate chiar și evenimentele politice.

2

După sfârșitul secolului al VIII-lea nu se mai aude nimic despre luptele dintre khazari și arabi. Când intrăm în secolul al IX-lea, khazarii par să se bucure de cîteva decenii de pace — sau cel puțin cronicile îi pomenesc foarte rar și în istorie „nici o veste, bună veste” (proverb englezesc — n.t.). Granițele sudice ale țării fuseseră pacificate. Relațiile cu califatul se potoliseră sub forma unui pact de neagresiune; legăturile cu Bizanțul continuau să fie de-a dreptul prietenești.

Și totuși în mijlocul acestei perioade relativ idilice există un episod de rău augur care prevestea noi primejdii. Aproximativ prin anul 833, Kaganul și Bekul khazarilor au trimis o solie împăratului roman de Răsărit, Teofil, cerîndu-i arhitecți și meșteșugari pricepuți care să le clădească o cetate pe cursul inferior al Donului. Împăratul s-a grăbit să răspundă. A trimis o flotă prin Marea Neagră și Marea Azov pînă la gurile Donului și în sus pe rîu la punctul strategic unde urma să fie ridicată cetatea. Așa s-a născut Sarkel, celebra fortăreață și neprețuitul șantier arheologic, practic singurul care ne-a oferit indicații-cheie pentru istoria khazarilor, pînă cînd a fost inundat la umplerea lacului de acumulare Tîmliansk, lîngă canalul Volga-Don. Constantin Porfirogenetul, care relatează în amănunt episodul, spune că întrucît în zona respectivă nu se găseau pietre, Sarkelul a fost clădit din cărămizi arse în cuptoare special construite. El nu pomeneste faptul curios (descoperit de arheologii sovietici în vremea în care șantierul era încă accesibil) că constructorii au folosit și coloane de marmură de origine bizantină, datînd din secolul al VI-lea

și probabil recuperate de la vreo ruină bizantină: iată un exemplu frumos de chibzuință imperială.⁵

Inamicul potențial, împotriva căruia a fost clădită această cetate impresionantă și reductabilă prin eforturile comune ale bizantinilor și khazarilor, îl constituia acel val de nou-veniți înspăimântători și amenințători pe scena lumii, pe care Occidentul i-a numit vikinci sau scandinavi, iar Orientul i-a numit neamul rhus sau rhos sau rhus.

Cu două veacuri mai înainte, cuceritorii arabi înaintaseră în lumea civilizată printr-o uriașă mișcare în clește, cu un braț aruncat peste Pirinei, iar cu celălalt peste Caucaz. Acum, în era vikingilor, istoria părea să creeze un fel de imagine în oglindă a acelei faze anterioare. Explozia inițială care declanșase războaiele de cucerire ale musulmanilor s-a produs în regiunea cea mai sudică a lumii cunoscute, deșertul arab. Raidurile și cuceririle vikingilor au pornit din regiunea cea mai nordică, Scandinavia. Arabii înaintau spre nord, pe uscat, scandinavii spre sud, pe mare și pe râuri. Arabii, cel puțin în teorie, duceau un război sfânt, vikingii purtau războaie lipsite de orice sfințenie, expediții pirateresti și prădalnice; dar rezultatele erau cam aceleași în ceea ce privește victimele. Nici într-un caz nici în celălalt nu au izbutit istoricii să aducă explicații convingătoare pentru rațiunile economice, ecologice sau ideologice care au prefăcut aproape peste noapte aceste zone aparent pașnice ale Arabiei și Scandinaviei în adevărați vulcani de vitalitate exuberantă și de aventurism nesăbuit. Ambele erupții și-au epuizat forțele în mai puțin de două secole, dar și-au pus definitiv amprenta asupra lumii. Amândouă au evoluat în această scurtă perioadă de la sălbăticie și spirit de distrugere la splendide realizări culturale.

Cam în timpul construirii Sarkelului prin eforturi comune bizantino-khazare în vederea stăvilirii unui atac al vikingilor de răsărit, ramura apuseană a acestora pătrunsese deja pe principalele cursuri de apă ale Europei și cucerise jumătate din Irlanda. În următoarele câteva decenii au colonizat Islanda, au cucerit Normandia, au prădat de mai multe ori Parisul, au făcut incursiuni în Germania, dar și în Delta Ronului și în golful Genoa,

au înconjurat cu corăbiile Peninsula Iberică și au atacat Constantinopolul prin Mediterana și Dardanele — concomitent cu un atac al neamului rhus pe Nipru în jos și peste Marea Neagră. După cum scria Toynbee⁶: „În secolul al IX-lea, cel în care neamul rhos i-a izbit pe khazari și pe romanii de răsărit, scandinavii dădeau atacuri pustiitoare, cucereau și colonizau teritorii într-un arc imens care pînă în cele din urmă s-a întins spre sud-vest... pînă în America de nord și spre sud-est... pînă la Marea Caspică“.

Așadar să nu ne mire că în litiunile occidentalilor s-a introdus o rugăciune specială: *A furore normanorum libera nos Domine* (Izbăvește-ne Doamne de furia oamenilor de la mieznoapte — n.t.). Și nu e de mirare că și Constantinopolul avea nevoie de aliații săi khazari drept scut de protecție împotriva balaurilor sculptați pe prora corăbiilor vikingilor, după cum cu vreo două veacuri mai înainte avusese nevoie de ei pentru a stăvili steagurile verzi ale Profetului. Și, la fel ca și de data aceea, tot khazarii aveau să ducă greul în luptă, înfruntînd atacul principal, tot ei aveau să-și vadă pînă la urmă capitala făcută una cu pămîntul.

Nu numai Bizanțul avea de ce să le fie recunoscător khazarilor pentru stăvilirea înaintării flotelor vikingilor pe marile cursuri de apă izvorîte din nord. Între timp am ajuns să putem înțelege mai bine pasajul criptic din scrisoarea lui Iosif către Hasdai, trimisă cu un secol mai târziu: „Cu ajutorul Atotputernicului păzesc gura râului și nu las neamul rhus să vină cu corăbiile lui și să năvălească în țara arabilor... Duc războaie grele (cu neamul rhus — n.a.)“.

3

Ramura vikingilor numită de bizantini „rhos“ apare la cronicarii arabi sub numele de „varegi“. După părerea lui Toynbee, cel mai probabil este că „rhos“ provine „de la cuvîntul suedez *rodher* care înseamnă *vîslași*“⁷ (în engleză *rowers* — n.t.). Cit

despre „varegi“ cuvîntul a fost folosit și de arabi și în *Cronica rusească timpurie* pentru a-i desemna pe scandinavi sau „oamenii de la miazănoapte“; de fapt ei numeau și Baltica „Marea varegiană“⁸. Deși această ramură a vikingilor venea din Suedia răsăriteană, fiind deci distinctă de norvegienii și danezii care făceau raiduri în Europa occidentală, înaintarea lor urma același model, după anotimpuri: se baza pe insulele cu poziție strategică, folosite drept fortărețe, arsenale și baze de aprovizionare pentru atacurile asupra uscatului; natura înaintării vikingilor evolua, acolo unde condițiile erau favorabile, de la simple incursiuni prădalnice și negoț forțat la așezări mai mult sau mai puțin permanente și, în cele din urmă, la amestecul cu populațiile băștinașe cucerite. Astfel, pătrunderea vikingilor în Irlanda a început prin capturarea insulei Rechru (Lambay) în golful Dublin; Anglia a fost invadată de pe insula Thanet; pătrunderea pe continent a început prin cucerirea insulelor Walcheren (în largul coastei olandeze) și Noirmoutier (în estuarul Loarei).

La extremitatea răsăriteană a Europei, oamenii de la miazănoapte (scandinavii) foloseau același plan de cucerire. După ce au traversat Baltica și Golful Finlandei, au pornit cu corăbiile în sus pe râul Volhov pînă la lacul Ilmen (la sud de Leningradul de azi) unde au găsit o insulă convenabilă: Holmgard din epopeile islandeze. Pe această insulă au clădit o așezare care dezvoltîndu-se a devenit ulterior orașul Novgorod*. De aici năvăleau spre sud pe marile cursuri de apă: pe Volga pînă la Marea Caspică și pe Nipru pînă la Marea Neagră.

Prima dintre aceste rute străbătea țările războinicilor bulgari și khazari, a doua teritoriile diferitelor triburi slave care locuiau la periferiile nord-vestice ale Imperiului khazar și plăteau tributuri Kaganului acestuia: polianii din regiunea Kiev; viaticii de la sud de Moscova; radimișcii la răsărit de Nipru; severianii pe râul Derna ș.a.m.d.**. După cît se pare acești slavi își făuriseră

* A nu se confunda cu Nijni Novgorod, astăzi Gorki.

** Nu există contradicții între Constantin Porfirogenetul și *Cronica rusească* în privința numelor și așezării acestor triburi sau a supunerii lor față de khazari.

metode înaintate în agricultură și erau mai sfioși decît vecinii „turcici“ de pe Volga, căci, așa cum spune Bury, au ajuns „prada firească“ a jefuitoarelor scandinavi. Pînă la urmă aceștia au ajuns să prefere Niprul, în ciuda cataractelor sale primejdioase, Volgii și Donului. Niprul a devenit cu adevărat „marea cale acvatică“ — *Austrvegr* din epopeile nordice — de la Marea Baltică la Marea Neagră și mai departe pînă la Constantinopol. Ba chiar au rebotezat cu nume scandinave cele șapte cataracte principale; foarte conștiincios, Constantin enumeră și versiunea scandinavă și cea slavonă — de exemplu *Baru-fors* în scandinavă, *Volnii* în slavonă, ambele însemnînd „căderea de apă înspumată“.

Acești reprezentanți ai neamului rhus-vareg par să fi fost un amalgam unic — unic chiar și printre frații lor vikingi — de pirăți, tîlhari și negustori necinstiți, care făceau negoț așa cum vroiau ei, impunîndu-și pretențiile cu paloșul și securea. Vindeau blănuri, paloșe și chihlimbar și cumpărau aur, dar marfa lor principală o constituiau robii. Iată ce scrie un cronicar arab din vremea aceea:

În insula aceasta (Novgorod — n.a.) sînt oameni pînă spre o sută de mii și acești oameni pornesc mereu cu bărcile să-i hărțuiască pe slavi și-i prind pe aceștia și-i țin ca prinși, după care merg pînă la khazari și la bulgari și-i vînd acolo (ne amintim de tîrgul de sclavi de la Itil, pomenit de Masudi — n.a.). Nu au ogoare lucrate, nici sămîntă și trăiesc din jefuirea slavilor. Cînd li se naște un copil îi pun în față o sabie scoasă din teacă și tatăl pruncului zice: „N-am nici aur, nici argint, nici altă avere să-ți las; iată moștenirea ta: folosește-o ca să-ți făurești un trai bun.“⁹

Un istoric modern, McEvedy, a rezumat frumos situația:

Activitatea vikingilor-varegi, întinzîndu-se din Islanda pînă la granițele Turkestanului, de la Constantinopol pînă la cercul polar era de o vitalitate și îndrăzneală incredibile, și e păcat că eforturi atît de mari se iroseau doar pe prădăciuni. Eroii nordului nu condescindeau să facă negoț decît dacă nu izbuteau să cucerească; ei preferau aurul pătat de sînge și acoperit de gloria luptei unui profit comercial constant.¹⁰

Astfel, convoaiele neamului rhus navigînd spre sud în cursul verii erau deopotrivă vase comerciale și flote militare; cele două roluri se îmbinau și la nici o flotă nu aveai puțința să știi dinainte în care clipă negustorii se vor preface în războinici. Proporțiile acestor flote erau formidabile. Masudi vorbește despre o forță armată a neamului rhus care a pătruns în Marea Caspică pe fluviul Volga (în anii 912—913) și care cuprindea „vreo 500 de corăbii, fiecare cu cîte 100 de oameni”^{10a}. Dintre acești 50 000 de oameni, zice el, 35 000 au căzut în luptă*. Se prea poate ca Masudi să fi exagerat, dar după cît se pare nu prea mult. Chiar și într-o etapă inițială a faptelor lor de arme (în jurul anului 860) războinicii din neamul rhus au traversat Marea Neagră și au asediat Constantinopolul cu o flotă apreciată de unii la 200 de vase, iar de alții la 230.

Data fiind comportarea impredictibilă și necinstea proverbială a acestor invadatori înspăimîntători, bizantinii și khazarii s-au văzut siliți să „cînte după ureche” după cum e zicala. Vreme de un secol și jumătate după înălțarea fortăreței Sarkel, acordurile comerciale și schimburile de solii cu neamul rhus alternau cu războaiele fioroase. Foarte încet și numai puțin cîte puțin și-au schimbat scandinavii caracterul, clădind așezări permanente, slavizîndu-se prin amestecul cu supușii și vasalii lor și în cele din urmă adoptînd credința bisericii bizantine. Pînă în vremea aceea — adică în ultimii ani ai secolului al X-lea — neamul „rhus” se transformase în „ruși”. Primii prinți și nobili ai neamului mai purtau nume scandinave care fuseseră slavizate: Rurik în loc de Hrörekr, Oleg de la Helgi, Igor în loc de Ingvar, Olga pentru Helga ș.a.m.d. Tratatul comercial pe care prințul Igor-Ingvar l-a încheiat cu bizantinii în anul 945 conține o listă a tovarășilor săi, dintre care numai trei au nume slave, iar 50 scandinave.¹¹ Și totuși, fiul născut din căsătoria lui Ingvar cu Helga și-a luat numele slav Sveatoslav și, de atunci înainte, procesul de asimilare și-a căpătat cursul firesc, varegii și-au pierdut treptat identitatea ca popor separat, iar tradiția scandinavă a dispărut din istoria rusească.

* Vezi mai jos, capitolul IV, secțiunea 1.

E greu să-ți faci o imagine mintală a acestor oameni bizaari a căror sălbăticie iese în evidență chiar și în acea epocă a cruzimei. Cronicile sînt părtinitoare, scrise de reprezentanții unor națiuni care suferiseră de pe urma invadatorilor de la miazănoapte, propria lor versiune a legendei rămîne nespusă, căci literatura scandinavă s-a născut mult după epoca vikingilor, cînd faptele lor înfloriseră deja sub forma legendelor. Dar chiar și așa, pînă și cea mai veche literatură scandinavă pare să confirme neostoita lor poftă de luptă și nebunia care-i apuca în aceste împrejurări, aveau chiar și un cuvînt special pentru această noțiune: *berserks-gangr* — aproximativ „furia luptei” (cuvîntul *berserk* a rămas în engleză nu cu sensul de „războinic”, ci cu cel de „turbat, mînios” — n.t.).

Cronicarii arabi erau atît de deconcertați de comportarea vikingilor încît se contraziceau nu numai între ei, ci și pe ei înșiși, doar la interval de cîteva rînduri. Vechiul nostru prieten Ibn Fadlan e total dezgustat de deprinderile murdare și obiceiurile obscene ale neamului rhus pe care l-a cunoscut pe Volga, în țara bulgarilor. Următorul pasaj despre neamul rhus îl găsim puțin înainte de relatarea despre khazari pe care am citat-o mai înainte:

Sînt cele mai scîrnave ființe făcute de Cel de Sus. Dimineața o slujnică îi aduce un lighean cu apă stăpînului casei; acesta își spală în lighean fața și părul, scuipă și-și suflă nasul în el, după care fata îi dă ligheanul altei rubedenii, care face la fel, pînă cînd toți cei din casă s-au slujit de același lighean în care și-au suflat toți mucii, au scuipat și și-au spălat și obraji și părul.¹²

Dar în contrast cu această relatare, în aceeași epocă Ibn Rusta scrie: „Sînt curați la îmbrăcăminte” — și atît!¹³

Și iarăși, Ibn Fadlan se indignează că bărbații și femeile din neamul rhus se împreunează și-și fac nevoile în public, chiar și regele lor. În schimb Ibn Rusta și Gardezi habar nu au de asemenea obiceiuri revoltătoare. Dar și relatările lor sînt la fel de dubioase și inconsecvente. De pildă Ibn Rusta scrie: „Își cinstesc cum se cuvine oaspeții și sînt blînzi cu necunoscuții care

le cer adăpost și cu toți cei nefericiți din rindurile lor. Nu lasă pe nici unul dintre ei să-i țină sub călcii pe alții și oricare dintre ei greșește sau asuprește, e căutat, găsit și izgonit dintre ei.”¹⁴

Dar numai la câteva paragrafe mai încolo, el ne prezintă un tablou cu totul diferit — mai degrabă o vigneta — asupra condițiilor din societatea neamului rhus:

Nici unul dintre ei nu se duce singur să-și facă nevoile firești, ci este însoțit de trei dintre tovarășii lui care-l așează la mijloc ca să-l păzească, și fiecare din ei stă cu sabia trasă din pricina primejdiilor de tot felul și a ticăloșiei care pîndește printre ei căci dacă un om a strîns măcar puțină avere, chiar fratele lui și prietenul lui care stau cu el îl pizmuesc și încearcă să-l omoare și să-l jefuiască.¹⁵

În privința virtuților lor de luptători, însă, toate izvoarele sînt unanime în a le aprecia:

Acești oameni sînt vînjoși și viteji și cînd coboară în cîmp deschis, nimeni nu poate scăpa de ei fără să fie ucis, să-și vadă femeile luate cu sila sau robite împreună chiar cu ei.¹⁶

4

Iată deci perspectivele care-i amenințau acum pe khazari.

Cetatea Sarkel a fost construită tocmai la timp: le-a dat posibilitatea să țină sub control mișcările flotilelor neamului rhus pe cursul inferior al Donului și pe porțiunea de transbordare dintre Don și Volga („drumul khazarilor“). În linii mari, s-ar părea că în primul secol al prezenței lor pe scena lumii*, incursiunile prădalnice ale neamului rhus erau îndreptate în special împotriva Bizanțului (unde, evident, prada era mult mai bogată) în timp ce relațiile cu khazarii erau fundamental bazate pe comerț, deși nu fără fricțiuni și ciocniri intermitente. În orice caz, khazarii au izbutit să controleze drumurile comerciale ale neamului rhus și să-i perceapă taxe vamale de zece la sută pe toate

* Foarte aproximativ 830—930.

mărfurile care treceau prin țara lor pînă în Bizanț și în țările musulmane.

De asemenea khazarii au exercitat o oarecare influență culturală asupra scandinavilor care, în ciuda violenței lor înnăscute, aveau un fel de bunăvoință naivă de a învăța de la oamenii cu care veneau în contact. Amploarea acestei influențe ne-o arată adoptarea titlului de „Kagan“ de către primii conducători de neam rhus de la Novgorod. Lucrul îl confirmă și sursele bizantine și cele arabe; de exemplu Ibn Rusta, după ce descrie insula pe care a fost clădit orașul Novgorod, afirmă: „Au un rege care se numește Kaganul rhus“. Mai mult decît atît, Ibn Fadlan relatează că acest Kagan rhus avea un general care comanda armata și-l reprezenta în fața poporului. Zeki Validi a subliniat că printre popoarele germanice din nord, la care regele trebuie să fie cel mai vajnic luptător, nu exista o asemenea posibilitate de a delega comanda armatei altcuiva; Validi trage concluzia că în mod evident neamul rhus a imitat sistemul khazarilor de dualism al conducerii. Nu e deloc imposibil, dat fiind faptul că acești khazari erau populația cea mai prosperă și cea mai înaintată din punct de vedere cultural cu care au intrat în contact teritorial cei din neamul rhus în primele stadii ale cuceririlor lor. Și acest contact trebuie să fi fost destul de intens, din moment ce exista la Itil o colonie de negustori de neam rhus — precum era și o comunitate de evrei khazari la Kiev.

5

Schimbările comerciale și culturale intense nu au oprit neamul rhus să se întindă în sînul Imperiului khazar, însușindu-și-i pe slavii care erau supuși și vasali acestuia. După *Cronica rusească timpurie*, pînă prin anul 859 — adică la 25 de ani după clădirea cetății Sarkel — tributul popoarelor slave era „împărțit între khazari și varegii veniți de dincolo de Marea Baltică“. Varegii luau tribut de la ciuzi, crivicieni etc. — adică de la slavii așezați mai spre miazănoapte — pe cînd khazarii continuau să primească

tributul viaticilor, sevirilor și, lucrul cel mai important, al polianilor din zona centrală a Kievului. Dar nu prea multă vreme. Dacă putem avea încredere în datele înscrise în *Cronica rusească*, trei ani mai târziu, orașul cheie, Kievul de pe Nipru, anterior sub suzeranitatea khazarilor, a trecut în mâinile neamului rhus.

Acesta urma să devie un eveniment hotărâtor în victoria rusească, care, după cât se pare, a fost obținută fără vreo luptă armată. După cum scrie *Cronica*, pe atunci Novgorodul era stăpînit de (semilegendarul) prinț Rurik (Hrörek) care ținea sub puterea lui toate așezările vikingilor, pe slavii de nord și câteva populații finice. Doi dintre oamenii lui Rurik, Oskold și Dir, coborînd pe Nipru au văzut un loc întărit pe un munte care le-a încîntat privirile; li s-a spus că este orașul Kiev și că „plătește bir khazarilor.” Cei doi s-au instalat în oraș cu familiile lor, „au strîns în jurul lor mulți oameni de la miazănoapte și i-au stăpînit pe slavii din vecinătate, așa cum stăpînea Rurik la Novgorod. Peste vreo 20 de ani, fiul lui Rurik, Oleg (Helgi — n.a.) a coborît pînă acolo și i-a ucis pe Oskold și Dir și a adăugat Kievul la ținutul stăpînit de el.”

Curînd Kievul a depășit Novgorodul ca strălucire și importanță: a devenit capitala varegilor și „mama orașelor rusești”; în schimb principatul care i-a luat numele a ajuns leagănul primului stat al rușilor.

Scrisoarea lui Iosif, trimisă cam la un secol după ocuparea Kievului de către neamul rhus, nu-l mai pomenește pe lista posesiunilor khazare. Dar comunități evreo-khazare influente au supraviețuit atît în orașul, cît și în provincia Kiev; după distrugerea țării lor, în cele din urmă, ele au fost întărite de un mare număr de emigranți khazari. *Cronica rusească* se referă mereu la eroi care veneau din *Zemlia Jídovskaia* — „țara evreilor”; iar „poarta khazarilor” de la Kiev a păstrat vie amintirea stăpînitorilor lui de odinioară pînă în vremurile moderne.

Am înaintat astfel pînă în a doua jumătate a secolului al IX-lea, și, înainte de a duce mai departe povestea expansiunii rusești, trebuie să ne îndreptăm atenția către unele evenimente cruciale petrecute în rîndurile neamurilor din stepe, în special ale maghiarilor. Aceste evenimente merg în paralel cu creșterea puterii neamului rhus și au o influență directă asupra khazarilor — și asupra hărții Europei.

Maghiarii fuseseră aliații khazarilor și, aparent, vasalii lor, de bună voie, încă de la ivirea Imperiului khazar. „Problemele originii lor și ale rătăcirilor timpurii ale acestui neam constituie de mult o enigmă pentru savanți”, scria Macartney¹⁷; în altă parte el vorbește de „una din cele mai misterioase enigme ale istoriei”¹⁸. Tot ce știm cu certitudine despre originea lor este că maghiarii se înrudeau cu finlandezii și că limba lor aparține familiei denumită fino-ugrică, alături de cele ale vogulilor și osiacilor, populații care trăiesc în regiunile păduroase din nordul Uralilor. Astfel, la origine nu erau înrudiți cu națiunile slave și turcice din stepe, în mijlocul cărora au venit să trăiască; așadar o curiozitate etnică și asta au rămas pînă în zilele noastre. Spre deosebire de alte națiuni mici, Ungaria modernă nu are legături lingvistice cu vecinii ei; maghiarii au rămas o enclavă etnică în Europa, avînd doar niște veri, pe îndepărtații finlandezi.

La o dată necunoscută din primele secole ale erei creștine, acest trib nomad a fost alungat de pe arealul său inițial din Urali și a migrat spre sud prin stepe, într-un târziu stabilindu-se în regiunea dintre rîurile Don și Kuban. Astfel au ajuns vecini cu khazarii încă dinainte ca aceștia din urmă să devină importanți. O vreme au făcut parte dintr-o federație de populații seminomade, *onogurii* („cele zece săgeți” sau zece triburi); se crede că numele „ungar” sau „ungur” reprezintă o versiune slavă a cuvîntului respectiv¹⁹, în timp ce „maghiar” este numele pe care și l-au dat ei înșiși din vremuri străvechi și l-au păstrat pînă astăzi.

Cam de pe la mijlocul secolului al VII-lea pînă la sfîrșitul secolului al IX-lea au fost, după cum am mai spus, supuși ai Imperiului khazar. Este remarcabil că în toată această perioadă, în timp ce alte triburi se ocupau cu jocul ucigaș al rotirii locurilor de așezare, nu avem nici un fel de mențiune a vreunui singur conflict armat dintre khazari și maghiari, pe cînd fiecare dintre aceste populații a fost implicată, într-un moment sau altul, în războaie cu vecinii lor apropiați sau îndepărtați: bulgarii de pe Volga, bulgarii de pe Dunăre, ghuzii, pecenegii ș.a.m.d. — pe lîngă arabi și neamul rhus. Parafrazînd *Cronica rusească* și izvoarele arăbești, Toynbee scrie că în tot cursul acestei perioade, maghiarii au „luat tribut“, în numele khazarilor, de la populațiile slave și finice din zona cernoziomului, la nord de domeniul maghiarilor din stepă, și în zona împădurită de la nordul acestuia. Dovezi ale folosirii numelui de maghiar la această dată ni le oferă supraviețuirea lui într-o serie de nume de localități din această regiune a Rusiei nordice. Probabil că aceste toponime marchează locul fostelor garnizoane și avanposturi maghiare.²⁰ Așadar maghiarii și-au dominat vecinii slavi, iar Toynbee trage concluzia că la strîngerea tributului, „khazarii recurgeau la maghiari ca perceptori, deși fără îndoială că maghiarii căutau și ei să profite în propriul lor folos de această funcție“^{21.}]

Sosirea neamului rhus a schimbat radical această convenabilă stare de lucruri. Cam în vremea construirii Sarkelului, s-a produs o vizibilă deplasare a maghiarilor peste Don, pe malul apusean al rîului. De pe la 830 înainte, cea mai mare parte a maghiarilor s-au așezat în zona dintre Don și Nipru, numită ulterior Lebedia. Rațiunea acestei deplasări a constituit subiectul multor [dispute între istorici; explicația dată de Toynbee este deopotrivă cea mai recentă și cea mai plauzibilă:

Putem... deduce că maghiarii ocupau stepa de la apus de Don cu voia suzeranilor lor khazari... Întrucît regiunea de stepă aparținuse mai înainte khazarilor și întrucît maghiarii erau aliații și subordonații acestora, putem trage concluzia că maghiarii nu s-au așezat pe acest teritoriu khazar fără

voia stăpînilor... Ba, mai mult decît atît, putem trage concluzia în privința khazarilor că pe lîngă permisiunea acordată maghiarilor de a se așeza la apus de Don, ei chiar îi implantaseră acolo pentru a sluji propriilor lor scopuri. Reașezarea popoarelor supuse, din motive strategice, era un truc practicat și anterior de făuritorii de imperii nomade... De pe noul lor loc de așezare, maghiarii îi puteau ajuta pe khazari să stăvilească înaintarea spre sud-est și sud a neamului rhus. Implantarea maghiarilor la apus de Don ar fi fost consonantă cu ridicarea fortăreței Sarkel pe malul răsăritean al Donului.²²

7

Învoiala a mers strașnic și a dat roade vreme de aproape un secol. În tot acest timp relațiile dintre maghiari și khazari s-au strîns tot mai mult, culminînd cu două evenimente care au lăsat urme trainice asupra națiunii ungare. În primul rînd, khazarii le-au dat un rege care a întemeiat prima dinastie maghiară; în al doilea rînd, mai multe triburi khazare s-au unit cu maghiarii și le-au transformat fundamental caracterul etnic.

Primul episod este descris de Constantin Porfirogenetul în *De administrando imperii* (circa 950) și este confirmat de faptul că numele pomenite de el apar independent în prima *Cronică ungară* (secolul al XI-lea). Constantin ne spune că înainte de a interveni khazarii în treburile interne ale triburilor maghiare, aceștia nu aveau nici un fel de rege suprem, ci doar căpetenii de trib; cel mai de seamă dintre aceștia se numea Lebedias (de la care a fost denumită stepa respectivă Lebedia):

Și maghiarii se împărțeau în 7 hoarde, dar în vremea aceea nu aveau nici un conducător, nici băștinaș, nici străin, ci erau doar niște căpetenii printre ei, din care cel mai de seamă era mai sus-pomenitul Lebedias... Iar Kaganul, stăpînul Khazariei, dată fiind vitejia și ajutorul militar al lor (al maghiarilor — n.a.) i-a dat drept nevastă celei dintîi căpetenii, bărbatului numit Lebedias, o khazară de neam ales ca să poată avea copii cu ea; însă din cine știe ce pricină Lebedias n-a avut copii cu femeia khazară.

Încă o alianță dinastică ratată. Dar Kaganul era hotărît să întărească legăturile care-l apropiau pe Lebedias și pe triburile lui de Regatul khazar:

După ce trecuse puțină vreme, Kaganul, stăpînul Khazariei, le spuse maghiarilor... să trimită la el pe marea lor căpetenie. Așadar, Lebedias, venind dinaintea Kaganului Khazariei l-a întrebat de ce a trimis după el. Iar Kaganul i-a spus: Iată de ce am trimis după tine: pentru că, de vreme ce ești de viță aleasă și înțelept și viteaz și primul dintre maghiari, te putem înainta la cinul de stăpîn al neamului tău ca să fii supusul Legilor și Poruncilor noastre.

Se pare însă că Lebedias era un om mîndru; exprimîndu-și așa cum se cuvenea recunoștința, a refuzat oferta de a fi rege marionetă și a propus în schimb ca această onoare să fie făcută unei alte căpetenii, Almus, sau fiului acestuia, Arpad. Așadar, Kaganul, „mulțumit de această cuvîntare“, l-a trimis pe Lebedias înapoi la poporul său cu o escortă corespunzătoare; și poporul maghiar l-a ales pe Arpad să le fie rege. Ceremonia instalării lui Arpad s-a desfășurat „după datinile și obiceiurile khazarilor, prin ridicarea pe scuturile luptătorilor. Dar înainte de acest Arpad, maghiarii nu avuseseră nici un alt conducător; drept care pînă în ziua de azi conducătorul Ungariei este ales din neamul lui“.

„Ziua de azi“ în care scria Constantin Porfirogenetul era aproximativ anul 950, adică la un secol după evenimentul respectiv. Arpad chiar i-a condus pe maghiari la cucerirea Ungariei, dinastia lui a domnit pînă la 1301 și numele lui este unul dintre primele pe care le învață școlarii unguri. Khazarii au fost amestecați în tot felul de povești din istorie.

8

Al doilea episod pare să fi exercitat o influență încă și mai profundă asupra caracterului național al ungarilor. La o dată nespecificată, ne spune Constantin Porfirogenetul²³, a avut loc

o rebeliune (*apostasie*) a unei părți a națiunii khazare împotriva conducătorilor. Insurgenții constau din trei triburi, „care se numeau *kavari* (sau *kabari* — n.a.) și care erau chiar din neamul khazarilor. Cîrmuirea a ieșit învingătoare; unii dintre răsculați au fost măcelăriți, iar alții au fugit din țară și s-au așezat împreună cu maghiarii, înprietinindu-se mult cu ei. De asemenea, i-au învățat pe maghiari limba khazarilor și pînă în ziua de azi vorbesc același grai, dar mai vorbesc și limba maghiarilor. Și pentru că s-au dovedit mai vrednici în războaie și cel mai virtuos dintre cele opt triburi (adică cele șapte triburi maghiare inițiale plus kabarii — n.a.) și buni conducători de oști, au fost aleși să alcătuiască prima hoardă și printre ei se află un conducător care este mai mare peste toate cele trei hoarde ale kavariilor, pînă în ziua de azi“.

Ca să pună punctul pe *i*, Constantin își începe capitolul următor cu o listă „a hoardelor kavariilor și maghiarilor. Întîi este cea care s-a despărțit de khazari, cea sus-menționată hoardă a kavariilor...“ și așa mai departe²⁴. Hoarda sau tribul care de fapt își spune „maghiari“ vine abia pe locul trei.

S-ar părea că maghiarii primiseră — metaforic dar poate chiar și *ad litteram* — o transfuzie de sînge din partea khazarilor. Asta i-a afectat în mai multe feluri. În primul rînd aflăm, spre marea noastră surprindere, că cel puțin pînă la mijlocul secolului al X-lea se vorbeau în Ungaria atît maghiara, cît și khazara. Mai multe autorități moderne au comentat această ciudățenie. De pildă, Bury scria: „Rezultatul acestei limbi duble îl constituie caracterul amestecat al maghiarei moderne, care a furnizat argumente false, dar atrăgătoare pentru cele două opinii opuse referitoare la afinitățile etnice ale maghiarilor“²⁵. Toynbee²⁶ observă că deși ungurii au încetat de mult să mai fie bilingvi, au fost astfel la începuturile statului lor, după cum dovedesc cele două sute și mai bine de împrumuturi din vechiul dialect ciuvaș al limbii turce pe care-l vorbeau khazarii (vezi mai sus, capitolul I, secțiunea 3).

Maghiarii, ca și neamul rhus, au adoptat și ei o formă modificată a dualismului monarhic khazar. Gardezi spune: „... Con-

ducătorul lor pornește la luptă cu douăzeci de mii de călăreți; i se spune Kanda (în ungurește: Kende — n.a.) și acesta este titlul regelui lor mai mare, deși rangul celui care îi conduce cu adevărat este Jula. Și maghiarii fac tot ce le poruncește acest Jula al lor“. Există motive care ne îndeamnă să credem că primii Jula ai Ungariei erau kabari ²⁷.

Mai există și dovezi cum că printre triburile kabare dizidente, care au preluat *de facto* conducerea triburilor maghiare se aflau și evrei sau susținători ai unei „religii iudaizante“ ²⁸. Pare foarte posibil — după cum au sugerat Artamonov și Bartha ²⁹ — că „apostazia“ kabarelor o fost oarecum legată de reformele religioase inițiate de regele Obadia sau o reacție împotriva lor. Legea rabinică, reguli stricte de dietă, cazuistica talmudică au putut eventual să-i irite pe acești războinici ai stepelor cu armuri strălucitoare. Dacă profesau „o religie iudaizantă“, trebuie să fi fost mult mai aproape de credința vechilor evrei din deșerturi decât de ortodoxia rabinică. Ba chiar se prea poate să fi fost adepți ai sectei fundamentaliste a karaiților și deci socotiți eretici. Însă acestea nu sînt decît speculații.

9

Strînsa colaborare dintre khazari și maghiari a luat sfîrșit în 896 cînd aceștia din urmă și-au luat adio de la stepele eurasiatice, au străbătut lanțul Carpaților pînă în Pannonia și au cucerit teritoriul care urma să devină habitatul lor de lungă durată. Și împrejurările acestei migrații sînt la fel de controversate, dar cel puțin în linii mari o putem înțelege.

În ultimele decenii al secolului al IX-lea încă un jucător sălbatic a intrat în jocul nomazilor „scoală-te tu, să mă așez eu“: pecenegii*. Puținul pe care-l știm despre acest trib turanic este rezumat în descrierea pe care le-o face Constantin — ca o hoardă de barbari lacomi, nesățioși, care cu bani buni pot fi cumpărați ca să lupte împotriva altor barbari și a neamului rhus. Locuiau

* Sau „paccinacii“ sau, în ungară, „besenyök“.

între Volga și Ural sub suzeranitatea khazarilor; după Ibn Rusta ³⁰, khazarii „îi prădau an de an“ sau mai bine zis strîngeau birurile pe care le datorau pecenegii.

Spre sfîrșitul secolului al IX-lea, pecenegilor li s-a întîmplat o catastrofă (de un gen nu chiar atît de neobișnuit): au fost alungați din țara lor de către vecinii lor de la răsărit. Acești vecini nu erau alții decît ghuzii (sau oguzii) pe care-i detesta atît de tare Ibn Fadlan — unul dintre nenumăratele triburi turcice care din cînd în cînd se desprindeau din locul de ancorare din Asia centrală și porneau în derivă spre apus. Pecenegii dislocați de ei au încercat să se așeze în Khazaria, dar khazarii i-au bătut și i-au izgonit*.

Pecenegii și-au continuat bejenia spre apus, au trecut Donul și au năvălit peste teritoriul ocupat de maghiari. Aceștia au fost siliți la rîndul lor să se strămute mai departe spre apus într-o regiune dintre rîurile Nipru și Bug. Ei au botezat această regiune Etel-Köz (Atel-Kuz), n.t.) adică „Țara dintre rîuri“. Se pare că ei s-ar fi stabilit aici în anul 889; dar în 896 pecenegii i-au izbit din nou, în alianță cu bulgarii de pe Dunăre; drept care maghiarii s-au repliat în Ungaria de astăzi.

În linii foarte mari, aceasta este povestea plecării maghiarilor din stepele răsăritene și așa se sfîrșește legătura dintre maghiari și khazari. Detaliile sînt controversate; unii istorici ³² susțin, cu oarecare patimă, că maghiarii nu au suferit decît o singură înfrîngere și nu două, din partea pecenegilor, și că *Etel-Köz* era doar un alt nume al Lebediei, dar aceste controverse mărunte le putem lăsa pe seama specialiștilor. Ne intrigă mult mai mult aparenta contradicție dintre imaginea maghiarilor ca războinici măreți și retragerea lor lipsită de glorie din habitaturi succesive. Astfel, învățăm din *Cronica* lui Hinkmar din Reims ³³ că în anul 862 ei au făcut un raid prin Imperiul francon de Răsărit — prima dintre incursiunile brutale cu care aveau să terorizeze Europa în cursul secolului următor. De asemenea, aflăm despre o înspăi-

* Aceasta pare să fie interpretarea plauzibilă a afirmației lui Constantin că „ghuzii și khazarii s-au războit cu pecenegii“ ³¹.

mîntătoare ciocnire pe care a avut-o cu hoarda maghiară Sfîntul Chiril, apostolul slavilor, în anul 860, cînd se afla în drum spre Khazaria. Tocmai își spunea rugăciunile cînd s-au năpustit asupra lui *luporum more ulutantes* — „urlînd după obiceiul lupilor“. Dar sfințenia personajului l-a ocrotit de orice rău³⁴. O altă cronică³⁵ pomenește faptul că maghiarii și kabarii au intrat în conflict cu francii în 881; iar peste vreo zece ani, Constantin ne spune că maghiarii „s-au războit cu Simion (conducătorul bulgarilor de pe Dunăre), l-au bătut zdravăn și au înaintat pînă la Preslav, unde l-au închis în cetatea numită Mundraga și apoi s-au întors acasă“³⁶.

Cum se împacă oare toate aceste fapte vitejești cu seria de retrageri de pe Don pînă în Ungaria, care au avut loc în aceeași perioadă? S-ar zice că răspunsul îl putem deduce din pasajul imediat următor celui citat din scrierea lui Constantin:

... Dar după ce Simion Bulgarul a încheiat din nou pace cu împăratul grecilor și și-a asigurat liniștea, a trimis vorbă pașinacilor și a încheiat o învoială cu ei ca să pornească la război împotriva maghiarilor și să-i nimicească. Iar cînd maghiarii au pornit într-o campanie, pașinacii și Simion au venit împotriva maghiarilor și le-au nimicit familiile și i-au pus jalnic pe fugă pe maghiarii lăsați să le păzească pămînturile. Intorcîndu-se însă maghiarii de la război și găsindu-și țara astfel pustiită și ruînată s-au mutat în țara unde se află și astăzi (adică Pannonia — n.a.).

Așadar, grosul armatei se afla „plecată în campanie“ cînd pămîntul și familiile le-au fost atacate; și judecînd după cronicile mai sus-pomenite, ei se aflau „plecați“, adică într-o incursiune, adeseori în țări foarte îndepărtate, lăsîndu-și căminele prea puțin ocrotite. Și-au putut permite să se consacre acestui obicei riscant atîta vreme cît aveau drept vecini doar pe suzeranii lor khazari și pașnicile triburi slave. Dar o dată cu ridicarea pecenegilor lacomi de pămînturi, situația s-a schimbat. Se prea poate că dezastrul descris de Constantin să fi fost doar ultimul dintr-o serie de incidente similare.

S-ar părea că obiceiul raidurilor l-au deprins maghiarii abia în a doua jumătate a secolului al IX-lea — cam atunci cînd au primit acea esențială transfuzie de sînge din partea khazarilor. Se prea poate să se fi dovedit o binecuvîntare — dar nu cine știe ce. Kabarii, care erau „mai vrednici la război și mai vîrtoși“, au ajuns, după cum am văzut, tribul conducător și au adus gazdelor lor o infuzie de spirit de aventură care avea să-i prefacă foarte curînd într-un flagel al Europei, cum fuseseră mai înainte hunii. Ei i-au învățat pe maghiari „acele tactici cu totul deosebite și caracteristice, folosite din vremuri străvechi de toate națiile turcice — huni, avari, turci, pecenegi, cumani — și de nimeni altcineva ... cavaleria ușoară folosind vechile tactici: fuga simulată, tirul din goana calului, șarjele neașteptate însoțite de urlete înspăimîntătoare ca de lupi“³⁷.

Asemenea metode s-au dovedit de o eficacitate ucigătoare în secolele al IX-lea și al X-lea cînd năvălitorii prădalnici unguri au invadat Germania, Balcanii, Italia și chiar și Franța — în schimb nu au prea avut efect împotriva pecenegilor care foloseau aceleași tactici și erau în stare să-ți dea fiori de spaimă cu urlete cel puțin la fel de înfiorătoare.

Așadar, indirect, prin logica plină de meandre ale istoriei, khazarii au jucat un rol important în înființarea statului ungar, cu toate că ei înșiși s-au risipit în ceață. Raționînd pe o linie de gîndire asemănătoare, Macartney a mers încă și mai departe în sublinierea rolului decisiv jucat de transfuzia de sînge adusă de kabari:

Grosul națiunii maghiare, adevărații fino-ugrici, agricultori relativ (dar nu chiar foarte) pașnici și sedentari, și-au stabilit sălașele în țara cu dealuri unduioase... de la apusul Dunării. Cîmpia Alföld a fost ocupată de neamul nomad al kabarilor, adevărați turci, crescători de vite, călăreți și luptători, forța motrice și oastea națiunii. Acesta era neamul care în zilele lui Constantin încă se mai afla la loc de frunte ca „prima dintre hoardele maghiarilor“. După cît cred, mai ales această semînție a kabarilor îi prăda pe slavii și rușii din stepă; tot ea a condus și campania împotriva bulgarilor în anul 895; în mare măsură și vreme de mai bine de o jumătate de veac, a fost teroarea unei jumătăți din Europa.³⁸

Și totuși ungurii au izbutit să-și păstreze identitatea etnică. „Povara principală a celor șazeci de ani de războaie agitate și necruțătoare a fost îndurată de kabari ale căror rînduri trebuie să fi fost groaznic subțiate. Între timp, adevărații maghiari, trăind în pace relativă, și-au sporit rîndurile”³⁹. De asemenea, după perioada bilingvă, au izbutit să-și păstreze limba ugrofinică inițială, chiar așa cum se aflau între vecini germani și slavi — spre deosebire de bulgarii poposiți la sud de Dunăre care și-au pierdut limba turanică originară, adoptînd paleo-slava și impunînd și slavizînd limba populației locale din Odrisia-Tracia (traca romanizată).

Dar influența kabară a continuat să se resimtă în Ungaria, și chiar după ce ungurii s-au separat de ei prin intermediul munților Carpați, legăturile dintre khazari și maghiari nu au fost total retezate. După spusele lui Vasiliev⁴⁰, în secolul al X-lea, ducele ungar Taksony a invitat un număr oarecare de khazari să se instaleze pe domeniile lui. Nu e deloc improbabil ca printre acești imigranți să se fi numărat și destul de mulți evrei khazari. De asemenea, putem presupune că atît kabarii, cît și imigranții ulteriori au adus cu ei o parte din renumiții lor meșteșugari care le-au împărtășit și ungurilor artele lor (vezi mai sus, capitolul I, secțiunea 13).

În cursul preluării noului lor sălaș permanent, maghiarii au trebuit să-i izgonească pe foștii dominatori temporari ai populației autohtone, moravii și bulgarii, care s-au deplasat către regiunile unde trăiesc și astăzi. Și ceilalți vecini slavi ai lor — sîrbii și croații — se aflau deja mai mult sau mai puțin *in situ*. Așadar, ca rezultat al reacției în lanț declanșată în îndepărtații Urali — ghuzii alungîndu-i pe pecenegi, aceștia alungîndu-i pe maghiari, aceștia alungîndu-i pe bulgari și moravi — harta Europei centrale moderne începea să se contureze. Caleidoscopul în permanentă mișcare începea să capete o formă mai mult sau mai puțin stabilă.

10

Acum putem relua povestea ascensiunii neamului rhus de acolo de unde am lăsat-o: anexarea fără vărsare de sînge a Kievului de către oamenii lui Rurik, în jurul anului 862. Aceasta este și data aproximativă cînd au fost împinși maghiarii spre apus de pecenegi, lipsindu-i astfel pe khazari de apărare pe flancul apusean. Asta ar putea explica de ce a putut neamul rhus să pună așa de ușor stăpînire pe Kiev.

Dar slăbirea puterii militare a khazarilor i-a expus și pe bizanțini la atacuri din partea aceluiași neam rhus. Aproape de data cînd s-a instalat acesta la Kiev, corăbiile sale, coborînd pe Nipru, au traversat Marea Neagră și au atacat Constantinopolul. Bury a descris cu multă vervă acest eveniment:

În luna iunie a anului 860 împăratul Bizanțului (Mihail III — n.a.), cu toate forțele sale, pornise în marș împotriva sarazinilor. Probabil că ajunsese departe cînd a primit vestea uluitoare, care l-a adus înapoi la Constantinopol cît de iute a putut. O oaste rhusească traversase Pontul Euxin (Marea Neagră — n.a.) cu două sute de corăbii, intrase în Bosfor, jefuise mănăstirile și suburbiile de pe malurile acestuia și cotropise Insula Prinților. Locuitorii orașului erau total demoralizați de groaza neașteptată adusă de primejdia cea nouă și de propria lor neputință. Trupele (tagmata), care erau de obicei staționate în preajma orașului se aflau acum plecate departe cu împăratul... iar flota era absentă. Aducînd pustiire și ruine în suburbii, barbarii se pregăteau să atace orașul. În cursul acestei crize... învățatul patriarh Fotie s-a dovedit la înălțime: a preluat el sarcina refacerii curajului concetățenilor săi... El a fost în asentimentul tuturor cînd a insistat asupra situației nefirești ca cetatea care era capitala imperiului și „regina întregii lumi sau aproape, să fie batjocorită de o cătă de robi (sic — n.a.), o gloată josnică și barbară”. Însă populația a fost poate mai impresionată și în mai mare măsură consolată cînd a recurs el la magia ecleziastică folosită cu eficacitate în cursul asediilor anterioare. Prețioase veșminte ale Maicii Domnului au fost purtate într-o procesiune în jurul zidurilor cetății; și se credea că au fost și muiate în apa mării pentru a stîrni o furtună. Nu s-a stîrnit nici o furtună, dar foarte curînd neamul rhus a început să

bată în retragere și poate că prea puțini dintre cetățenii bucuroși de despresurare nu au pus ușurarea lor pe seama intervenției directe a reginei cerurilor.⁴¹

Ca un amănunt picant, mai putem adăuga că „învățatul patriarh“ Fotie, a cărui elocință a mîntuit orașul imperial, nu era altul decît „mutra de khazar“ care-l trimisese pe Sfîntul Chiril în misiunea sa de recrutare a prozeliților. Cît despre retragerea neamului rhus, ea a fost pricinuită de întoarcerea pripită a armatei și flotei grecești; însă „mutra de khazar“ salvase moralul populației în timpul chinuitoarei perioade de așteptare.

Și Toynbee are de făcut comentarii interesante asupra acestui episod. În anul 860, scrie el, rhușii „au fost mai aproape ca oricînd de capturarea Constantinopolului“⁴². Și el mai împărtășește și opinia exprimată de mai mulți istorici ruși, cum că atacul dat de flotila de pe Nipru a ramurii răsăritene a scandinavilor de-a curmezișul Mării Negre a fost coordonată cu atacul concomitent al unei flote occidentale a vikingilor, care se apropiau de Constantinopol peste Mediterana și prin Dardanele:

Vasiliev și Paszkiewicz și Vernadsky sînt înclinați să creadă că cele două expediții navale care se uniseră astfel pe Marea de Marmara erau nu numai simultane, dar și concertate, și chiar încercau să ghicească identitatea plănuitorului care, după părerea lor, elaborase acest plan strategic pe scară mare. Ei sugerau că Rurik din Novgorod este unul și același cu Rorik din Iutlanda.⁴³

Aceasta ne permite să apreciem statura adeversarului cu care trebuiau să se lupte khazarii. Nici diplomația bizantină nu a întîrziat s-o aprecieze și să joace rolul dublu pe care părea să-l necesite situația: oscilația între război — cînd nu putea fi evitat — și împăciuire, în speranța pioasă că în cele din urmă rușii vor fi convertiți la creștinism și aduși în turma de enoriași ai patriarhatului răsăritean. Cît despre khazari, deocamdată ei reprezentau o achiziție de seamă și aveau să fie vînduți cu prima ocazie — onorabilă sau dimpotrivă — care li se oferea.

În următoarele două sute de ani, relațiile rhuso-bizantine au alternat între conflicte armate și tratate de prietenie. S-au dus războaie în anii 860 (asediul Constantinopolului), 907, 941, 944, 969—971; în anii 838-839, 861, 911, 945, 957, 971 s-au încheiat tratate. În privința conținutului acestor acorduri, mai mult sau puțin suspecte, știm prea puțin, dar chiar și ceea ce știm ne arată complexitatea surprinzătoare a jocului. Cîțiva ani mai tîrziu, după asediul Constantinopolului, patriarhul Fotie (tot el) a relatat că neamul rhus și-a trimis ambasadorii la Constantinopol și — după formula bizantină de strîngere cu de-a sila a prozeliților — „l-a implorat pe împărat să se boteze creștinește“. După cum comentează Bury: „Nu putem ști care sau cîte dintre așezările rhusești erau reprezentate de această solie, dar scopul trebuie să fi fost acela de a repara greșeala unui raid recent, poatei chiar de a obține eliberarea prizonierilor. Cu siguranță că unii rhuși au acceptat să adopte creștinismul ... dar sămînța nu a căzut pe pămînt foarte roditor, căci timp de vreo 100 de ani nu mai auzim despre creștinismul rhușilor. Și totuși, tratatul încheiat între anii 860 și 866 a avut probabil alte consecințe“⁴⁴.

Printre aceste consecințe s-a numărat și recrutarea marinarilor scandinavi în flota bizantină — prin anul 902 erau vreo 700. Un alt rezultat l-a constituit și celebra „gardă varegiană“ — un corp de elită alcătuit din mercenari din neamul rhus și alte neamuri nordice, printre care și englezi. Prin tratatele din anii 945 și 971, conducătorii rhuși ai principatului Kievului și-au luat sarcina de a da împăratului bizantin trupe la cererea acestuia⁴⁵. În zilele lui Constantin Porfirogenetul — adică pe la mijlocul secolului al X-lea — flotele neamului rhus constituiau o privescătoare obișnuită în Bosfor; nu mai veneau să asedieze Constantinopolul, ci să-și vîndă mărfurile. Comerțul era reglementat cu meticulozitate (cu excepția cazurilor cînd interveneau ciocniri armate): conform *Cronicii rusești*, prin tratatele din anii 907 și 911 se convenise ca vizitatorii din neamul rhus să intre în Constantinopol numai printr-o singură poartă, și nu mai mulți de 50 o dată, sub escortă

oficială; ca în timpul șederii lor în oraș să primească atâtea grâne cîte le trebuiau, precum și alte provizii pe șase luni, în cote lunare: pîine, vin, carne, pește, fructe și tot ce le trebuia pentru scăldat (dacă cereau). Ca să se asigure că toate tranzacțiile se desfășoară în condiții corespunzătoare și protocolare, traficul de valută la bursa neagră era pedepsit prin tăierea unei mâini. Și nu erau neglijate nici eforturile de recrutare a prozeliților drept mijloc final de realizare a coexistenței pașnice ca rhușii, a căror putere era în creștere.

Dar treburile nu au mers ușor. După cum spune *Cronica rusească*, cînd Oleg, regentul Kievului, a încheiat tratatul din 911 cu bizantinii, „împărații Leon și Alexandru (co-domnitori — n.a.), după ce au acceptat tributul și s-au legat reciproc prin jurămînt, au sărutat crucea și i-au poftit pe Oleg și oamenii săi să facă și ei un jurămînt asemănător. După credința neamului rhus, aceștia au jurat pe armele lor și pe zeul lor Perun, precum și pe Volos, zeul vitelor, și astfel au întărit înțelegerea”⁴⁶.

După aproape o jumătate de secol și după desfășurarea multor bătălii și încheierea multor tratate, victoria sfintei biserici părea apropiată: în anul 957 prințesa Olga a Kievului (văduva cneazului Igor) a fost botezată cu prilejul vizitei ei oficiale la Constantinopol (dacă nu cumva mai fusese botezată o dată, înainte de plecare — lucru iarăși controversat).

Diferitele ospete și festivități în cinstea Olgăi sînt descrise în mare amănunt de Constantin Porfirogenetul în *De caeremoniis*, deși nu ni se spune cum a reacționat doamna la desfășurarea jucăriilor mecanice din sala tronului imperial — asemănătoare cu Disneyland, căci cuprindea printre altele lei împăiați care scoteau un răget mecanic înspăimîntător. (Alt oaspete distins, episcopul Liutprand a notat că a putut să-și păstreze singele rece doar pentru că fusese prevenit în privința surprizelor care-i așteaptă pe vizitatori). Prilejul trebuie să fi dat mari bătaii de cap maestrului de ceremonii (însuși împăratul Constantin) întrucît nu numai că Olga era un suveran de sex feminin, dar aceluiași sex îi aparținea și suita ei princiară; diplomații și sfetnicii de neam bărbătesc,

în număr de 82, „mărșăluiau cît mai discret, gata să se estompeze, în urma delegației rhusești”⁴⁷.

Tocmai înaintea banchetului s-a produs un mic incident, simptomatic pentru fragilitatea relațiilor rhuso-bizantine. Cînd au intrat doamnele ce alcătuiau curtea bizantină, ele s-au prosternat cu fața la pămînt dinaintea familiei imperiale, așa cum cerea protocolul. Olga a rămas în picioare, „dar s-a observat cu satisfacție, că și-a înclinat ușor, abia perceptibil, capul. A fost pusă la locul ei prin așezarea la o masă separată, ca și oaspeții oficiali musulmani altădată”⁴⁸.

Cronica rusească ne oferă o versiune diferită a acestei vizite la cel mai înalt nivel, foarte frumos înflorită. Cînd s-a pomenit de subiectul delicat al botezului, Olga i-a spus lui Constantin „că dacă dorește s-o boteze, trebuie să îndeplinească taina chiar el; altfel ea nu vrea să primească botezul”. Împăratul s-a învoit și l-a rugat pe patriarh s-o instruiască în ale credinței.

Patriarhul a instruit-o în privința rugăciunilor și posturilor, cum să dea pomeni și cum să-și păstreze virtutea. Prințesa a dat din cap și, ca un burete care suge apa, așa i-a sorbit cu nesaț de pe buze învățăturile...

După botez, împăratul a chemat-o pe Olga și i-a adus la cunoștință că o vrea de soție. Însă Olga i-a răspuns: „Cum poți să te însori cu mine după ce singur m-ai botezat și m-ai numit fiica ta? Printre creștini asta e nelegiuire, după cum trebuie să știe și Măria Ta.” Atunci împăratul i-a spus: „Olga, ești mai isteată ca mine”⁴⁹.

Cînd s-a întors Olga la Kiev, Constantin — după cum ne spune cronica — „i-a trimis un răvaș în care-i spunea: Întrucît ți-am făcut multe daruri, mi-ai făgăduit că la întoarcerea în Rhos îmi vei trimite multe daruri alcătuite din robi, ceară și blănuri și soldați care să mă ajute. Olga le-a răspuns solilor împăratului că dacă acesta vrea să petreacă în Poceaina tot atîta vreme cît a rămas ea pe Bosfor, o să-i împlinescă rugămintea. Și cu aceste cuvinte i-a trimis înapoi pe soli”⁵⁰.

* Nouă neamuri ale Olgăi, 20 de diplomați, 43 de consilieri comerciali, un preot, doi tălmaci, 6 slujitori ai diplomaților și interpretul personal al Olgăi.

Această Olga-Helga trebuie să fi fost o amazoană scandinavă de-a dreptul impresionantă. După cum s-a mai pomenit, era văduva cneazului Igor, probabil fiul lui Rurik, pe care *Cronica rusească* îl descrie drept un domnitor lacom, prost și sadic. În anul 941, atacase Bizanțul cu o flotă uriașă și dintre prinșii pe care i-au luat, pe unii i-au măcelărit, pe alții i-au atârnat în copaci drept ținte pentru săgeți, iar pe alții, după ce i-au legat cu mâinile la spate, i-au chinuit bătându-le piroane prin cap. Și multe biserici sfinte le-au dat ei pradă flăcărilor...⁵¹ În cele din urmă au fost învinși de flota bizantină care vărsa foc grecesc prin tuburile montate la prora corăbiilor: „Văzînd flăcările, rhușii s-au aruncat în apă, dar cei ce au scăpat cu viață s-au întors acasă (unde) au povestit că grecii stăpînesc fulgerele din cer și că le-au dat foc vărsîndu-le ca balaurii încît neamul rhus n-a putut să-i supună” *.

Acest episod a fost urmat de un alt tratat de prietenie încheiat peste patru ani. Ca națiune predominant maritimă, neamul rhus a fost încă și mai impresionat de focul grecesc decît altele care atacaseră Bizanțul, iar „fulgerele din cer” au constituit un argument puternic în favoarea bisericii grecești. Și totuși neamul rhus nu era încă gata pentru convertire.

Cînd Igor a fost ucis în anul 945 de derevlieni (un neam slav de la care storcea un haraci mult prea mare), văduva sa, Olga, a ajuns regentă a Kievului. Ea și-a început domnia răzbunîndu-se în patru feluri pe derevlieni: mai întîi i-a îngropat de vii pe solii derevlieni veniți să ceară pace; apoi dregători ai acestora veniți într-o delegație au fost închiși într-o baie și arși de vii; a mai urmat încă un masacru și în cele din urmă cel mai mare oraș al derevlienilor a fost ars pînă în temelii. Pofta de sînge a Olgăi pare să fi fost cu adevărat nestînsă pînă la botez. De la această dată înainte, ne informează *Cronica*, a ajuns „înainte-mergătoarea.

* Toynbee nu șovăie să numească această faimoasă armă secretă a grecilor „napalm”. Era o substanță a cărei compoziție nu se cunoaște, poate un fel de vase-lină obținută prin distilare fracționată, care se aprindea spontan în contact cu apa și nu putea fi stinsă cu apă.

Rusiei creștine, așa cum răsăritul vestește soarele, iar zorile prevestesc ziua. Căci strălucea ca luna noaptea și scînteia printre necredincioși ca un mărgăritar în noroi.” La vremea respectivă a fost canonizată ca prim sfînt rus al bisericii ortodoxe.

12

Și totuși, în ciuda faptului că s-a făcut atîta zarvă în jurul botezului Olgăi și a vizitei ei oficiale la Constantin, nu acesta a fost ultimul cuvînt în dialogul furtunos dintre biserica grecească și ruși. Sveatoslav, fiul Olgăi, a revenit la păgînism, n-a vrut să asculte de rugămintile mamei sale, „și-a strîns o oaste mare și vitează și pășind ușor ca un leopard a pornit multe războaie”⁵² — printre ele unul împotriva khazarilor, iar altul împotriva bizantinilor. Abia în anul 988, în cursul domniei fiului său, Sfîntul Vladimir, a adoptat, pe deplin, dinastia conducătoare din Rusia credința bisericii ortodoxe grecești — cam în aceeași vreme cu ungurii, polonezii și scandinavii, inclusiv îndepărtații islandezi, cu toții convertiți de biserica romano-catolică. Așa începeau să se contureze în linii mari prelungitele dezbinări religioase în lume; iar în cadrul acestui proces, khazarii evrei deveneau un anacronism. Apropierea crescîndă dintre Constantinopol și Kiev, cu toate sinuozi-tățile pe care le-a cunoscut, a determinat scăderea treptată a importanței Itilului; iar prezența khazarilor de-a curmezișul drumurilor comerciale dintre neamul rhus și Bizanț, perceperea de către ei a unei vămi de zece la sută din fluxul crescînd de mărfuri a început să supere atît pe vistiernicii bizantini, cît și pe negustorii războinici ai rușilor.

Simptomatic pentru schimbarea atitudinii bizantinilor față de foștii lor aliați a fost predarea Chersonului către ruși. Timp de secole bizantinii și khazarii se tot certaseră și uneori se mai și încăieraseră pentru a stăpîni acest important port din Crimeea; dar cînd l-a ocupat Vladimir în anul 987, bizantinii nici măcar

n-au protestat, căci, așa cum explică Bury, „nu era o jertfă prea mare în schimbul păcii și prieteniei perpetui cu statul rusesc, pe cale de a deveni o mare putere“⁵³.

Se prea poate ca jertfirea Chersonului să fi fost justificată; în schimb jertfirea alianței cu khazarii s-a dovedit în cele din urmă a fi un act de miopie politică.

IV. PRĂBUȘIREA

1

Discutând relațiile rhuso-bizantine în secolele al IX-lea și al X-lea, am avut posibilitatea să citez pe larg din două izvoare amănunțite: *De administrando imperii* a lui Constantin Porfirogenetul și *Cronica rusească timpurie*. Dar în privința confruntării dintre rhuși și khazari în aceeași perioadă — problemă asupra căreia ne aplecăm acum — nu avem izvoare comparabile; arhivele de la Itil, dacă au existat vreodată, au zburat în cele patru vânturi, și pentru istoria ultimei sute de ani ai Imperiului khazar trebuie să ne bazuim din nou doar pe aluziile întimplătoare și referirile disparate găsite în diverse cronici și geografii arăbești.

Perioada în chestiune se întinde de pe la anul 862 (când au ocupat rușii Kievul) pînă pe la 965 (când Sveatoslav a distrus Itilul). După pierderea Kievului și retragerea maghiarilor în Ungaria, fostele dependențe apusene ale Imperiului khazar (cu excepția unor părți din Crimeea) nu mai erau sub controlul Kaganului; iar prințul Kievului a putut fără nici o opreliște să se adreseze triburilor slave din bazinul Niprului cu strigătul: „Nu le plătiți nimic khazarilor!“¹

Foarte probabil khazarii s-au arătat dispuși să accepte pierderea hegemoniei lor în apus, dar în același timp se produceau din ce în ce mai multe încălcări ale păcii și teritoriilor de către neamul rhus în răsărit, în jos pe Volga și în regiunile din jurul Mării Caspice. Aceste ținuturi musulmane care se învecinau cu jumătatea sudică a „Mării khazarilor“ — Azerbaidjanul, Jilanul, Șirvanul, Tabaristanul și Jurjanul — reprezentau niște ținte foarte ispititoare pentru flotele vikingilor, atît în vederea prădă-

ciunilor, cît și ca puncte comerciale pentru negoțul cu Califatul musulman. Dar zona de apropiere de Caspica, dincolo de Itil și prin Delta Volgii era controlată de khazari, așa cum fusese și zona din preajma Mării Negre pe vremea cînd khazarii încă mai stăpîneau Kievul. Și această idee de „a controla” însemna că neamul rhus trebuia să ceară permisiune pentru trecerea fiecărei flote și să plătească o vamă de zece la sută — ceea ce le afecta deopotrivă mîndria și buzunarul.

Cîtăva vreme a existat un *modus vivendi* precar. Flotilele neamului rhus plăteau taxele vamale, intrau în „Marea khazarilor” și făceau negoț cu neamurile înconjurătoare. Dar, după cum am văzut, adeseori negoțul era sinonim cu jaful. Cîndva între anii 864 și 884² o expediție a neamului rhus a atacat portul Abaskun din Tabaristan. A fost înfrîntă, dar în 910 neamul rhus a revenit, a jefuit orașul și zonele învecinate și a luat cu sine mulți prizonieri musulmani ca să-i vîndă ca robi. Pentru khazari această situație trebuie să fi fost deosebit de stînjenoasă, date fiind relațiile lor prietenești cu Califatul, precum și prezența în armata lor permanentă a unui regiment de elită alcătuit din mercenari musulmani. Trei ani mai tirziu — în 913 — conflictele au culminat printr-o confruntare armată care s-a sfîrșit într-o baie de sînge.

Acest incident major — deja pomenit în treacăt — (capitolul III, secțiunea 3) a fost descris în amănunt de Masudi, pe cînd *Cronica rusească* îl trece sub tăcere. Masudi ne spune: „cîndva după anul 300 de la Mahomed (circa 912—913—n.a.) o flotă a neamului rhus alcătuită din 500 de corăbii, fiecare cu cîte o sută de oameni” se apropia de teritoriul khazarilor:

Cînd corăbiile neamului rhus au ajuns la khazarii așezați pentru luptă la gura strîmtoarei... conducătorii corăbiilor au trimis o scrisoare regelui khazar, rugîndu-l să le dea voie să treacă prin țara lui și să coboare pe rîul lui pentru a putea intra în Marea khazarilor... iar ei se legau să-i dea jumătate din ce ar fi putut lua ei drept pradă de la popoarele de pe malul mării. El s-a învoit și ei... au coborît pe rîu pînă la orașul Itil și trecînd prin el au ieșit prin gurile rîului, unde se varsă el în Marea khazară. De la Itil pînă la vărsare, rîul e foarte mare și are apă din belșug. Corăbiile s-au răspîndit pe

toată marea. Cetele prădalnice s-au îndreptat împotriva Jilanului, Jurjanului, Tabaristanului, Abaskunului pe coasta Jurjanului, spre țara țîțeiului (Baku — n.a.) și regiunea Azerbaidjanului... Neamul rhus a vărsat sînge, a măcelărit femeile și copii, a luat pradă, a jefuit și a ars totul în toate părțile...^{2a}

Au prădat chiar și orașul Ardabil — la trei zile de mers în interiorul țării. Cînd populația și-a revenit după șocul inițial și a pus mîna pe arme, neamul rhus a aplicat strategia sa clasică, s-a retras de pe coastă pe insulele de lîngă Baku. Localnicii, folosind luntri și corăbii comerciale au încercat să-i disloce de acolo:

Dar neamul rhus s-a năpustit asupra lor și mii de musulmani au fost uciși ori înecați. Rhusul a rămas multe luni pe marea aceasta... După ce a strîns destulă pradă și s-a plictisit de ceea ce făcea, a pornit către gura rîului khazarilor, vestindu-l pe craiul acestora și trimițindu-i pradă bogată, după cum făgăduise și ceruse craiul... Arsiyahii (mercenarii musulmani din armata khazarilor — n.a.) și alți musulmani care trăiau în Khazaria au aflat ce este cu rhusul și i-au spus craiului khazarilor: Lasă-ne pe noi să ne răfuim cu oamenii ăștia. Ei au năvălit în țările musulmanilor, frații noștri, au vărsat sînge și au robit femeile și copiii. Iar craiul n-a putut să le stea împotriva. Așadar a trimis după căpeteniile neamului rhus și le-a dat de veste despre hotărîrea musulmanilor de a se lupta cu ei.

Musulmanii (din Khazaria — n.a.) s-au adunat și au ieșit să găsească corăbiile neamului rhus, pornind în jos spre vărsarea rîului (pe uscat, de la Itil către gura Volgii — n.a.). Cînd cele două oștiri au dat cu ochii una de alta, cei din neamul rhus s-au dat jos de pe corăbii și s-au pus în rîndulă de bătălie împotriva musulmanilor, care erau însoțiți și de mulți creștini ce locuiau la Itil, așa că erau cam vreo 15 000 de oameni, cu cai și toate cele trebuincioase luptei. Și s-au luptat trei zile. Dumnezeu a fost de partea musulmanilor. Războinicii neamului rhus au fost trecuți prin foc și sabie. Unii au fost uciși, alții au fost înecați. Dintre cei uciși de musulmani pe malurile rîului khazar au fost numărați vreo 30.000...^{2b}

Cinci mii de oameni din neamul rhus au scăpat, dar și aceștia au fost uciși mai apoi de burtași și bulgari.

Aceasta este relatarea lui Masudi asupra acestei dezastruoase incursiuni a neamului rhus în zona Mării Caspice în anii 912—913. Firește că nu este nepărtinitoare. Conducătorul khazar apare ca un ticălos cu două fețe care mai întâi este complicele pasiv al jefuitorilor din neamul rhus, iar apoi încuviințează atacul împotriva lor, dar totodată îi informează despre ambuscada pe care le-o pregătesc „musulmanii“ de sub propria lui comandă. Chiar și despre bulgari, Masudi spune că „sînt musulmani“ — deși Ibn Fadlan, care i-a vizitat pe bulgari zece ani mai tîrziu, arată că erau încă departe de convertire. Dar cu toate că este intens influențată de prejudecăți religioase, relatarea lui Masudi ne oferă posibilitatea de a întrezări dilema — sau dilemele — cu care trebuiau să dea piept conducătorii khazarilor. Se prea poate să nu-i fi îngrijorat peste măsură nenorocirile suferite de populația de pe țărmurile Caspicii: epoca nu era deosebit de sensibilă ori sentimentală. Dar dacă prădalnicul neam rhus, după ce a pus stăpînire pe Kiev și pe Nipru ar fi fost să-și stabilească un cap de pod pe Volga? Mai mult decît atît, un nou raid rhus în Caspica ar fi putut atrage mînia Califatului — nu asupra neamului rhus, la care nu putea ajunge, ci asupra khazarilor nevinovați — sau, mă rog, aproape nevinovați.

Relațiile cu Califatul erau pașnice și totuși destul de fragile, după cum arată un incident relatat de Ibn Fadlan. Raidul rhus descris de Masudi s-a petrecut în 912—913; misiunea lui Ibn Fadlan la bulgari a avut loc în 921—922. Iată cum relatează el incidentul în chestiune³:

Musulmanii din acest oraș (Itil — n.a.) au o moschee ca o catedrală unde se roagă și ascultă vinerile slujba. Moscheea are un minaret înalt și mai mulți muezini (crainici sau dascăli care cheamă din minaret la rugăciune — n.a.). Cînd regele khazarilor a fost informat în anul de la Mahomed 310 (anul 922 — n.a.) că musulmanii au distrus sinagoga aflată la Dar al-Babunaj (loc neidentificat de pe teritoriul musulman — n.a.) a dat porunci să se distrugă minaretul și să fie uciși muezini. Și el a spus: „Dacă nu m-aș fi temut că musulmanii ar distruge toate sinagogile din țara islamului, fără să mai lase piatră peste piatră din ele, aș fi dărîmat și moscheea.“

Episodul constituie o probă a echilibrului delicat și a simțului fin referitor la strategia represaliilor reciproce și la pericolele pe care le-ar fi implicat extinderea acestora. De asemenea ne mai arată încă o dată că stăpînitorii khazarilor se simțeau afectiv răspunzători de soarta evreilor din alte părți ale lumii.

2

Relatarea lui Masudi cu privire la incursiunea neamului rhus în Marea Caspică în anii 912—913 se încheie cu următoarele cuvinte: „Neamul rhus nu a mai repetat de atunci încoace lucruri ca cele pe care le-am zugrăvit aici“. Coincidența face ca Masudi să fi scris aceste rînduri exact în anul 943 cînd neamul rhus și-a repetat incursiunea în Caspica, cu ajutorul unei flote încă și mai numeroase; dar Masudi nu avusese cum să prindă de veste despre acest lucru. Vreme de treizeci de ani, după dezastrul din 913, neamul rhus lăsase în pace această parte a lumii; acum în mod evident se simțise din nou în stare să-și reia încercările; și este poate semnificativ faptul că încercarea aceasta a coincis — la un interval de un an sau doi — cu expediția împotriva bizantinilor, condusă de bătaiosul Igor și nimicită de focul grecesc al acestora.

În cursul acestei noi invazii, neamul rhus a pus piciorul și și-a făcut un cap de pod în zona Caspică, în orașul Barda, și a izbutit să și-l mențină un an întreg. Dar în cele din urmă în tabăra rhusă a izbucnit o molimă și azerbaidjanii au reușit să-i pună pe fugă pe supraviețuitori. De data aceasta izvoarele arăbești nu mai pomenesc nimic de vreo participare a khazarilor la prădăciuni — și nici la lupte. Pomeniște în schimb regele Iosif — în scrisoarea sa către Hasdai, cîțiva ani mai tîrziu: „Păzesc gurile riului și nu îngădui neamului rhus care vine cu corăbiile sale să năvălească în țara arabilor... port războaie împotriva lui“*.

* În așa-zisa „Versiune lungă“ a aceleiași scrisori — cf. anexa III — mai există o frază care se prea poate să fi fost, eventual, adăugată de un copist: „Dacă-i lăsam măcar un ceas, ar fi fost în stare să nimicească toată țara arabilor pînă la Bagdad...“ Întrucît neamul rhus a bîntuit în zona Caspicii nu un ceas, ci un an întreg, lauda pare cam goală de conținut — și totuși nu cine știe ce, dacă socotim că ea se referea mai puțin la trecut cît la viitor.

Indiferent dacă de data aceasta armata khazarilor a participat sau nu la lupte, oricum rămâne realitatea că peste câțiva ani ei au hotărât să le refuze rușilor accesul la „Marea khazară” și că din 940 înainte, nu mai auzim de cotropiri în zona Caspicii întreprinse de neamul rhus.

Această decizie crucială, după toate probabilitățile motivată de presiunile exercitate, din interior, de comunitatea musulmană din mijlocul lor, i-a amestecat pe khazari în „războaie grele” cu neamul rhus. Dar alte dovezi în această privință, în afară de afirmația din scrisoarea regelui Iosif nu mai avem. Se prea poate ca de fapt să fi fost vorba mai mult de niște încăierări — afară doar de o campanie importantă în anul 965, pomenită în *Cronica rusească timpurie*, și care a dus la destrămarea Imperiului khazar.

3

Campania a fost condusă de prințul Sveatoslav de Kiev, fiu al lui Igor și al Olgăi. Am auzit deja că „pășea ușor ca un leopard” și că „a purtat multe războaie” — de fapt și-a petrecut cea mai mare parte a domniei conducând campanii. În ciuda rugămintelor neîncetate ale mamei sale, a refuzat să se lase botezat, „pentru că nu se face de rîs printre supușii săi”. *Cronica rusească* ne mai spune că: „Plecînd în războaie nu ducea cu el nici căruțe, nici unelte pentru gătit și nu fierbea carnea, ci tăia fișii de carne de cal, vînat sau vacă și le mîncea după ce le frigea pe cărbuni. Nici cort nu avea, ci întindea sub el cerga calului și-și așternea drept pernă șaua; la fel făcea și restul alaiului său.”⁴ Cînd își ataca dușmanul, îi era scîrbă s-o facă pe furis, ci dimpotrivă trimitea înainte crainici care vesteau: „Acum mă năpustesc asupra voastră”.

Cronicarul nu consacră decît vreo cîteva rînduri campaniei împotriva khazarilor, pe tonul laconic pe care-l adoptă de obicei în descrierea conflictelor armate:

Sveatoslav s-a dus pe Oka și pe Volga și, înfruntîndu-se cu viaticienii (un trib slav ce sălășluia la sud de Moscova de azi — n.a.), i-a întrebat cui plătesc haraci. Ei au zis că plă-

tesc khazarilor cîte un argint de fiecare plug pe care-l au. Cînd aceștia (khazarii — n.a.) au aflat de apropierea lui, au ieșit să-l întîmpine cu prințul lor, Kaganul, în frunte, și armatele s-au încăierat. Cînd a avut loc astfel lupta, Sveatoslav i-a învins pe khazari și le-a cuprins cetatea *Biela Vieja*.^{4a}

Acum *Biela Vieja* — Castelul Alb — era numele slav al cetății Sarkel, renumita fortăreață de pe Don a khazarilor; dar trebuie să remarcăm că în *Cronica rusească* nu se pomenește nicăieri de distrugerea Itilului, capitala khazarilor — lucru la care vom mai reveni.

Apoi *Cronica* relatează că Sveatoslav „i-a mai supus pe iasieni și karugieni” (oseții și cirkazienii — n.a.), i-a învins pe bulgarii de pe Dunăre, a fost înfrînt de bizantini, iar în drumul său de înapoiere către Kiev a fost ucis de o hoardă de pecenegi: „I-au tăiat capul și au făcut un potir din țeasta lui, au poleit-o cu aur și au băut din ea”⁵.

Mai mulți istorici au privit această victorie a lui Sveatoslav drept sfîrșitul Khazariei — ceea ce, după cum se va vedea este evident greșit, judecînd după dovezile pe care le avem. Distrugerea Sarkelului în 965 a însemnat sfîrșitul *Imperiului* khazar, nu al *statului* khazarilor — după cum anul 1918 a marcat căderea Imperiului austro-ungar, dar nu sfîrșitul Austriei ca națiune. Ampla stăpînire a khazarilor asupra triburilor slave care, după cum am văzut, se întindea pînă în vecinătatea Moscovei — se încheiase fără doar și poate; dar inima țării khazarilor, între Caucaz, Don și Volga rămăsese intactă. Căile de apropiere de Marea Caspică rămăseseră închise pentru neamul rhus și nu mai avem nici o veste despre vreo nouă încercare a acestuia de a-și croi drum într-acolo cu forța. După cum observă și subliniază și Toynbee: „Neamul rhus a izbutit să distrugă imperiul de stepă al khazarilor, dar singurul teritoriu khazar pe care l-a cucerit a fost Tmutarakan din peninsula Taman (vizavi de Crimeea — n.a.) și încă și această cucerire a fost efemeră ... Abia pe la mijlocul secolului al XVI-lea au reușit moscoviții să cucerească permanent pentru Rusia rîul Volga ... pînă la vărsarea lui în Marea Caspică”⁶.

După moartea lui Sveatoslav a izbucnit un război civil între fii săi, dintre care cel mai tânăr, Vladimir, a ieșit biruitor. Păgîn și el la început, ca și tatăl său, dar și el, ca și bunica sa Olga sfirșind ca un păcătos pocăit, a acceptat botezul și a fost în cele din urmă canonizat. Și totuși, după cit se pare, în tinerețea lui, Sfântul Vladimir a urmat deviza Sfântului Augustin: „Dă-mi Doamne virtutea, dar nu chiar acum“. *Cronica rusească* se arată destul de severă în această privință:!

Acum pe Vladimir l-a năpădit pofta de femei. Avea 300 de ibovnice la Vișgorod, 300 la Belgorod și 200 la Berestovo. Era nesățios în stricăciunea lui. Ba chiar rușina femei măritate și siluia fete tinere, căci era stricat ca Solomon. Așa se zice că Solomon avea șapte sute de neveste și trei sute de ibovnice. Era înțelept și totuși pînă la urmă s-a dus de ripă. Dar Vladimir, cu toate că a umblat pe căi greșite la început, în cele din urmă și-a găsit mîntuirea. Mare este Domnul nostru și mare e puterea lui, iar înțelepciunea lui e fără de sfirșit.⁷

Botezul Olgăi, în jurul anului 957 nu a avut prea mult efect, nici măcar asupra propriului ei fiu. În schimb botezul lui Vladimir, în anul 989, a constituit un eveniment major care a exercitat o influență durabilă asupra istoriei omenirii.

Fusese precedat de o serie de manevre diplomatice și de discuții teologice cu reprezentanții celor patru religii principale — ceea ce ne oferă un fel de imagine în oglindă a dezbaterilor dinaintea convertirii khazarilor la iudaism. Într-adevăr, *Cronica rusească timpurie*, prin felul cum prezintă aceste dispute teologice, ne amintește neîncetat de relatările ebraice și arabe despre sfatul înțelepților ținut pe vremuri de regele Bulan — doar rezultatul este diferit.

De data asta s-au înfruntat patru înțelepți în loc de trei — întrucît schisma dintre biserica grecească și cea romano-catolică era deja un fapt împlinit în secolul al X-lea (cu toate că s-a oficializat abia în cel următor).

Cronica rusească, ocupîndu-se de convertirea lui Vladimir, pomenește mai întii o biruință a acestuia asupra bulgarilor de pe Volga, urmată de încheierea unui tratat de prietenie. „Bulgarii au spus: ‘Fie ca pacea să domnească între noi pînă cînd va ajunge bolovanul să plutească pe ape, iar paiul să se scufunde’.“ Vladimir s-a întors la Kiev, iar bulgarii au trimis o misiune religioasă musulmană pentru convertirea lui. I-au descris bucuriile raiului în care fiecărui bărbat i se vor da cîte șaptezeci de femei frumoase. Vladimir îi ascultă „aprobîndu-i“, dar cînd veni vorba să se abțină de la carne de porc și de la vin se împotrivi: „Băutura, zise el, este bucuria neamului rhus. Fără plăcerea asta nu putem trăi“⁸.

Apoi veni la rînd o delegație de nemți romano-catolici, adepți ai ritului latin. Nici ei nu avură mai mult succes cînd — ca una dintre cerințele crezului lor — ridicară problema postului pe măsura puterilor omului; *cronica* spune: „Atunci Vladimir răspunse: ‘Plecați de-aici; părinții noștri nu au împărțit o asemenea dogmă’“⁹.

Cea de a treia misiune era alcătuită din evrei khazari. Ei o pățiră cel mai rău. Vladimir îi întrebă de ce nu mai stăpînesc Ierusalimul. *Cronica* spune: „Ei răspunseră: ‘Dumnezeu s-a miniat pe strămoșii noștri și ne-a împrăștiat printre arieni din pricina păcatelor noastre’. Atunci prințul îi întrebă: ‘Cum puteți nădăjdui să-i învățați pe alții cînd voi înșivă sînteți răspîndiți și împrăștiați chiar de mîna Domnului? Vă așteptați ca și noi să împărțăm aceeași soartă de bună voie?’“

Cel de al patrulea și ultimul misionar era un cărturar trimis de grecii din Bizanț. El începe printr-o izbucnire de minie împotriva musulmanilor, care sînt „blestemați mai rău ca toți oamenii, ca Sodoma și Gomora, asupra cărora Atotputernicul a lăsat să se prăvale pietre arzînde și pe care le-a îngropat și le-a înecat. ... Căci ei își umezesc excrementele și-și toarnă udul în gură și-și udă bărbile cu el, amintindu-l pe Mahomed... Auzind aceste spuse, Vladimir scuipă pe jos strigînd: ‘Ăsta e un lucru de rușine’“¹⁰.

Apoi cărturarul bizantin îi acuză pe evrei că l-au răstignit pe Dumnezeu, iar pe romano-catolici — în termeni mult mai blânzi — că au „răstălmăcit datinile“. După aceste preliminarii ei se lansează într-o lungă expunere a Vechiului și Noului Testament, începînd cu facerea lumii. Dar la sfîrșit Vladimir pare să fie doar pe jumătate convins, căci strîns cu ușa să se boteze, el răspunde: „Am să mai aștept puțin“. După aceea își trimite proprii săi soli, „zece bărbați înțelepți și de treabă“, în diverse țări pentru a băga de seamă cum se practică religia pe acolo. La timpul potrivit această comisie de anchetă îi face un raport în care îi spune că serviciul religios bizantin este „mai corect și mai frumos decît ceremoniile altor națiuni, atît de frumos încît nici nu știam dacă sîntem în cer sau pe pămînt“.

Și totuși Vladimir mai șovăie încă, și *Cronica* continuă cu un *non-sequitur* (corolar nejustificat de premise, n.t.):

„După trecerea unui an, prin 988, Vladimir porni cu o oaste împotriva Chersonului, cetate grecească ...“¹¹. (Ne amintim că bizantinii și khazarii își disputaseră multă vreme controlul asupra acestui important port din Crimeea.) Bravii chersonezi refuzară să se predea. Trupele lui Vladimir construiră fortificații împotriva zidurilor orașului, dar chersonezii „săpară un tunel pe sub zidul cetății, adunară pămîntul săpat și-l duseră înăuntrul zidurilor unde făcură un morman înalt“. Atunci un trădător aruncă o săgeată în tabăra neamului rhus, cu următorul mesaj: „Îndărătul vostru înspre răsărit sînt niște izvoare din care curge apa pe țevi. Săpați și tăiați-le“. Cînd primi Vladimir aceste informații, ridică ochii la cer și făcu jurămînt că dacă i se împlinește speranța o să se boteze¹².

Într-adevăr izbuti să taie conducta de apă a cetății Cherson, care se predă. Drept care Vladimir, uitîndu-și pare-se jurămîntul, trimise mesaje împăraților Vasile și Constantin (pe atunci împărațeau tronul — n.a.) spunîndu-le: „Uitați-vă, am cuprins cetatea aceasta vestită. Am auzit că aveți o soră nemăritată. Dacă nu mi-o dați mie de nevastă am să fac și cu cetatea voastră ce am făcut cu Chersonul“.

Împărații îi răspunseră: „Dacă ești botezat o vei avea de soție, vei moșteni Împărăția Cerurilor și vei fi părtaș al credinței noastre“.

Și așa s-a întîmplat. În cele din urmă Vladimir acceptă botezul și se însură cu prințesa bizantină Ana. Cîțiva ani mai tîrziu religia creștină grecească deveni credința oficială nu numai a conducătorilor rușilor, ci și a poporului, și din anul 1037, Biserica rusească a fost tutelată de Patriarhul din Constantinopol.

5

Era un triumf remarcabil al diplomației bizantine. Vernadsky îl numește „una dintre acele întorsături bruște care fac atît de fascinant studiul istoriei ... și este interesant să facem speculații referitoare la cursul pe care l-ar fi putut lua istoria dacă cnezii ruși ... ar fi adoptat vreuna dintre aceste două credințe (iudaismul sau islamismul — n.a.) în locul creștinismului ... Acceptarea uneia sau alteia dintre aceste credințe ar fi determinat cu siguranță viitoarea dezvoltare culturală și politică a Rusiei. Acceptarea islamismului ar fi atras Rusia în sfera culturii arabe — adică în cea a culturii egiptene-asiatice. Acceptarea credinței romano-catolice de la germani ar fi prefăcut Rusia într-o țară de cultură latină sau europeană. În schimb, acceptarea fie a iudaismului, fie a creștinismului ortodox, i-a asigurat Rusiei independența culturală atît față de Europa, cît și față de Asia“¹³.

Însă rușii aveau nevoie de aliați în mult mai mare măsură decît de independență, iar Imperiul roman de Răsărit, oricît de corupt va fi fost, rămînea totuși un aliat mult mai de dorit din punctul de vedere al puterii, culturii și comerțului, decît Imperiul khazarilor pe cale de a se prăbuși. Și iarăși nu trebuie să subestimăm rolul jucat de diplomația bizantină în determinarea hotărîrii pe care o pregătise vreme de mai bine de un secol. Relatarea naivă din *Cronica rusească* referitoare la jocul amînărilor practicat de Vladimir nu ne dă nici un fel de cheie a manevrelor diplomatice și a tocmelelor înverșunate care trebuie să fi precedat acceptarea botezului de către el — și de fapt, prin aceasta, a tutelei bizantine

asupra lui și asupra poporului său. Chersonul era în mod evident parte integrantă a acestui preț și la fel și mariajul cu prințesa Ana făcut din motive dinastice. Dar partea cea mai însemnată a învoielii o constituia sfârșitul alianței bizantino-khazare împotriva neamului rhus și înlocuirea ei printr-o alianță rhuso-bizantină împotriva khazarilor. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1016, o armată unită a bizantinilor și rhușilor a cîștigat Khazaria, i-a înfrînt conducătorul și a „supus țara”. (Vezi mai jos, capitolul IV, secțiunea 8.)

Și totuși, răcirea în atitudinea față de khazari începuse deja, după cum am mai văzut, în zilele lui Constantin Porfirogenetul, cu cincizeci de ani înaintea convertirii lui Vladimir. Ne amintim de meditațiile vagi ale lui Constantin referitoare la „felul cum trebuie purtat războiul asupra Khazariei și de către cine”. Pasajul citat anterior (II, 7) continuă:

Dacă nu păstrează căpetenia Alaniei pacea cu khazarii, ci socoate prietenia cu împăratul romanilor mai de preț pentru el, atunci, în cazul cînd khazarii nu vor să-și păstreze prietenia și pacea cu împăratul, alanul le poate face mult rău. El le poate întinde capcane pe drumuri și-i poate ataca în timp ce ei sînt nepregătiți de luptă, în drum spre Sarkel și spre „cele nouă ținuturi” și spre Cherson... Bulgaria neagră (bulgarii de pe Volga — n.a.) poate și ea să poarte război împotriva khazarilor.¹⁴

După ce reproduce acest pasaj, Toynbee face următorul comentariu destul de înduioșător:

Dacă acest pasaj din manualul lui Constantin Porfirogenetul pentru comportarea guvernului Imperiului roman de Răsărit în materie de relații externe ar fi căzut vreodată în mîinile Kaganului khazar și a miniștrilor săi, aceștia ar fi fost indignați. Ar fi arătat că în zilele acelea Khazaria era unul din statele cele mai pașnice din lume și că, dacă fuseseră mai belicoasă în anii anteriori, armatele ei nu fuseseră însă niciodată îndreptate împotriva Imperiului roman de Răsărit. De fapt cele două puteri nu se războieră niciodată între ele, pe cînd, pe de altă parte, Khazaria se războiese adesea cu dușmanii Imperiului roman de Răsărit, ceea ce adusesese avantaje substanți-

ale acestuia. Într-adevăr, poate că tocmai khazarilor le datora Imperiul faptul că supraviețuise atacurilor succesive ale împăratului persan sasanid Chosrau (Chosroes) II Parviz și ale arabilor musulmani... Ulterior presiunea exercitată asupra Imperiului de către ofensiva arabilor fuseseră ușurată datorită vigoriei rezistenței ofensiv-defensive a khazarilor la înaintarea arabilor spre Caucaz. Prietenia dintre Khazaria și Imperiu fuseseră simbolizată și pecetluită prin două alianțe matrimoniale între respectivele familii imperiale. Atunci ce avuseseră în minte Constantin cînd născocise diverse chipuri de a chinui Khazaria instigîndu-i vecinii să se repeadă asupra ei?¹⁵

Răspunsul la întrebarea retorică a lui Toynbee este în mod evident că pe bizantini îi inspira *Realpolitik* — și că, așa cum am mai spus, epoca lor nu era sentimentală. Și nici a noastră nu e.

6

Și totuși, pînă la urmă s-a vădit a fi o dovadă de miopie politică.

Să-l mai cităm încă o dată pe Bury:

Cel dintîi principiu al politicii imperiale din acest colț al lumii a fost menținerea păcii cu khazarii. Aceasta era consecința imediată a poziției geografice a Imperiului khazar, întrucît acesta se afla între Nipru și Caucaz. Din secolul al VII-lea, cînd Heracliu ceruse ajutorul khazarilor împotriva Persiei pînă în secolul al X-lea, cînd puterea orașului Itil a intrat în declin, aceasta a fost în mod constant politica împăraților. Era în avantajul Imperiului să existe un control eficace exercitat de Kagan asupra vecinilor săi barbari.¹⁶

Acest „control eficace” urma acum să fie transferat de la Kaganul khazarilor la Kaganul neamului rhus, cneazul Kievului. Dar lucrurile n-au mers așa. Khazarii erau un trib turcic al stepelor, care izbutise să țină piept valurilor succesive de năvălitori turci și arabi; khazarii rezistaseră bulgarilor, burtașilor, pecenegilor, ghuzilor și altor neamuri și le supuseseră pe toate. Rușii

și cu supușii lor slavi nu reprezentau rivali periculoși pentru războinicii nomazi ai stepelor, cu strategia lor mobilă și cu tactica lor de gherilă*.

Ca urmare a presiunilor constante exercitate de nomazi, centrele puterii rusești s-au transferat treptat-treptat din stepele sudice către nordul împădurit, către principatele Galiției, Novgorodului și Moscovei. După planurile bizantinilor Kievul urma să preia rolul Itilului ca străjer al Europei răsăritene și ca centru comercial; dar în realitate Kievul a intrat într-un declin rapid. Era sfârșitul primului capitol din istoria rusească, umat de o perioadă de haos, cu mai bine de zece principate independente care se războiau la nesfârșit între ele.

Aceasta a dat naștere unui vid al puterii, în care s-a infiltrat un nou val de nomazi cuceritori — sau mai degrabă o nouă ramură a vechilor noștri prieteni ghuzii, pe care Ibn Fadlan îi găsisese încă și mai respingători decât celelalte triburi barbare pe care fusese silit să le viziteze. Acești „dușmani păgâni și fără Dumnezeu“, cum îi descrie *Cronica*, erau numiți polovțieni de către ruși, cumani de către bizantini, kuni de către unguri, kipceaci de către rudele lor, turcii. Ei au stăpinit stepele pînă departe în Ungaria, de la sfârșitul secolului al XI-lea și pînă în secolul al XIII-lea, cînd au fost la rîndul lor covîrșiți de invazia mongolă**.

Și ei au dus mai multe războaie împotriva bizantinilor. O altă ramură a ghuzilor, selgiucizii (denumiți astfel după dinastia lor domnitoare) a nimicit o imensă armată bizantină în bătălia istorică de la Manzikert (1071) și l-a luat prizonier pe împăratul Roman IV Digenis. De atunci încolo bizantinii nu i-au mai putut împiedica pe turci să pună stăpînire pe cele mai multe provincii din Asia Mică — Turcia de astăzi — care altădată alcătuiseră inima Imperiului roman de Răsărit.

* Cea mai reușită epopee rusească din perioada respectivă, *Cîntec despre oastea lui Igor*, descrie una dintre campaniile dezastruoase ale rușilor împotriva ghuzilor.

** O ramură amplă a cumanilor, puși pe fugă de mongoli, a căpătat adăpost în Ungaria în 1241 și s-a amestecat cu populația băștinașă. „Kun“ este încă și astăzi un nume de familie destul de răspîndit în Ungaria.

Nu putem face decît simple speculații în privința șanselor ca istoria să fi urmat un cu totul alt curs dacă Bizanțul nu și-ar fi abandonat politica tradițională, urmărită în tot cursul celor trei veacuri anterioare, de a se baza pe fortăreața khazară împotriva năvălitorilor musulmani, turci și vikingi. Indiferent cum am gîndi, această *Realpolitik* imperială nu s-a dovedit prea realistă.

7

În cursul celor două veacuri de stăpînire cumană, urmate de invazia mongolă, stepele răsăritene au fost cufundate din nou în întunecimea Evului Mediu și istoria ulterioară a khazarilor este învăluită într-o beznă încă și mai adîncă decât originea lor.

Referirile la statul khazar în ultima perioadă a declinului său le găsim în special în surse musulmane; dar, după cum vom vedea, ele sînt atît de ambigui încît aproape fiecare nume, dată și indicație geografică poate avea mai multe interpretări. Istoricii, flămînzi de fapte, nu au decît vreo cîteva oase albite pe care să le roadă, ca niște cîini morți de foame, în speranța vană de a găsi vreo bucățică de carne ascunsă, care să-i hrănească.

În lumina celor spuse pînă acum, reiese că evenimentul decisiv care a precipitat declinul puterii khazarilor nu a fost victoria lui Sveatoslav, ci convertirea lui Vladimir. Cît de importantă a fost în realitate această victorie pe care istoricii* din veacul trecut au echivalat-o în mod obișnuit cu asfințitul statului khazar?

Ne amintim că în *Cronica rusească* se pomenește doar de distrugerea fortăreței Sarkel, dar nu și de nimicirea capitalei Itil. Că aceasta din urmă a fost prădată și devastată știm din mai multe surse arăbești, prea insistente pentru a fi ignorate; dar cînd și de către cine a fost pustiită, asta nu e cîtuși de puțin limpede. Ibn Hawkal, principalul izvor de informație, pune acțiunea pe seama neamului rhus care „a nimicit cu totul

* Pe baza tradiției inaugurată de Fraehn în 1822, în *Memoriile Academiei rusești*.

Khazaranul, Samandarul și Itilul" — după cât se pare crezând că primul și ultimul ar fi fost orașe diferite, pe cînd noi știm că erau așezări gemene, alcătuiind un singur oraș; și pe urmă el atribuie acțiunii o dată diferită de cea la care plasează *Cronica rusească* prăbușirea orașului Sarkel (pe care Ibn Hawkal nici nu o pomenește, după cum *Cronica* nu pomenește distrugerea Itilului). Ca atare, Marquart a sugerat că Itilul nu a fost pustiit de neamul rhus condus de Sveatoslav, care nu a ajuns decît pînă la Sarkel, ci de către vreun alt val de vikingi. Pentru a complica încă și mai rău lucrurile, cel de al doilea izvor arăbesc, Ibn Miskawayh, spune că o oaste „turcească“ a coborît asupra Khazariei în anul critic 965. După cum susține Barthold, se prea poate ca cronicarul arab să fi înțeles prin „turci“ neamul rhus. Dar se prea poate să fi fost, de exemplu, o hoardă prădalnică de pece-negi. Se pare că nu vom putea afla niciodată cine a distrus Itilul, oricît de mult am tot roade aceleași oase.

Dar cât de grave au fost distrugerile ce i s-au adus? Izvorul principal de informații, Ibn Hawkal, vorbește mai întîi de „nîmicirea pînă în temelii“ a Itilului, însă tot el mai spune, scriind peste cîțiva ani: „Khazaranul este încă centrul prin care trece negoțul neamului rhus“. Așadar, cuvintele „nîmicire pînă în temelii“ se prea poate să fi fost o exagerare. Lucrul acesta este cu atît mai probabil cu cît mai vorbește și despre „nîmicirea pînă în temelii“ a orașului Bulghar, capitala bulgarilor de pe Volga. Și totuși, distrugerea acestuia de către neamul rhus nu poate să fi atins proporții prea mari de vreme ce avem monezi bătute acolo în anul 976—977, deci cu numai un deceniu după incursiunea lui Sveatoslav; iar în veacul al XIII-lea, Bulghar era încă un oraș însemnat. Sîntem deci de acord cu Dunlop care spune:

Izvorul fundamental al tuturor afirmațiilor că rușii ar fi distrus Khazaria în secolul al X-lea îl constituie fără doar și poate Ibn Hawkal... dar Ibn Hawkal vorbește cu tot atîta certitudine despre distrugerea orașului Bulghar de pe cursul mijlociu al Volgii. Este absolut sigur că în momentul

atacurilor mongole din secolul al XIII-lea Bulghar era încă o comunitate înfloritoare. Oare și ruinarea Khazariei a fost tot atît de trecătoare? ¹⁷

În mod evident, da. Khazaran-Itil și celelalte orașe ale khazarilor erau alcătuite mai ales din corturi, locuințe de lemn și „case rotunde“ — mai mult bordeie de pămînt — ușor de distrus și ușor de reclădit; numai clădirile regale și publice erau din cărămidă.

Și totuși, daunele pricinuite trebuie să fi fost destul de grave, căci mai mulți cronicari arabi vorbesc despre un exod temporar al populației către țărmul Mării Caspice sau insulele de pe această mare. Astfel, după Ibn Hawkal khazarii din Itil au fugit de neamul rhus pînă pe o insulă de pe „coasta de țîței“ (Baku — n.a.) dar mai tîrziu s-au întors la Itil și Kazaran cu ajutorul șahului musulman din Șirvan. Aceasta pare destul de plauzibil întrucît populația acestei din urmă așezări nu iubea neamul rhus care jefuise anterior țărmurile sale. Alți cronicari arabi, Ibn Miskawayh și Muqaddasi (scriind în urma lui Ibn Hawkal) vorbesc și ei despre un exod al khazarilor și despre venirea lor cu ajutorul musulmanilor. După primul cronicar pomenit, ca preț pentru acest ajutor „au trecut toți la islamism, cu excepția regelui lor.“ al doilea cronicar are o versiune diferită, care nu se referă deloc a invazia neamului rhus; el spune doar că locuitorii orașului khazar au coborît pînă la mare și s-au întors de acolo convertiți la islamism. În ce măsură ne putem baza pe el se vede după faptul că el plasează orașul Bulghar mai aproape de Caspica decît Itilul — ca și cum am spune că Glasgow e la sud de Londra*.

În ciuda naturii confuze și pîrtinitoare a acestor relatări, lucru mai mult decît evident, ceva adevăr trebuie să fie în ele. Șocul psihologic al invaziei, fuga spre mare și necesitatea obținerii ajutorului musulman în schimbul banilor pot să fi dus la cine știe ce învoială prin care comunitatea musulmană din Khaza-

* Și totuși, o autoritate modernă, Barthold, l-a numit unu din cei mai mari geografi din toate timpurile. ¹⁸

ria a avut un cuvânt mai greu de spus în treburi de stat; ne amintim de o învoială similară cu Marwan cu două secole mai devreme (capitolul I, secțiunea 7) implicându-l pe Kagan personal, dar fără să fi lăsat vreo urmă în istoria khazarilor.

După o a patra sursă arăbească — Biruni, mort în 1048 — în vremea sa Itil era „în ruine” — sau mai bine zis, din nou în ruine¹⁹. A fost reconstruit, dar după aceea a rămas sub numele de Saksin*. Figurează în repetate rânduri în cronicile care merg pînă în secolul al XII-lea ca „un oraș mare pe fluviul Volga, nedepășit de nici unul în Turkestan”²⁰. Și, în cele din urmă, după cum ne informează una din surse, a căzut pradă iuundațiilor. După încă un secol, conducătorul mongol Batu Han și-a clădit capitala pe locul orașului²¹.

Rezumînd tot ceea ce ne spun *Cronica rusească* și izvoarele arăbești despre catastrofa din 965, putem afirma că Itilul a fost devastat într-o măsură necunoscută nouă de către neamul rhus ori alți invadatori, dar reconstruit în repetate rânduri; și că statul khazar a ieșit considerabil slăbit din această înfruntare. În schimb nu poate exista decît prea puțină îndoială că înlăuntrul frontierelor sale din ce în ce mai restrînse a supraviețuit cel puțin încă două sute de ani, adică pînă la mijlocul secolului al XII-lea și poate — deși mult mai îndoielnic — pînă spre mijlocul secolului al XIII-lea.

8

Prima mențiune nearăbească despre Khazaria, după anul fatal 965, pare să fie cuprinsă într-un raport asupra călătoriei făcute de Ibrahim Ibn Iakub, ambasadorul iudeo-spaniol la Otto cel Mare; scriind probabil în anul 973, el îi descrie pe khazari ca fiind încă înfloritori în vremea lui²². Urmează în ordine cronologică relatarea din *Cronica rusească* despre evreii din Khazaria

* Citîndu-l pe Minorski, Dunlop spune la pag. 248: „Este probabil că Saksinul era identic cu Khazaran-Itil, sau în cel mai rău caz foarte aproape de acesta; însuși numele poate fi vechiul Sarışin, reinviat”.

care au sosit la Kiev în anul 986, în încercarea lor neizbutită de a-l converti pe Vladimir la credința lor.

Trecînd pragul secolului al XI-lea, citim mai întîi despre sus-pomenita campanie comună bizantino-rhusă din anul 1016 împotriva Khazariei, din nou înfrîntă. Evenimentul este relatat de o sursă demnă de încredere, cronicarul bizantin Kedrenus din secolul al XII-lea²³. Se pare că a fost nevoie de o forță considerabilă, căci Kedrenus vorbește de o flotă bizantină susținută de o armată rusească. Evident, khazarii aveau calitățile unui „Hopa-Mitică”, provenind din originea lor turcească sau din credința mozaică, ori din amîndouă. Kedrenus ne mai spune că numele conducătorului khazar înfrînt era Georgius Tzul. Dar Georgius e un nume creștin; dintr-o relatare anterioară știm că în armata Kaganului erau și creștini și musulmani.

Khazarii sînt menționați după aceea într-o însemnare lăconică din *Cronica rusească* în dreptul anului 1023: „(Cneazul — n.a.) Mstislav a pornit cu oastea asupra fratelui său (cneazul — n.a.) Iaroslav, cu oșteni khazari și kasogieni*”. Acum, Mstislav a fost conducătorul efemerului principat Tmutarakan, alcătuit în jurul orașului khazar Tamatarkha (azi Taman), pe coasta răsăriteană a strîmtorii Kerçi. După cum am mai spus, acesta a fost singurul teritoriu khazar ocupat de neamul rhus după victoria sa din 965. Așadar, khazarii din armata lui Mstislav fuseseră luați mai mult sau mai puțin cu arcanul de către cneazul rhus din rîndurile populației locale.

Șapte ani mai tîrziu (în anul 1030) se relatează că o armată khazară ar fi înfrînt o oaste invadatoare a kurzilor, omorînd zece mii dintre ei și capturîndu-le echipamentul. Aceasta ar constitui o dovadă în plus cu privire la vioiciunea și energia khazarilor, dacă s-ar putea lua relatarea la valoarea ei nominală. Însă ea apare la o singură sursă arăbească din secolul al XII-lea — Ibn al-Athir — căreia nu i se prea acordă creștere.

* Kasogienii sau kașacii erau un trib caucazian stăpînit de khazari și se prea poate să fi fost sau nu strămoșii cazacilor.

Croindu-ne cu greu drum prin cronologia noastră, grăbindu-ne să apucăm pînă și cele mai mărunte dovezi care ne-au rămas, ajungem la o poveste curioasă despre un obscur sfînt creștin, Eustratie. După cît se pare, cam prin anul 1100, era prizonier la Cherson în Crimeea și a fost maltratat de „stăpînul său evreu“ care l-a silit să consume mîncarea rituală mozaică de Paștele evreiesc²⁴. Nu e cazul să ne încredem prea mult în autenticitatea poveștii (care mai zice că Sfîntul Eustratie ar fi supraviețuit cincisprezecă zile răstignit); ceea ce contează este că se acceptă o puternică influență evreiască în orașul Cherson — tocmai la Cherson care teoretic era sub domnie creștină și pe care bizantinii încercau să-l refuze khazarilor, care a fost cucerit de Vladimir, dar a revenit mai tîrziu Bizanțului (în jurul anului 990).

Khazarii erau încă la fel de puternici și la Tmutarakan. În privința anului 1079, *Cronica rusească* face o mențiune destul de neclară: „Khazarii (din Tmutarakan — n.a.) l-au luat prizonier pe Oleg și l-au trimis peste mare la Țarigrad (Constantinopol — n.a.)“. Atîta tot. Este evident că bizantinii erau angajați într-o intrigă de capă și spadă la care se pricepeau atît de bine, sprijinind un cneaz al rușilor împotriva rivalilor săi. Dar din nou constatăm că aceiași khazari trebuie să fi deținut o putere considerabilă în acest oraș ruseesc din moment ce erau în stare să captureze și să izgonească un prinț al rușilor. Peste patru ani, Oleg, care între timp se înțelesese cu bizantinii, a căpătat învoirea de a se întoarce la Tmutarakan unde „i-a măcelărit pe khazarii care aduseseră prin sfaturile lor moartea fratelui său și puseseră la cale și moartea lui.“ Într-adevăr, Roman, fratele lui Oleg, fusese ucis de chipceaci-cumani în același an în care khazarii îl capturaseră pe Oleg. Dar oare tot aceștia puseseră la cale și uciderea fratelui său de către cumani? Sau au căzut ei victime ale jocului machiavelic al bizantinilor de a-i ațîța pe khazari împotriva neamului rhus și invers? În orice caz ne apropiem de sfîrșitul secolului al XI-lea și khazarii ocupă încă un loc important pe scenă.

Cîțiva ani mai tîrziu, la anul 1106, *Cronica rusească* face o altă mențiune laconică, după care polovțienii — adică cumanii — au jefuit ținutul Zaretsk (la vest de Kiev) și cneazul rhus a trimis oaste în urmărirea lor, sub comanda a trei generali: Yan, Putiata și „Ivan, khazarul“. Aceasta este ultima mențiune referitoare la khazari în *Cronica rusească timpurie*, care se oprește zece ani mai tîrziu, în anul 1116.

Dar în a doua jumătate a secolului al XII-lea, doi poeți persani — Khakani (circa 1106—1190) și mai cunoscutul Nizami (circa 1141—1203) — pomenesc în epopeile lor o invazie a khazarilor împreună cu neamul rhus asupra orașului Șirvan, chiar în timpul vieții lor. Deși ocupația lor era poezia, totuși ei merită să fie luați în serios întrucît și-au petrecut cea mai mare parte a vieții ca funcționari în Caucaz și cunoșteau bine și îndeaproape triburile de acolo. Khakani vorbește despre „khazarii din Derbent“ (Darband fiind defileul sau „bariera“ dintre Caucaz și Marea Neagră prin care khazarii făceau incursiuni în Gruzia, în vremurile lor de glorie din secolul al VII-lea, înainte de a-și fi făurit un stil de viață mai potolit.) Oare către sfîrșit reveniseră la obiceiurile războinice de nomazi nestatornici, caracteristice pentru tinerețea lor?

Dintr-o epocă posterioară (dar posibil și anterioară) acestor mărturii persane, avem observațiile chinuitor de scurte și morocănoase ale celebrului călător evreu pe care l-am pomenit mai devreme (capitolul II, secțiunea 8), rabinul Petachia din Ratisbon. Ne amintim că atît de tare l-a supărat lipsa învățăturii talmudice în rîndurile evreilor khazari din regiunea Crimeei, încît cînd a străbătut Khazaria propriu-zisă nu a auzit decît „vaietele femeilor și lătratul cîinilor“. Să fi fost aceasta doar o hiperbolă exprimîndu-i nemulțumirea sau traversa o regiune devastată de un raid recent al cumanilor? Data trebuie să fi fost între 1170 și 1185; secolul al XII-lea se apropia de sfîrșit și cumanii erau atunci stăpînii omniprezenți ai stepelor.

Intrînd în secolul al XIII-lea, întunericul se îngroașă și pînă și izvoarele noastre firave seacă de tot. Există însă cel puțin o referință care provine de la un martor excelent. E ultima dată

cînd sînt pomeniți khazarii ca națiune, datată între 1245 și 1247. Între timp mongolii îi măturaseră deja pe cumani din Eurasia și înființaseră cel mai mare imperiu nomad pe care l-a cunoscut vreodată lumea, întinzîndu-se din Ungaria pînă în China.

În 1245, papa Inocențiu IV a trimis o misiune la Batu Han, nepotul lui Gînghis Han, stăpînul părții apusene a Imperiului mongol, pentru a explora posibilitățile de înțelegere cu această nouă putere mondială — și, fără îndoială, pentru a obține informații despre puterea sa militară. Șeful acestei misiuni era călugărul franciscan Joannes de Plano Carpini, în vîrstă de șaiszeci de ani. Nu era numai contemporanul și discipolul Sfîntului Francisc de Assisi, ci și un călător cu experiență și diplomat al bisericii care deținuse ranguri înalte în ierarhia acesteia. Misiunea porni de la Colonia (azi Köln) în ziua de Paști a anului 1245, străbătu Germania, trecu Nistrul și Donul și după un an sosi în capitala lui Batu Han și a Hoardei lui de Aur la gurile Volgii: orașul Sarai-Batu, alias Saksin, alias Itil.

După întoarcerea lui în apus, Carpini scrise celebra sa *Historia mongolorum*. În afară de o mare bogăție de date istorice, etnografice și militare, lucrarea cuprinde și o listă a oamenilor din regiunile vizitate de el. Pe lista aceasta, cînd enumeră populațiile din nordul Caucazului, pomenește, împreună cu alanii și circazienii, pe „khazarii care practică religia evreiască”. După cum s-a mai spus, este ultima referire la khazari pe care o mai avem înainte de căderea cortinei.

Dar a durat multă vreme pînă cînd să se șteargă amintirea lor. Negustorii genovezi și venețieni se refereau mereu la Crimeea sub numele de „Gazaria” care revine în documentele italienești pînă în secolul al XVI-lea. Dar între timp aceasta rămăsese doar o denumire geografică prin care se comemora o națiune dispărută.

9

Și totuși, chiar și după ce puterea lor politică a fost înfrîntă, khazarii au lăsat semne ale influenței iudeo-khazare în locuri neașteptate, punîndu-și amprenta pe tot felul de oameni.

Printre aceștia se numără selgiucizii care pot fi socotiți adevărații întemeietori ai Turciei musulmane. Către sfîrșitul secolului al X-lea, aceste vlăstare ale ghuzilor se deplasaseră spre sud pînă aproape de Bukhara, de unde, urmau să erupă în Asia Mică bizantină și s-o colonizeze. Selgiucizii nu intră în mod direct în povestea noastră, decît pe ușa din dos, ca să spunem așa, căci marea dinastie selgiucizică pare să fi fost strîns legată de khazari. Această filieră khazară este menționată de Bar Hebraeus (1226—1286), unul dintre cei mai mari scriitori și cărturari sirieni; după cum îl arată și numele, era evreu de origine, dar convertit la creștinism și hirotonisit episcop la vîrsta de douăzeci de ani.

Bar Hebraeus relatează că Tukak era comandant în armata Kaganului khazar și că, după moartea lui Tukak, fiul său, Selgiuk, fondatorul dinastiei a fost crescut la curtea Kaganului. Dar era un tînăr nestăpînit și și-a luat anumite libertăți cu Kaganul la care s-a împotrivit Katuna, regina; drept care Selgiuk a trebuit să plece de la curte sau a fost izgonit²⁵.

Și o altă sursă contemporană, *Istoria Alepului* de Ibn al-Adim îl descrie pe tatăl lui Selgiuk ca pe „unul dintre nobilii turcilor khazari”²⁶. O a treia sursă, Ibn Hassul²⁷, relatează că Selgiuk „l-a lovit cu sabia pe regele khazarilor și l-a bătut cu buzduganul pe care îl avea în mînă...”. Ne mai amintim și de atitudinea destul de ambiguă a ghuzilor față de khazari, relatată în însemnările de călătorie ale lui Ibn Fadlan.

Așadar, s-ar părea că a existat o relație strînsă între khazari și întemeietorii acestei dinastii, urmată de o întrerupere. Probabil aceasta s-a datorat convertirii selgiucizilor la islamism (în timp ce celelalte triburi ghuze, cum ar fi fost cumanii, au rămas păgîne). Și totuși, influența khazară-iudaică a mai dăinuit o vreme după ruptură. Dintre cei patru fii ai lui Selgiuk, unul a căpătat numele strict evreiesc de Israel. Iar un nepot s-a numit Daud (David). Dunlop care de obicei este foarte prudent în afirmațiile sale face următoarea observație:

În lumina celor spuse pînă acum, reiese sugestia că aceste nume se datorează influenței religioase a khazarilor domi-

nanți în rîndurile familiilor de frunte ale ghuzilor. „Lăcașul de cult” al ghuzilor pomenit de Qazwini se prea poate să fi fost o sinagogă²⁸.

Ne putem permite să adăugăm aici că — după Artamonov — nume specific evreiești erau curente și în rîndurile celeilalte ramuri a ghuzilor, cumanii. Fiii prințului cuman Kobiak se numeau Isaac și Daniel.

10

Acolo unde izvoarele oferite de istorici se istovesc, legendele și folclorul ne pot oferi sugestii utile.

Cronica rusească timpurie a fost alcătuită de călugări; este saturată de gîndire religioasă și de lungi excursuri biblice. Dar în paralel cu scrierile ecleziastice pe care se întemeiază *Cronica*, perioada kieviană a produs și literatură laică — așa-numitele *biline*, epeei sau balade eroice, majoritatea legate de faptele unor mari luptători sau prinți semilegendari.

Cîntec despre oastea lui Igor, pomenit deja, despre înfrîngerea cneazului de către cumani, este cea mai cunoscută dintre ele. *Bilinele* erau transmise prin tradiție orală și — după cum spune Vernadsky — „mai erau cîntate sau recitate de țărani în satele îndepărtate din nordul Rusiei încă și la începutul secolului al XX-lea”²⁹.

În izbitor contrast cu *Cronica rusească*, aceste producții epice nu pomenesc de khazari sau de țara lor cu numele respective, în schimb vorbesc de „țara evreilor” (*Zemlia Jîdovskaia*) și de locuitorii ei sub numele de „eroi evrei” (*jîdovin bogatîr*) care stăpîneau stepele și înfruntau armatele cnezilor ruși. Epopeile ne vorbesc de un asemenea erou, un evreu uriaș, care a venit „din Zemlia Jîdovskaia pînă în stepele Țețar sub muntele Sorocin, și numai vitejia generalului Ilia Muromeț al lui Vladimir a mîntuit armata acestuia de evrei”³⁰. Sînt mai multe versiuni ale acestei povești și încercările de a localiza ținutul Țețar și muntele Sorocin au oferit istoricilor un nou joc amuzant. Dar, după cum

a subliniat Poliak, „ceea ce trebuie să reținem este că în ochii rușilor Khazaria vecină, în perioada ei ultimă, era pur și simplu ‘statul evreiesc’ iar armata ei era o armată de evrei”³¹. Această opinie populară a rușilor se deosebește considerabil de tendința cronicarilor arabi de a sublinia importanța mercenarilor musulmani în rîndurile armatei khazare și numărul moscheilor din Itil (uitînd să numere sinagogile).

Legende care circulau printre evreii occidentali în Evul Mediu oferă o paralelă ciudată cu *bilinele* rusești. Să-l cităm din nou pe Poliak: „Legenda populară evreiască nu reține un regat ‘khazar’, ci un regat al ‘evreilor roșii’”. Iar Baron comentează astfel:

Evreii din alte țări erau măguliți de existența unui stat evreiesc independent. Imaginația populară găsea în aceasta un teren foarte rodnic. Exact așa cum epopeile slave, pătrunse de Biblie, vorbesc de „evrei” mai degrabă decît de khazari, tot așa și evreii occidentali mai deapănă și astăzi, după atîta vreme povești romantice în jurul acestor „evrei roșii”, numiți astfel din pricina pigmentației ușor mongole a multor khazari.³²

11

Un alt fragment de folclor semilegendar, semiistoric legat de khazari a dăinuit pînă în vremurile moderne și l-a fascinat atît de mult pe Benjamin Disraeli (politician și romancier englez, 1804—1881, n.t.) încît i-a slujit ca sursă de inspirație pentru un roman istoric: *The Wondrous Tale of Alroy* („Uimitoarea poveste a lui Alroy”).

În secolul al XII-lea s-a născut în Khazaria o mișcare mesianică, o încercare rudimentară de a începe o cruciadă evreiască, avînd drept țință cucerirea Palestinei prin forța armelor. Inițiatorul mișcării era un evreu khazar, un oarecare Solomon ben Duji (sau Ruhi sau Roy) ajutat de fiul său Menahem și de un scrib palestinian: „Au scris scrisori tuturor evreilor, mai de aproape și mai de departe, din toate țările înconjurătoare... Spuneau că a sosit timpul cînd Dumnezeu o să-l strîngă pe Israel, neamul

lui, din toate țările, și o să-l adune la Ierusalim, orașul sfânt și că Solomon ben Duji este profetul Ilie (Elijah) iar fiul său, Mesia”*

Se pare că aceste apeluri erau adresate comunităților evreiești din Orientul Mijlociu și că nu au prea avut efect, căcie pisolul următor se petrece abia peste douăzeci de ani, când tinărul Menahem și-a luat numele de David al-Roy și titlul de Mesia. Cu toate că mișcarea s-a născut în Khazaria, centrul ei s-a mutat curînd în Kurdistan. Aici David a adunat o forță armată considerabilă — posibil alcătuită din evrei locali, dar cu întăriri khazare — și a izbutit să pună stăpînire pe fortăreața strategică Amadie, la nord-est de Mosul. De aici se prea poate să fi sperat să-și conducă armata spre Edessa și să-și croiască drum prin Siria pînă în Țara Sfîntă.

Se prea poate ca toată această întreprindere să fi fost mai puțin donchișotească decît pare astăzi, date fiind gîlcevile neîncetate dintre diferitele armate musulmane și dezintegrarea treptată a fortărețelor cruciaților. Mai mult decît atît, se prea poate ca unii comandanți musulmani locali să fi salutat cu bucurie perspectiva unei cruciade evreiești împotriva cruciaților creștini.

Lucru cert este că printre evreii din Orientul Mijlociu, David a stîrnit fervente nădejdi mesianice. Unul dintre mesagerii lui a ajuns la Bagdad și — probabil din exces de zel — le-a dat instrucțiuni cetățenilor evrei ai orașului să se adune într-o anumită seară pe acoperișurile plate ale locuințelor, de unde aveau să-i poarte norii către tabăra lui Mesia. Numeroși evrei și-au petrecut noaptea pe acoperiș așteptînd zborul miraculos.

Dar ierarhia rabinică din Bagdad, temîndu-se de represalii din partea autorităților, a manifestat ostilitate față de așa-zisul Mesia și l-a amenințat cu proscierea. Lucru deloc surprinzător, David al-Roy a fost asasinat — după cît se pare în somn și după

* Principalele izvoare referitoare la această mișcare sînt o relatare scrisă de călătorul evreu Benjamin din Tudela (vezi mai sus, capitolul II, secțiunea 8); o descriere foarte ostilă făcută de arabul Yahya al-Maghribi; și două manuscrise ebraice găsite la Geniza din Cairo (vezi mai sus cap. II, secțiunea 7). Puse cap la cap ele alcătuiesc un mozaic deconcertant; personal m-am ținut de interpretarea foarte atentă a lui Baron — volumul III, p. 204; vol. IV, pp. 202—204 și note.

cît se spune, de propriul său socru, pe care cine știe ce persoane interesate îl mîtuiseră pentru a săvîrși această faptă.

Memoria lui a fost venerată frumos, iar cînd Beniamin din Tudela a străbătut Persia douăzeci de ani mai tîrziu a relatat că „ei încă mai vorbeau cu dragoste de conducătorul lor.” Dar cultul lui nu s-a oprit aici. Conform uneia dintre teorii, „steaua lui David” cu șase colțuri, care împodobește steagul Israelului de astăzi, a început să fie un simbol național de la cruciada lui David al-Roy. „Se sugerează, scrie Baron, că de atunci încoace, ‘Scutul lui David’ o stea în șase colțuri (pînă atunci doar un motiv decorativ ori o emblemă magică) a pornit pe traiectoria care a făcut-o principalul simbol național-religios al iudaismului. Folosită multă vreme în alternanță cu pentagrama sau cu „pece-tea lui Solomon” ea a fost atribuită lui David în scrierile germane mistice și etice începînd din secolul al XIII-lea și a apărut pe steagul evreiesc la Praga în 1527³³”.

Baron adaugă la acest pasaj o notă exprimînd oarecare rezerve, în sensul că legătura dintre al-Roy și steaua în 6 colțuri „mai are nevoie de oarecare elucidări și dovezi.” Oricum vor fi stînd lucrurile, cu siguranță putem fi de acord cu aprecierea sentențioasă cu care-și încheie Baron capitolul despre Khazaria:

În timpul jumătății de mileniu al existenței sale și al urmărilor sale în comunitățile est-europene, această remarcabilă experiență de guvernare evreiască a exercitat cu siguranță o influență mai mare asupra istoriei evreiești decît ne putem închipui deocamdată.

Partea a doua

MOȘTENIREA

I. PRIBEGIA

1

Dovezile citate în paginile anterioare arată că — în contradicție cu concepția tradițională a istoricilor din secolul al XIX-lea — după înfrângerea lor de către rhuși în anul 965, khazarii și-au pierdut imperiul, dar și-au păstrat independența, în cadrul unor frontiere mai înguste, precum și religia iudaică pînă tîrziu în secolul al XIII-lea. Ba chiar se pare că în oarecare măsură au revenit la obiceiurile lor prădalnice de altă dată. Baron comentează astfel:

În general, regatul khazar astfel redus a perseverat în țelurile sale. A desfășurat acțiuni de apărare mai mult sau mai puțin eficace împotriva tuturor dușmanilor pînă la mijlocul secolului al XIII-lea, cînd a căzut victimă mării invazii mongole declanșată de Gînghis Hân. Chiar și atunci a rezistat cu îndîrjire pînă ce s-au predat toți vecinii săi. Populația sa a fost în mare măsură absorbită de Hoarda de Aur care și stabilise centrul imperiului chiar pe teritoriul khazar. Dar înainte și după ridicarea mongolilor, khazarii au trimis multe lăstare și ramificații în țările slave nesubjugate, în cele din urmă contribuind la făurirea marilor centre evreiești din Europa răsăriteană.¹

Aici avem deci leagănul secțiunii celei mai puternice din punct de vedere numeric și cultural a evreimii moderne.

„Lăstarele“ la care se referă Baron se ramificau într-adevăr cu mult înainte de distrugerea statului khazar de către mongoli — după cum națiunea ebraică din antichitate începuse să se ramifice sub forma diasporei cu mult înainte de distrugerea Ierusalimului.

Din punct de vedere etnic, triburile semite de pe malurile Iordanului și triburile turco-khazare de pe Volga erau firește „foarte îndepărtate unele de celelalte“ și foarte deosebite, dar aveau în comun cel puțin doi factori formativi importanți: fiecare din ele trăia la o răscruce importantă a marilor drumuri comerciale ce legau răsăritul de apus, nordul de sud; această împrejurare i-a predispus să devină neamuri de comercianți, de călători curajoși și plini de inițiativă sau de „cosmopoliți fără rădăcini“ — așa cum i-a etichetat nemilos propaganda ostilă. Dar în același timp religia lor exclusivistă genera tendința de a se strânge laolaltă și de a refuza contactele cu exteriorul, de a-și stabili propriile comunități cu propriile lor lăcașuri de rugăciune, cu școlile lor, cu cartierele lor de locuit și cu ghetourile (inițial impuse de ei înșiși, nu din afară) în orice oraș sau țară în care se stabileau. Această combinație rară de *Wanderlust* și mentalitate de ghetou, a întărit speranțele mesianice și mândria poporului ales, toate împărtășite atât de israeliții străvechi, cât și de khazarii medievali — cu toate că aceștia din urmă nu se socoteau descendenții lui Șem, ci ai lui Iafet.

2

Acest element este bine ilustrat de ceea ce am putea numi diaspora khazară în Ungaria.

După cum ne aducem aminte, cu mult înainte de distrugerea statului lor, mai multe triburi khazare, cunoscute sub numele de kabari, s-au alăturat maghiarilor și au migrat în Ungaria. Mai mult decât atât, în secolul al X-lea, conducătorul ungar Taksony a poftit un al doilea val de emigranți khazari să se instaleze pe domeniile lui (vezi mai sus, capitoul III, secțiunea 9). Două secole mai târziu, Ioan Cinnamus, cronicarul bizantin, vorbește de trupe care păstrau legea mozaică, dar luptau în cadrul armatei ungare din Dalmația în anul 1154². Se prea poate să fi fost un număr nu prea mare de „evrei adevărați“ stabiliți în Ungaria încă de pe vremea romanilor, dar nu încapă îndoială că majoritatea acestei secțiuni importante a evreimii moderne

își are originea în valurile migratoare de kabari-khazari care joacă un rol de asemenea amploare în istoria timpurie a Ungariei. Nu numai că țara era la început bilingvă — așa cum ne spune Constantin Porfirogenetul — dar și guvernarea ei se baza pe dualismul monarhic, adică o variantă a sistemului khazar: regele împărțea puterea cu comandantul trupelor sale, care purta titlul de *Jula* sau *Gyula* (foarte popular și astăzi ca nume de botz unguresc). Sistemul a durat până la sfârșitul secolului al X-lea, când Sf. Ștefan a îmbrățișat credința romano-catolică și l-a învins pe un Gyula răzvrătit — după cum ne putem și aștepta un khazar, „trufaș în credința lui, care nu vroia în ruptul capului să se creștineze“³.

Acest episod a pus capăt dualismului monarhiei, dar nu și influenței comunității khazaro-evreiești din Ungaria. O oglindă a acestei influențe se poate găsi în „Bula de aur“ — echivalentul unguresc al lui Magna Carta Libertatum — emisă în 1222 de regele Andrei (András) II, prin care evreilor li se interzice să fie șefi de tarapana, perceptori sau controlori ai monopolului regal asupra sării: de aici reiese că înaintea edictului respectiv numeroși evrei trebuie să fi deținut aceste posturi importante. Dar ei dețineau și funcții mai înalte: custodele veniturilor Curții Regale sub regele András era șambelanul conte Teka, un evreu de origine khazară, mare moșier și, după cât se pare, un geniu al finanțelor și diplomației. Semnătura lui apare pe diferite tratate de pace și acorduri financiare, printre care și cel ce garantează plata a două mii de mărci regelui Ungariei de către Leopold II al Austriei. Nu putem să nu ne amintim în acest context de rolul similar jucat de evreul spaniol Hasdai Ibn Saprut la curtea califului de Cordoba. Comparând episoade similare din istoria diasporei palestiniene în Occident și a diasporei khazare în estul Europei, analogia dintre ele apare poate mai întemeiată.

De asemenea merită pomenit faptul că, atunci când regele András a fost silit de către nobilii răzvrățiți să emită Bula de Aur, el l-a păstrat pe Teka în funcție chiar împotriva prevederilor exprese ale acestei „Constituții“. Șambelanul regal și-a păstrat liniștit postul încă 11 ani, până când presiunile exercitate de papă

asupra regelui l-au determinat pe Teka să demisioneze, ca fiind mai recomandabil, și să se mute în Austria unde a fost primit cu brațele deschise. Și totuși Béla IV, fiul regelui András a obținut permisiunea papei pentru a-l chema înapoi. Ca atare Teka a revenit și a pierit în cursul invaziei mongole*4.

3

Originea khazară a elementului dominant din punct de vedere numeric și social al populației evreiești din Ungaria medievală este deci relativ bine documentată. Ar putea părea că Ungaria constituie un caz special, dată fiind legătura timpurie dintre maghiari și khazari; dar în realitate, afluxul khazarilor în Ungaria a fost doar o parte din migrația în masă din stepele Eurasiei către apus, adică spre Europa centrală și răsăriteană. Khazarii nu au fost singurii care și-au trimis iscoadele către Pannonia. Astfel, un mare număr din aceiași pecenegi care-i izgoniseră pe maghiarii de pe Don dincolo de Carpați, au fost siliți să ceară voie să se așeze pe teritoriul maghiar, când la rîndul lor au fost alungați de cumani; iar cumanii au împărțășit aceiași soartă un veac mai târziu, când au fugit alungați de invazia mongolilor și circa 40 000 dintre ei, „cu sclavii lor”, au fost adăpostiți de regele maghiar Béla⁵.

În vremuri relativ liniștite, această mișcare generală spre apus a populațiilor eurasiene nu era altceva decît o strămutare la voia întîmplării; în alte epoci, devenea o băjenie în condiții de spaimă; dar consecințele invaziei mongole trebuie să fie situate pe această scară metaforică la proporțiile unui cutremur de pămînt urmat de o alunecare de teren. Războinicii căpeteniei Temügin, denumit „Ginghis Han”, „stăpînul pămîntului”, au masacrat populația unor orașe întregi ca un fel de avertisment dat altora să nu se opună; foloseau prizonierii ca scuturi vii în fața oștilor lor care înaintau; au distrus rețelele de irigație din Delta Volgii

* Îi sînt recunoscător doamnei St. G. Saunders pentru că mi-a atras atenția asupra acestui episod legat de Teka, trecut pare-se cu vederea în literatura de specialitate referitoare la khazari.

care furnizaseră țării khazarilor orez și alte alimente de bază; au prefăcut stepele fertile în „cîmpuri sălbatice” — *dikoje pole* — cum aveau să le spună mai târziu rușii: „un spațiu nemărginit fără fermieri sau păstori, prin care trec doar călăreți mercenari în slujba cutăruia sau cutăruia dintre stăpînitorii rivali — ori oameni care fugeau să scape de sub o asemenea stăpînire”⁶.

Ciuma neagră din 1347—1348 a grăbit depopularea treptată a fostului ținut central al khazarilor, între Caucaz, Don și Volga, unde cultura de stepă atinsese nivelul ei cel mai înalt — precum și recăderea în barbarie care, prin contrast, a apărut mult mai puternică decît în zonele învecinate. După cum scria Baron: „Distrugerea sau plecarea harnicilor fermieri, meșteșugari și negustori evrei a lăsat în urmă un vid care în regiunile respective a început să se reumple abia în vremea din urmă”⁷.

Nu numai Khazaria a fost distrusă, ci și țara bulgarilor de pe Volga, împreună cu ultimele fortărețe caucaziene ale alanilor și cumaniilor și principatele din sudul Rusiei, inclusiv cel al Kievului. În perioada de destrămare a Hoardei de Aur, din secolul al XIV-lea înainte, anarhia s-a agravat, dacă putem spune așa. „În cele mai multe stepe ale Europei, pribegia era singura alternativă ce le rămînea populațiilor dornice să-și pună la adăpost viața și agonisita”⁸. Migrația către pășuni mai puțin primejduite a constituit un proces intermitent, care s-a prelungit timp de cîteva secole. Exodul khazarilor a făcut parte integrantă din acest tablou general.

După cum am mai pomenit, exodul a fost precedat de întemeierea coloniilor și așezărilor khazare în diferite părți ale Ucrainei și Rusiei meridionale. La Kiev a existat o comunitate evreiască înfloritoare cu mult înainte de cucerirea orașului de la khazari de către neamul rhus. Colonii similare au existat la Perislavel și Cernigov. Un anume rabin Moșe din Kiev a studiat în Franța pe la 1160 iar, în 1181, un rabin Abraham din Cernigov a studiat la Școala Talmudică de la Londra. *Cîntecul despre oastea lui Igor* pomenește un vestit poet rus contemporan numit Kogan — posibil o combinație dintre Cohen (preot) și Kagan⁹. La un oarecare timp după distrugerea Sarkelului, pe care rușii îl numeau *Biela*

Veza, khazarii au construit un oraș cu același nume în apropiere de Cernigov ¹⁰.

În Ucraina și Polonia sînt numeroase toponime derivate de la „khazar“ sau „jid“ (evreu) — Jidovo, Kozarzewek, Kozara, Kozarow, Jidovska Vola, Zydaticze, ș.a.m.d. Se prea poate ca pe vremuri să fi fost doar sate sau simple cantonamente temporare ale comunităților iudeo-khazare în lunga lor pribegie către apus ¹¹. Toponime similare se găsesc în Munții Carpați și Tatra, precum și în provinciile răsăritene ale Austriei. Se presupune ca pînă și străvechile cimitire evreiești din Cracovia și Sandomierz, ambele numite „Kaviori“ ar fi de origine khazaro-kavară.

În timp ce ruta principală a exodului khazarilor ducea spre apus, unele grupuri de oameni au fost lăsate unde erau, în special în Crimeea și Caucaz, formînd enclave evreiești ce au supraviețuit pînă în vremurile moderne. În străvechea cetățuie khazară de la Tamatarkha (Taman), vizavi de Crimeea, de partea cealaltă a strîmtorii Kerci, aflăm despre o dinastie de prinți evrei care l-a domnit în secolul al XV-lea sub tutela Republicii Genoveze, iar ulterior sub cea a tătarilor din Crimeea. Ultimul dintreaceștia prinți, Zaharia, a dus tratative cu prințul moscoviților, care l-a invitat să vină în Rusia și să se boteze, primind în schimb privilegiile de care se bucurau nobilii ruși. Zaharia a refuzat, dar Poliak sugerează că în alte cazuri „introducerea khazaro-evreilor în funcții înalte în statul moscovit se poate să fi fost unul din factorii care a dus la ivirea ‘ereziei evreiești’ (*Jidovst buiușcic*) în rîndurile preoțimii și nobilimii rusești din secolul al XVI-lea, precum și la nașterea sectei adventiștilor de simbătă (*subotniki*) care este încă destul de răspîndită în rîndurile cazacilor și țăranilor” ¹².

Un alt vestigiu al națiunii khazare îl reprezintă „evreii munteni“ din nord-estul Căucazului, care, după cît s-ar părea, au rămas în arealul lor strămoșesc cînd alții l-au părăsit. Se presupune că ar număra vreo 8 000 de suflete, care trăiesc în vecinătatea altor rămășițe tribale din vremuri străvechi: chipceacii și oguzii. Ei își zic *dagh chufuty* (evrei munteni) în limba tat pe care au

adoptat-o ei de la alt trib caucazian; dar alte lucruri nu se prea știu despre ei *.

Alte enclave khazare au supraviețuit în Crimeea, și, fără îndoială, și în alte părți, care au aparținut cîndva imperiului lor. Dar acestea nu mai sînt astăzi decît simple curiozități istorice, în comparație cu șuvoiul principal al migrației khazare în zonele polono-lituaniene și cu formidabilele probleme pe care le pune aceasta istoricilor și antropologilor.

4

Regiunile din răsăritul Europei Centrale în care emigranții evrei din Khazaria și-au găsit un nou cămin și adăpost relativ sigur, abia începuseră să capete oarecare importanță politică spre sfîrșitul primului mileniu.

În jurul anului 962, mai multe triburi slave au întemeiat o alianță sub conducerea celor mai puternici dintre ei, *polanii*, care au devenit nucleul statului polonez. Așadar, ridicarea polonilor pe scena politică a început aproximativ concomitent cu declinul khazarilor (Sarkelul a fost distrus în 965). Este semnificativ faptul că evreii au jucat un rol însemnat în una din primele legende poloneze referitoare la întemeierea regatului polon. Ni se spune că în momentul în care triburile aliate s-au hotărît să aleagă un rege care să-i conducă pe toți, sorții au căzut pe un evreu, numit Abraham Prokownik ¹³. Se prea poate să fi fost un negustor khazar bogat și învățat, de a cărui experiență nădăjduiau să profite pădurenii slavi, sau o simplă figură legendară; dacă această din urmă ipoteză este valabilă, atunci legenda ne arată că evreii, în genul lui, se bucurau de o stimă deosebită. În orice caz, așa ne spune povestea, cu o modestie neobișnuită, Abraham, a renunțat la coroană în favoarea unui țăran localnic numit Piasti, care

* Datele de mai sus apar în articolul „Caucaz, popoarele din“, de A. H. Keniper din ediția 1973 a *Enciclopediei Britanice*, bazat pe surse sovietice recente. O carte de George Sava, *Valley of the Forgotten People* („Valea neamului uitat“), Londra, 1946, cuprinde o descriere a unei pretinse vizite făcută evreilor munteni—foarte melodramatică, dar jalnic de săracă în informații concrete.

a ajuns astfel întemeietorul istoricei dinastii Piasti; aceasta a domnit în Polonia de pe la 962 pînă la 1370.

Indiferent dacă Abraham Prokownik a existat cu adevărat sau nu, avem numeroase indicații că imigranții evrei din Khazaria au fost primiți cu brațele deschise, ca o contribuție valoroasă la economia țării și la guvernarea și administrarea ei. Polonii sub dinastia Piasti și vecinii lor baltici, lituanii, își lărgiseră repede granițele și aveau mare nevoie de imigranți care să le colonizeze teritoriile și să întemeieze o civilizație urbană*.

Polonii și lituanii au încurajat la început imigrarea țăranilor, tîrgoveților și meșteșugarilor germani, iar apoi cea a emigranților din teritoriile ocupate de Hoarda de Aur, printre care armeni, slavi de sud și khazari**.

Dar populația nu migra totdeauna de bună voie. Era vorba și de un mare număr de prizonieri de război, cum ar fi fost tătarii din Crimeea, siliți să lucreze domeniile latifundiilor lituani și poloni în provinciile sudice cucerite (la sfîrșitul secolului al XIV-lea, principatul Lituaniei se întindea de la Baltica pînă la Marea Neagră). Dar în secolul al XV-lea turcii otomani, cuceritorii Bizanțului, înaintară spre nord, și latifundiarii își transferară oamenii de pe moșiile din zonele de graniță spre interiorul țării¹⁴.

Printre populațiile strămutate astfel cu de-a sila, se afla și un contingent însemnat de karaiți — secta evreilor fundamentaliști care respingeau învățătura rabinică. După tradiția care a dăinuit printre karaiți pînă în vremurile moderne, strămoșii

* Polonii și lituanii s-au unit printr-o serie de tratate începînd din 1386 sub forma Regatului Poloniei. Pentru concizie vom folosi termenul de „evrei polonezi” cu referire la ambele țări, fără să ținem seama de faptul că la sfîrșitul secolului al XVIII-lea Polonia era împărțită între Rusia, Prusia și Austria, iar locuitorii ei deveniseră în mod oficial cetățeni ai acestor trei țări. De fapt așa numitul „Ținut al așezărilor” în cadrul Rusiei imperiale, în care au fost îngrădiți evreii după 1792, coincidea cu zonele anexate de la Polonia plus unele părți din Ucraina. Doar anumitor categorii privilegiate de evrei li s-a permis să trăiască în afara ținutului îngrădit; la recensămîntul din 1897 aceștia erau în număr doar de 200.000, față de aproape 5.000.000 în lăuntru ținutului — adică între granițele fostului teritoriu polonez.

** Polonia și Ungaria au fost și ele cotochite de mongoli pentru scurtă vreme — în 1241—1242 — dar nu au fost ocupate, ceea ce a însemnat foarte mult pentru dezvoltarea lor ulterioară.

lor au fost aduși în Polonia la sfîrșitul secolului al XIV-lea de marele prinț războinic Vytautas (Witold) al Lituanilor ca prizonieri de război luați la Sulchat în Crimeea¹⁵. În sprijinul acestei tradiții aducem și faptul că în 1388 Witold a acordat o Cartă de drepturi evreilor din Troki, iar călătorul francez De Lanoy a găsit acolo „un mare număr de evrei” care vorbeau altă limbă decît germanii și localnicii¹⁶. Acea limbă era — și mai este încă — un dialect turcic, de fapt cea mai apropiată dintre limbile vii de *lingua cumanica*, vorbită în fostele teritorii ale khazarilor pe vremea Hoardei de Aur. După cum spune Zajaczkowski¹⁷, această limbă mai este folosită și astăzi în conversație și pentru cult în comunitățile karaite care mai supraviețuiesc la Troki, Vilnius, Ponieviez, Lutzk și Halić. Karaiții mai susțin că înainte de marea ciumă din 1710 aveau 32 sau 37 de comunități în Polonia și Lituania.

Ei își numesc dialectul străvechi „limba lui Kedar” — exact așa cum rabinul Petachia din secolul al XII-lea numea arealul lor la nord de Marea Neagră „Țara lui Kedar”; iar ceea ce ne spune el despre acești locuitori — că stăteau pe întuneric în tot cursul sabatului, că nu cunoșteau învățătura rabinică, se potrivește cu atitudinea lor de sectanți. De aceea, Zajaczkowski, eminentul turcolog contemporan, îi consideră din punct de vedere lingvistic pe karaiți drept cei mai puri reprezentanți din zilele noastre ai khazarilor de pe vremuri¹⁸. Despre motivele pentru care secta lor și-a păstrat limba vreme de o jumătate de mileniu, pe cînd majoritatea evreilor khazari au părăsit-o în favoarea idișului *lingua franca*, va trebui să spunem mai multe ulterior.

5

Regatul polonez a adoptat încă de la începuturile sale, sub dinastia Piasti, o orientare hotărît occidentală, deopotrivă cu religia romano-catolică. Totuși, în comparație cu vecinii săi occidentali, era o țară subdezvoltată din punct de vedere cultural și economic. De aici politica de atragere a imigranților — germani din apus, armeni și evrei khazari din răsărit — și de

acordare a tuturor stimulentele posibile pentru întreprinderile lor, inclusiv mai multe carti regale care stipulau îndatoririle și privilegiile lor speciale.

În Carta acordată de Boleslav cel Pios în 1264 și confirmată în 1334 de Cazimir, era stipulat dreptul evreilor de a-și întreține propriile lor sinagogi, școli și judecătoria; de a deține proprietăți funciare și de a practica orice comerț, meserie sau meșteșug doreau. Sub domnia regelui Ștefan Báthori (1575—1586) evreilor li s-a acordat dreptul de a avea propriul lor parlament care se întrunea de două ori pe an și aveau căderea de a percepe impozite de la coreligionarii lor. După distrugerea țării sale, evreimea khazară deschisese un capitol nou în istoria ei.

O ilustrare elocventă și totodată uluitoare a situației ei privilegiate ne-o oferă o enciclică papală din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, probabil de la papa Clement IV, adresată unui prinț polonez nenumit. Prin acest document, papa face cunoscut faptul că autoritățile de la Roma au știut despre existența unui număr considerabil de sinagogi în mai multe orașe poloneze— chiar și a nu mai puțin de cinci sinagogi într-un singur oraș*.

Papa deplînge faptul că aceste sinagogi — după informațiile primite — sînt mai înalte decît bisericile, mai maiestuoase și mai frumos împodobite, avînd acoperișurile din plăci de plumb vopsite în culori frumoase, făcînd astfel bisericile catolice învecinate să arate jalnic în comparație cu ele. (Aceasta ne amintește de observația făcută cu satisfacție de Masudi că minaretul moscheii principale era cea mai înaltă clădire de la Itil). Plîngerile din enciclică capătă încă un gir de autenticitate printr-o hotărîre din 1267 a legatului papal, cardinalul Guido, stipulînd că evreilor nu trebuie să li se îngăduie să aibă mai mult de o sinagogă într-un oraș.

Din aceste documente, aproximativ contemporane cu cucerirea Khazariei de către mongoli, aflăm că încă de pe atunci trebuie să fi fost un număr considerabil de khazari în Polonia, din moment ce mai multe orașe aveau mai mult de o sinagogă; de asemenea deducem că trebuie să fi fost destul de prosperi ca să fi putut

* Probabil Wrocław sau Cracovia.

înălța aceste sinagogi atît de „maiestuoase și frumos împodobite“. Aceasta ne duce și la problema mărimii și compoziției aproximative a imigrației khazare în Polonia.

În legătură cu numărul, nu avem nici un fel de informație sigură care să ne călăuzească. Ne amintim că sursele arabești spun că armatele khazare au numărat trei sute de mii de oameni angajați în războaiele cu musulmanii (capitolul I, secțiunea 7); și chiar dacă ținem seamă de exagerările cu totul nesăbuite, aceasta ar indica o populație khazară totală de cel puțin o jumătate de milion de suflete. Ibn Fadlan aprecia numărul corturilor bulgarilor de pe Volga la 50 000, ceea ce ar indica o populație de 300 sau 400 de mii de oameni — adică aproximativ cam aceeași ca și a khazarilor. Pe de altă parte, numărul evreilor din Regatul polono-lituanian în secolul al XVII-lea este de asemenea apreciat de istoricii moderni la 500.000 (cinci la sută din totalul populației)¹⁹. Aceste cifre se potrivesc destul de bine cu realitățile cunoscute despre o migrație khazară prelungită prin Ucraina în Polonia-Lituania, începînd cu distrugerea Sarkelului și înălțarea dinastiei Piasti către sfîrșitul primului mileniu, accelerată în timpul cuceririlor mongole și mai mult sau mai puțin încheiată în secolele ale XV-lea și XVI-lea, timp în care stepa fusese golită și khazarii aparent șterși de pe fața pămîntului*.

Cu una cu alta, acest transfer de populație s-a întins pe cinci sau șase veacuri, fluxul fiind uneori foarte intens, iar alteori doar picătură cu picătură. Dacă ținem seama de aflusul considerabil de refugiați evrei din Bizanț și din lumea musulmană în Khazaria, precum și de o mică creștere a populației chiar în rîndurile khazarilor, pare întru totul plauzibil ca cifrele aproximative pentru populația khazară, în culmea gloriei sale în secolul al VIII-lea să fie comparabilă cu cele referitoare la evreii din Polonia în secolul al XVII-lea, cel puțin ca proporții — cu cîteva sute de mii în plus sau în minus, ca semn al ignoranței noastre.

* Ultimul dintre străvechile sate khazare de pe Nipru au fost distruse în cursul răscoalei cazacilor sub Bogdan Hmelnițchi în secolul al XVII-lea, iar supraviețuitorii au mărit substanțial numărul evreilor din zonele de așezare existente în Polonia — Lituania.

Dar chiar și aceste cifre cuprind o undă de ironie. Dacă ne luăm după articolul „Statistici“ din *Jewish Encyclopaedia* (Enciclopedia evreiască) în secolul al XVI-lea totalul populației evreiești în lume se ridică doar la un milion. După cum au subliniat Poliak, Kutschera²⁰ și alții, aceasta pare să indice că în cursul Evului Mediu majoritatea celor care-și mărturiseau credința mozaică erau khazari. O mare parte din această majoritate a evreilor s-au dus în Polonia, Lituania, Ungaria și Balcani, unde au întemeiat acea comunitate evreiască răsăriteană care la rândul ei a devenit majoritatea dominantă a evreimii mondiale. Chiar dacă nucleul inițial al acestei comunități a fost diluat și augmentat de emigranți din alte regiuni (vezi mai jos), originea sa predominant khazaro-turcă pare să fie sprijinită de dovezi puternice și ar trebui să fie considerată măcar drept o teorie ce merită o discuție serioasă.

Motive suplimentare pentru a atribui rolul conducător în creșterea și dezvoltarea comunității evreiești din Polonia și din restul Europei răsăritene în special elementului khazar, și nu imigranților din Occident, vor fi discutate în capitolele următoare. Aici însă ar fi eventual potrivit să-l citez pe istoricul polonez Adam Vetulani (sublinierile îmi aparțin):

Oamenii de știință polonezi sînt de acord că aceste așezări străvechi au fost întemeiate de evrei emigrați din statul khazar și din Rusia, pe cînd evreii din Europa meridională și occidentală au început să sosească și să se stabilească aici abia mai tîrziu... și că cel puțin o anumită cotă a populației evreiești (în vremuri anterioare, marea majoritate) se trage din răsărit, din țara khazarilor, ulterior din Rusia kieviană.²¹

6

Atît în ceea ce privește numărul și proporțiile. Dar ce știm despre structura socială și compoziția comunităților de imigranți khazari?

Prima impresie pe care o căpătăm este o asemănare izbitoare între anumite poziții privilegiate deținute de evreii khazari în

Ungaria și în Polonia în acea perioadă timpurie. Atît izvoarele ungare, cit și cele poloneze vorbesc de evrei folosiți ca șefi de monetării, administratori ai veniturilor regale, controlori ai monopolului asupra sării, perceptori și „zarafi“ — adică bancheri. Această paralelă sugerează originea comună a acestor două comunități de imigranți; și întrucît putem urmări originea majorității evreimii ungare pînă la nucleul maghiaro-khazar, concluzia se impune de la sine.

Primele documente reflectă rolul jucat de evreii imigranți în viața economică embrionară, în curs de înflorire, a celor două țări. Că rolul a fost important nu trebuie să ne surprindă întrucît comerțul exterior și perceperea taxelor vamale fuseseră principală sursă de venit al khazarilor în trecut. Ei aveau experiența ce le lipsea noilor lor gazde și ca atare era logic să fie chemați ca sfetnici și ca participanți la administrarea finanțelor curții și nobilimii. Monezile bătute în secolele al XII-lea și al XIII-lea cu inscripții poloneze folosind alfabetul ebraic (vezi capitolul II, secțiunea 1) sînt relicve oarecum bizare ale acestor activități. Scopul exact pe care-l slujeau reprezintă deocamdată un mister. Unele poartă numele unui rege (de exemplu Leszek, Mieszko), altele poartă inscripția „Din casa lui Abraham ben Iosif prințul“ (poate însuși bancherul ce conducea monetăria) sau doar o urare: „Noroc“ sau „Fii binecuvîntat“. Lucru foarte semnificativ, izvoarele ungurești contemporane vorbesc și ele despre practica baterii monezilor din argintul furnizat de proprietari evrei²².

Și totuși — spre deosebire de Europa apuseană — finanțele și comerțul nu erau nici pe departe singurele domenii de activitate a evreilor. Unii emigranți bogați au ajuns latifundiari în Polonia, așa cum era contele Teka în Ungaria; se înregistrează proprietăți funciare evreiești cuprinzînd un întreg sat de fermieri evrei — de exemplu lângă Breslau (Wroclaw) înainte de 1203²³. În vremurile de demult trebuie să fi existat țărani khazari în număr mare, așa cum par să ne indice vechile toponime khazare.

O imagine atrăgătoare, aproape iluzorie, a nașterii probabile a acestor sate ne-o oferă documentele karaiților pomenite mai înainte; ele relatează cum prințul Witold a instalat un grup de

prizonieri karaiți la „Krasna“, oferindu-le case, livezi și pământ pe o întindere de o milă și jumătate (S-a încercat identificarea toponimului „Krasna“ cu orașelul evreiesc Krasnoia din Podolia).²⁴

Dar agricultura nu reprezenta un viitor pentru comunitatea evreiască, din mai multe motive: dezvoltarea feudalismului în secolul al XIV-lea i-a prefăcut treptat pe țăranii din Polonia în iobagi, oprți de a-și părăsi satele, privați de libertatea de mișcare. În același timp, sub presiunea comună a ierarhiei ecleziastice și a latifundiilor feudale, în 1496, Parlamentul polonez a interzis evreilor să achiziționeze terenuri agricole. Dar procesul de înstrăinare a evreilor de pământ trebuie să fi început cu mult mai înainte. În afară de cauzele specifice pomenite adineauri — discriminarea religioasă, îmbinată cu reducerea țăranilor liberi la iobăgie — transformarea națiunii predominant agricole a khazarilor într-o comunitate predominant urbană reflecta un fenomen obișnuit în istoria migrațiilor. Trezindu-se, pe de o parte, în fața unor condiții climaterice și metode agricole diferite, iar pe de altă parte, în fața unor perspective neașteptate de trai mai ușor, oferite de civilizația urbană, populațiile imigrante își schimbă adeseori structura ocupațională în decursul doar a câtorva generații. În America, mlădițele țăranilor italieni din munții Abruzzi au ajuns chelneri și patroni de restaurante, strănepoții fermierilor polonezi pot ajunge ingineri sau psihiatri*.

Și totuși, transformarea evreimii khazare în evreime poloneză nu a atras după sine vreo rupere brutală cu trecutul sau pierderea identității. A fost un proces treptat, organic, de prefacere care — după cum ne-a arătat în mod convingător Poliak — a păstrat unele tradiții vitale ale vieții comunitare a khazarilor în noua lor patrie. Lucrul acesta s-a realizat în special prin nașterea unei structuri sociale sau a unui mod de viață care nu se găsește nicăieri altundeva în cadrul diasporei mondiale: tîrgușorul evreiesc — *ayarah* în ebraică, *ștell* în idiș, *miasteczko* în poloneză. Toate aceste denumiri sînt diminutive, care însă nu se referă neapărat

* Procesul invers de așezare pe terenuri virgine și de colonizare a acestora se aplică emigranților din zonele mai dezvoltate către cele subdezvoltate.

la proporțiile reduse (unele erau orașele mărișoare), ci la autonomia municipală limitată de care se bucurau.

Noțiunea de *ștell* nu trebuie confundată cu cea de ghetou. Aceasta din urmă era o stradă sau un cartier în care erau siliți să trăiască evreii între granițele unui oraș arian. Începînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea acesta era habitatul universal al evreilor pretutindeni în lumea creștină și în cea mai mare parte a lumii musulmane. Ghetoul era înconjurat de ziduri, cu porți care se închideau noaptea. El a generat claustrofobie și o mentalitate a endogamiei, dar și un sentiment de securitate relativă în vremuri tulburi. Întrucît ghetoul nu putea crește ca proporții, locuințele erau înalte și înghesuite, iar suprapopularia permanentă ducea la condiții igienice deplorabile. Era nevoie de o mare vigoare spirituală a oamenilor care trăiau în asemenea împrejurări pentru a-și păstra demnitatea. Ceea ce nu au putut să facă toți.

Pe de altă parte noțiunea de *ștell* era cu totul diferită: un gen de așezări care, după cum am mai spus, au existat numai în Polonia-Lituania și nicăieri altundeva în lume. Era vorba de tîrguri independente cu o populație exclusiv sau predominant evreiască. Noțiunea își are probabil originea în secolul al XIII-lea și s-ar putea ca aceasta să reprezinte „veriga lipsă“ dintre tîrgurile comerciale ale Khazariei și așezările evreiești din Polonia.

Funcția economică și socială a acestor aglomerări semirurale, semiurbane pare să fi fost similară în ambele țări. În Khazaria, ca și mai tîrziu în Polonia, ele ofereau o rețea de puncte sau orașe comerciale care jucau rolul de intermediari între nevoile marilor orașe și cele ale zonelor rurale. Acolo se țineau la intervale regulate iarmaroace la care se vindeau sau schimbau prin troc oi și vite, precum și produse manufacturiere ale orașelor și produse ale industriei locale țărănești; totodată ele erau centre în care își exercitau meseriile tot felul de meșteșugari — de la rotari la potcovari, argintari, croitori, măcelari (rituali de carne cușer), morari, brutari și lumînărari. Mai erau și scribi sau grămăticii la dispoziția neștiutorilor de carte, sinagogi pentru credincioși, hanuri pentru călători și un *heder* (cuvîntul ebraic pentru „sală“) care slujea

drept școală. Prin aceste târguri cutreierau povestitori și barzi populari (ni s-au păstrat câteva din numele lor, cum ar fi Velvel Zbarjer²⁵), care mergeau prin Polonia de la un *ștell* la altul și fără îndoială și anterior prin Khazaria, judecând după supraviețuirea povestitorilor printre neamurile orientale pînă în zilele noastre.

În Polonia, anumite meserii au devenit virtualmente un monopol evreiesc. Una era negoțul de cherestea — ceea ce ne amintește că în Khazaria cherestea era principalul material de construcție și un important articol de export; alta era transportul. Poliak scrie²⁶: „Rețeaua deasă de *ștell*-uri făcea posibilă distribuția produselor manufacturiere în întreaga țară prin minunatele căruțe de tip evreiesc (harabale, n.t.). Răspîndirea predominantă a acestui mijloc de transport, în special în răsăritul țării era atît de binecunoscută — aroape ca un monopol — încît cuvîntul ebraic pentru căruțaș, *ba'al agalah* (*ad litteram*: „stăpîn al carului“) a intrat în vocabularul limbii ruse sub forma *balagula*. Numai dezvoltarea căilor ferate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea a adus declinul acestei meserii.“

Dar această specializare în făurirea și conducerea căruțelor nu putea în nici un caz să se fi dezvoltat în ghetourile închise ale evreimii occidentale; este un semn neîndoielnic al originii ei khazare. Oamenii ghetourilor erau sedentari, în timp ce khazarii, ca și alte popoare seminomade foloseau căruțele cu cai sau carele cu boi pentru a-și transporta corturile, calabalîcul și acareturile; unele erau corturi de proporții „regale“, ca cele ale circurilor, în care încăpeau câteva sute de oameni. Fără doar și poate că acești vizitii și căruțași se pricepeau să străbată chiar și cele mai proaste și mai grele drumuri din noua lor patrie.

Alte ocupații specifice evreiești erau cele de hangiu, morar și blănar sau negustor de blănuri — nici una din ele negăsindu-se în ghetourile Europei occidentale.

Deci, în linii mari, cam aceasta era structura *ștell*-ului evreiesc în Polonia. Unele din caracteristicile sale se pot regăsi în vechile târguri din orice țară; altele arată afinități mai specifice cu ceea ce știm — deși foarte puțin — despre orașele din Khazaria care probabil reprezentau prototipurile *ștell*-ului polonez.

La aceste trăsături specifice trebuie adăugat „stilul de pagodă“ al celor mai vechi sinagogi de lemn din *ștell*-uri care au ajuns pînă în zilele noastre, datînd din secolele al XV-lea și al XVI-lea; acesta diferă total atît de stilul local de arhitectură, cît și de stilul de construcție adoptat de evreimea occidentală și reprodus ulterior în ghetourile Poloniei. Decorația interioară a celor mai vechi sinagogi din *ștell*-uri se deosebește și ea foarte mult de stilul ghetoului occidental; pereții sinagogilor din *ștell*-uri erau împodobiți cu arabescuri maure, cu figuri zoomorfe caracteristice influenței persane pe care o putem descoperi în obiectele făurite de maghiaro-khazari (capitolul I, secțiunea 13), precum și în stilul decorativ adus în Polonia de imigranții armeni²⁷.

Și îmbrăcămîntea tradițională a evreimii poloneze este indiscutabil de origine orientală. Caftanul lung de mătase, veșmînt tipic, se prea poate să fi fost o imitație a hainei purtate de nobilimea poloneză, la rîndul ei o copie a veșmintelor mongolilor din Hoarda de Aur — deoarece modelele se răspîndesc în pofida dezbinărilor sau dușmăniilor politice; dar după cîte știm, caftanul fusese purtat cu multă vreme înainte de către nomazii din stepe. Tichia (*yarmolka*) o mai poartă și astăzi evrei ha botnici — precum și uzbekii și alte populații turcice din Uniunea Sovietică. Peste tichie bărbații purtau *streimel*-ul, o pălărie rotundă foarte complicată, cu borul alcătuit din blană de vulpe, pe care khazarii au copiat-o de la cazaci sau poate invers. După cum s-a mai pomenit, negoțul de blănuri de vulpi și samur, care înflorise în Khazaria, a devenit încă un monopol al evreilor din Polonia. Cît despre femei, pînă în mijlocul secolului al XIX-lea, ele purtau un turban alb, înalt, copia exactă a *jauluk*-ului purtat de femeile cazacilor și turcmenilor²⁸. (În zilele noastre evreicele habotnice trebuie să poarte în locul turbanului o perucă făcută din propriul lor păr, ras cînd se mărită.)

În același context — deși cu mai puține dovezi — putem să pomenim pasiunea ciudată a evreilor polonezi pentru *gefillte fisch* (știucă umplută, n.t.), o specialitate culinară națională pe care au îmbrățișat-o și polonezii arieni. Exista și o zicală: „fără pește nu e Sabat“. Oare acest obicei provine din amintirile înde-

părtate ale vieții petrecute pe malurile Mării Caspice unde peștele era baza alimentației?

Viața în *ștell* este cîntată cu o profundă nostalgie romantică în literatura și folclorul evreilor. Iată ce citim într-o descriere modernă a datinilor din *ștell*²⁹ cu privire la veselia cu care locuitorii lui sărbătoreau Sabatul:

Oriunde se află omul, el se va strădui să ajungă acasă la timp pentru a întâmpina Sabatul împreună cu familia. Coropcarul care cutreieră satele, croitorul, pantofarul sau cizmarul ambulant, marele negustor plecat într-o călătorie de afaceri, toți aceștia vor face planuri, se vor înghesui, se vor grăbi, străduindu-se să ajungă acasă înainte de apusul soarelui, vinerea seară.

În timp ce se dau peste cap pentru a ajunge, *șomăs*-ul strigă pe străzile *ștell*-ului: „Evreii la baie“ (*mikva* — n.t.). Slujbaș la sinagogă, acest *șomăs* este o combinație între paraclisier și dascăl. El vorbește cu o autoritate sporită, căci atunci cînd strigă „Evreii la baie!“ de fapt îi cheamă la îndeplinirea unei porunci divine.

Cea mai vie evocare a vieții în *ștell* o reprezintă amalgamul suprarealist de realități și fantezii din tablourile și litografiile lui Marc Chagall, în care simbolurile biblice apar alături de harabagiul bărbos care pocnește din bici și de rabinii meditativi îmbrăcați în caftan și *yarmolka*.

Era o comunitate stranie, reflectînd originile ei ciudate. Unele dintre primele țirgușoare au fost probabil întemeiate de prizonieri de război — de pildă Troki de către karaiți — pe care nobilii polonezi și lituanieni îi poșteau cu nerăbdare să le colonizeze domeniile pustii. Dar majoritatea acestor așezări erau produsele migrației generale de la „cîmpiile sălbatice“ care se prefăceau în deșerturi: „După cucerirea mongolă, scria Poliak, cînd satele slavilor au pribegit către apus, *ștell*-urile khazare au plecat odată cu ele“³⁰. Pionierii noilor așezări au fost probabil negustori khazari bogați, care călătoreau neîncetat în lungul și în latul Poloniei, pe rutele comerciale foarte frecventate ce duceau spre Ungaria. „Migrația maghiară și kabară către Ungaria a deschis drumul

așezărilor khazare crescînde din Polonia ; ele au prefăcut-o pe aceasta într-o zonă de tranzit între cele două țări cu comunități evreiești“³¹. Așadar negustorii în veșnică deplasare cunoșteau bine condițiile din zonele în care s-ar fi putut reazeza și aveau prilejul să intre în contact cu moșierii în căutare de oameni care să le lucreze pămînturile. „Moșierul făcea o convenție cu asemenea evrei înstăriți și respectați (ceea ce ne amintește de Abraham Prokownik — n.a.) care ar fi vrut să se așeze pe domeniul lui și să aducă cu ei și alți coloniști. De regulă, acești evrei alegeau oameni din așezările unde trăiseră ei“³². Acești coloniști aveau să fie o amestecătură de fermieri meșteșugari și meseriași, formînd o comunitate mai mult sau mai puțin independentă din punct de vedere economic. Astfel *ștell*-ul khazar se transplanta și devenea un *ștell* polonez. Agricultură scădea treptat în importanță, dar între timp adaptarea la noile condiții se desăvîrșea.

Așadar nucleul evreimii moderne a aplicat vechea rețetă: porniți în căutarea unor orizonturi noi, dar rămîneți uniți !

II. DE UNDE VENEAU ?

1

Din prezentarea noastră generală reies două elemente fundamentale: dispariția națiunii khazare din habitatul său istoric și apariția simultană în regiunile adiacente dinspre nord-vest a celei mai mari concentrări de evrei de la începuturile diasporei. Întrucât cele două fapte sînt în mod evident legate, istoricii sînt de acord că imigrația din Khazaria trebuie să fi contribuit la sporirea evreimii poloneze — concluzie sprijinită de dovezile citate în capitolele anterioare. Dar istoricii manifestă mai puțină certitudine în legătură cu *amplourea* acestei contribuții: proporția imigrației khazare în comparație cu afluxul de evrei occidentali și cota lor respectivă în compoziția genetică a comunității evreiești moderne.

Cu alte cuvinte, faptul că un număr mare de khazari au emigrat în Polonia este stabilit mai presus de orice îndoială; întrebarea este dacă ei au constituit majoritatea noii așezări sau numai nucleul său, ca să spunem așa. Pentru a găsi răspunsul la această întrebare, trebuie să ne facem cît de cît o idee despre proporția imigrației „adevăraților evrei“ din occident.

2

Spre sfîrșitul primului mileniu, cele mai însemnate așezări de evrei în Europa occidentală se aflau în Franța și Renania ...

* Fără a lua în considerație evreii din Spania care formau o categorie aparte și nu participau la mișcările migratorii de care ne ocupăm.

Unele din aceste comunități fuseseră probabil întemeiate încă de pe vremea romanilor, căci, între distrugerea Ierusalimului și căderea Imperiului roman, evreii se stabiliseră în multe dintre orașele mai mari de sub domnia acestuia, și ulterior au primit întăriri de la emigranții din Italia și Africa de Nord. Așadar, din secolul al IX-lea înainte avem date înregistrate de istorie referitoare la comunități evreiești din localități situate pe tot cuprinsul Franței, din Normandia pînă în Provence și pe malul Mediteranei.

Ba chiar un grup de evrei a trecut Canalul Mînceii în Anglia în urma invaziei normande, după cît se pare fiind invitați de către Wilhelm Cuceritorul¹ pentru că avea nevoie de capitalul și spiritul lor de inițiativă. Iată cum a rezumat Baron istoria lor:

Ulterior au fost transformați într-o clasă de „cămătari regali“ avînd funcția principală de a furniza credite pentru inițiative atît politice, cît și economice. După ce au acumulat mari averi prin dobînda ridicată percepută, acești cămătari au fost siliți să le cedeze într-o formă sau alta vîsteriei regale. Bunăstarea prelungită a multor familii evreiești, splendoarea locuințelor și veșmintelor lor și influența lor asupra trebuirilor obștești i-au orbit pînă și pe observatorii cei mai înțelepți și cu experiență în fața primejdiilor profunde care pluteau în aer din pricina resentimentului crescînd al datornicilor din toate clasele, precum și a faptului că evreii se bazau exclusiv pe protecția stăpînilor lor regali... Murmure de nemulțumire, culminînd cu izbucnirile violente din 1189—1190 au prevestit tragedia finală: expulzarea din 1290. Creșterea meteorică și declinul încă și mai rapid al evreimii engleze în decursul unei scurte perioade de numai două secole și un sfert (1066—1290) au scos pregnant în relief factorii fundamentali care au făurit destinul tuturor comunităților evreiești din Occident în prima jumătate — de importanță crucială — a celui de al doilea mileniu.²

Exemplul Angliei este instructiv, pentru că este excepțional de bine documentat în raport cu istoria timpurie a comunită-

tilor evreiești de pe continent. Prima lecție pe care o putem desprinde din acest exemplu este că influența social-economică a evreilor era disproporționat de mare față de numărul lor restrâns. S-ar părea că în nici un moment înainte de expulzarea lor în anul 1290 nu fuseseră mai mult de 2 500 de evrei în Anglia*. Această infimă comunitate evreiască din Anglia medievală juca însă un rol de frunte în cadrul structurii economice a țării — într-o măsură infinit mai mare decât comunitatea evreiască din Polonia; și totuși, în contrast cu Polonia, ea nu se putea baza pe o rețea de tirgușoare evreiești care să-i ofere o bază de masă, alcătuită din meseriași umili, meșteșugari și lucrători, căruțași și hangii aparținând micii burghezii; nu avea nici un fel de rădăcini în sânul poporului. În această privință vitală, Anglia angevină rezuma aproape simbolic evenimentele din occidentul Europei. Evreii din Franța și Germania s-au trezit în fața aceleiași situații stînjenitoare; stratificarea lor profesională era dezechilibrată, vârful piramidei era prea greu față de baza ei îngustă. Această lipsă de echilibru a dus pretutindeni la aceiași secvență tragică de evenimente. O povestire de groază începe totdeauna cu o lună de miere și se sfîrșește cu un divorț și vărsare de sînge. În istoria occidentală, la început, evreii sînt răsfățați cu tot felul de carte speciale, privilegii și favoruri. Sînt *personae gratae*, ca și alchimistii curții, pentru că numai ei dețin secretul menținerii în mers a mecanismului economiei. Cecil Roth scria: „În 'vremurile întunecate', comerțul Europei occidentale era în mare măsură în mîinile evreilor și în el era cuprins și negoțul de sclavi, iar în registrele și cartele carolingiene, cuvintele *evreu* și *negustor* erau interșanjabili“⁴. Dar odată cu nașterea unei clase mercantile autohtone, evreii au început să fie treptat excluși nu numai de la ocupațiile cele mai productive, ci și de la formele tradiționale de comerț

* Aprecierea este luată din ancheta cuprinsă în studiul devenit clasic al lui Joseph Jacobs, *The Jews of Angevine England* („Evreii în Anglia sub dinastia angevină“) întemeiat pe numele evreiești de familie înregistrate, precum și pe alte documente³.

și practic singurul domeniu care li s-a lăsat deschis a fost cămătăria... „Capitalul flotant al țării a fost absorbit de către evrei care erau periodic obligați să-l verse în vistieria statului...“⁵. Prototipul lui Shylock fusese stabilit cu mult înainte de epoca lui Shakespeare.

În cursul „lunii de miere“, Carol cel Mare trimisese în 797 o solie de importanță istorică la califul Harun al-Rașid din Bagdad pentru a negocia un tratat de prietenie; solia era alcătuită din evreul Isaac și din doi nobili creștini. Iar sfîrșitul tragic al poveștii a venit în 1306 cînd Filip IV cel Frumos i-a expulzat pe evrei din regatul Franței. Cu toate că unora li s-a permis ulterior să se întoarcă, ei au suferit și alte persecuții și pînă la sfîrșitul secolului al XIV-lea, comunitatea evreiască din Franța era practic o specie dispărută*.

3

„Dacă ne îndreptăm atenția asupra istoriei evreimii germane, prima observație necesară este că „lucru remarcabil, nu deținem o istorie erudită cuprinzătoare a evreimii germane... *Germania Judaica* este pur și simplu o bună lucrare de referință cu trimiteri la izvoarele istorice care aruncă lumină asupra comunităților individuale pînă în anul 1238“⁶. Lumina aceasta nu este decît slabă, dar cel puțin ne dezvăluie distribuția teritorială a comunităților de evrei occidentali în Germania, în timpul perioadei critice cînd imigrația khazaro-evreiască în Polonia se apropia de punctul culminant.

Una din primele dovezi referitoare la o asemenea comunitate în Germania pomenește de un oarecare Kalonim care, în anul 906, a emigrat cu familia lui de la Lucca, din Italia, la Maiența (Mainz). Cam în aceeași vreme auzim de evrei la Speyer și Worms, iar ceva mai tîrziu în alte orașe — Trèves (Trier), Metz, Strasbourg, Cologne (Köln) — toate acestea situate în lăuntru unei fișii înguste din Alsacia și de-a lungul văii Rinului. Călătorul evreu

* Comunitățile moderne de evrei din Franța și Anglia au fost întemeiate de refugiații din secolele ale XVI-lea și XVII-lea care fugeau de Inchiziția spaniolă.

Beniamin din Tudela (vezi mai sus capitolul II, secțiunea 8) a vizitat regiunea la mijlocul secolului al XII-lea și a scris: „În aceste orașe sînt mulți israeliți, oameni învățați și bogați”⁷. Dar ce înseamnă „mulți”? De fapt nu erau chiar atît de mulți, erau chiar foarte pușini, după cum se va vedea mai jos.

Anterior trăise la Maiența un anume rabin Gershom ben Yehudá (circa 960—1030) a cărui erudiție îi adusese porecla de „lumină a diasporei” și situația de lider spiritual al comunității franceze și renano-germane. La o dată oarecare, în jurul anului 1020, Gershom a convocat un conciliu rabinic la Worms, care a proclamat o serie de edicte, inclusiv cel care a pus capăt din punct de vedere juridic poligamiei (căzută în desuetudine de multă vreme). La aceste edicte s-a adăugat un codicil specificînd că, în caz de necesitate imperioasă, orice regulă sau dispoziție putea fi revocată „de către o adunare de o sută de delegați din țările Burgundia, Normandia, Franța și orașele Maiența, Speyer și Worms.” Și în alte documente rabinice, din aceeași perioadă, nu sînt numite decît aceste trei orașe; putem trage doar concluzia că la începutul secolului al XI-lea celelalte comunități evreiești din Renania erau deocamdată prea neînsemnate ca să fie pomenite⁸. Pe la sfîrșitul aceluiași secol, comunitățile evreiești din Germania abia au scăpat de la exterminare totală în cursul izbucnirilor de isterie colectivă a gloatei care au însoțit prima cruciadă în anul 1096. F. Barker ne-a redat mentalitatea cruciatului cu o forță dramatică rar întîlnită — în coloanele respective din *Encyclopaedia Britannica*⁹:

Era în stare să măcelărească pe oricine, pînă ajungea să calce în sînge pînă la glezne, iar apoi, la căderea nopții să ingenuncheze și să suspine chiar de bucurie adevărată, în fața altarului înfățișînd Sfîntul Mormînt, căci nu era acest cruciat înroșit de la teascul de struguri ai Domnului?

Evreii din Renania au fost prinși în acest teasc care i-a zdrobit aproape pînă la moarte. Mai mult decît atît, ei înșiși s-au molipsit de un alt tip de isterie colectivă: o poftă morbidă de martiriu. Dacă ne luăm după cronicarul ebraic Solomon bar

Simon, îndeobște socotit demn de încredere¹⁰, văzîndu-se puși în fața alternativei de a alege între botez și uciderea de către mulțime, evreii din Maiența au dat un exemplu celorlalte comunități hotărîndu-se în favoarea sinuciderii colective¹¹:

Imitîndu-l în masă pe Abraham care se arătase gata să-l jertfească pe Isaac, tații își măcelăreau copiii și soții nevestele, Aceste acte de oroare și eroism de negrăit erau săvîrșite conform ritualului tăierii cu cuțite speciale pentru jertfă, ascuțite după toate regulile legii mozaice. Uneori înțelepții de frunte ai comunității, supraveghînd jertfa în masă, erau ultimii care-și luau viața... În isteria colectivă, sanctificată de nimbul martiriului religios și compensată de așteptarea încrezătoare a unor răsplăți cerești, nimic nu părea să conțene decît sfîrșitul vieții înainte de a cădea în mîinile dușmanilor necruțători și de a trebui să te afli în fața alternativei implacabile a morții aduse de dușman sau a convertirii la creștinism

Întorcîndu-ne acum de la priveslști însingerate la sobrietatea statisticilor, ne putem face o idee aproximativă asupra proporției comunităților evreiești din Germania. Sursele ebraice sînt la unison în a menționa 800 de victime (prin masacru ori sinucidere) la Worms și variază între cifra de 900 și cea de 1 300 în ceea ce privește Maiența. Firește că trebuie să fi fost mulți aceia care au preferat morții botezul, dar izvoarele istorice nu ne dezvăluie numărul supraviețuitorilor; și iarăși nu putem fi foarte siguri că nu exagerează numărul martirilor. În orice caz, din calculele sale Baron trage concluzia că „totalul populației evreiești din fiecare dintre aceste două comunități abia dacă depășea cifrele date aici numai pentru morți”¹². Așadar, supraviețuitorii din Worms și Maiența nu puteau să fi depășit cifra de cîteva sute și într-un caz și în celălalt. Și totuși aceste două orașe (precum și Speyer) au fost *singurele* destul de însemnate ca să fie incluse în edictul emis anterior de rabinul Gershom.

Așadar nu putem să nu ne dăm seama că în Renania germană comunitățile evreiești erau mici din punct de vedere numeric chiar și înaintea primei cruciade și că scăzuseră încă și mai mult după ce fuseseră zdrobite în teascul Domnului. Și totuși, la răsă-

rit de Rin, în centrul și nordul Germaniei nu existau deocamdată comunități evreiești și nici nu aveau să se înființeze încă multă vreme. Concepția tradițională a istoricilor evrei, după care cruciada din 1096 a măturat evreii germani spre Polonia, într-o migrație de masă, este o simplă legendă — sau mai degrabă o ipoteză inventată ad-hoc pentru că, necunoscând istoria khazară, nu erau în stare să vadă nici o altă modalitate de a explica apariția din senin a acestei concentrări fără precedent de evrei în Europa răsăriteană. Și totuși în izvoarele contemporane nu există nici o mențiune a vreunei migrații, mari sau mici, din Renania mai departe spre răsărit, pină în Germania, și încă și mai puțin către îndepărtata Polonia.

Iată de pildă ce spune Simon Dubnov, unul din istoricii de școală veche: „Prima cruciadă care a pus în mișcare masele creștine către răsăritul asiatic, a împins totodată masele evreiești către răsăritul Europei”¹³. Dar câteva rânduri mai jos el este silit să recunoască: „În legătură cu împrejurările acestei mișcări de emigrare atât de importantă pentru istoria evreiască nu avem informații din surse apropiate”¹⁴.

În schimb avem o sumedenie de informații cu privire la ce au făcut aceste comunități evreiești grav afectate (și chinuite) în timpul acelei prime cruciade și al celor ulterioare. Unii evrei și-au făcut singuri seama; alții s-au împotrivit și au fost linșați; cei care au supraviețuit și-au datorat norocul faptului că în cursul situației deosebit de grave au căpătat adăpost în castelul fortificat al episcopului sau burgravului care, cel puțin teoretic, avea răspunderea protecției lor legale. Adeseori această măsură nu s-a dovedit suficientă pentru a împiedica un masacru; dar, după trecerea hoardelor de cruciați, supraviețuitorii întotdeauna se întorceau la căminele lor prădate și la sinagogile lor pustiite, pentru a lua viața de la capăt.

Același tipar îl găsim repetat la infinit în cronici: la Trèves (Trier), Metz și numeroase alte localități. Până la cea de a doua cruciadă și la cele următoare, ajunsese aproape un obicei: „La începutul agitației pentru o nouă cruciadă, mulți evrei din Maiența, Worms, Speyer, Strasbourg, Würzburg și alte orașe fugeau

și se adăposteau în castelele învecinate, lăsându-și cărțile și obiectele de valoare în paza orașenilor prietenoși.”¹⁵ Una din principalele surse de informații o constituie *Cartea amintirii* de Ephraim bar Iacob, care chiar el se aflase, la vârsta de 13 ani, printre refugiații din Colonia în castelul Wolkenburg¹⁶. Solomon bar Simon relatează că în cursul celei de a doua cruciade, supraviețuitorii evreilor din Maiența și-au găsit ocrotire la Speyer, apoi s-au întors în orașul lor de baștină și au clădit o nouă sinagogă¹⁷. Acesta este leitmotivul din cronici; dar trebuie să repetăm că nu există nicăieri măcar o vorbă referitoare la comunități evreiești care ar fi emigrat spre Germania răsăriteană. După cum se exprimă Mieses¹⁸, această parte a Germaniei era încă *Judenrein* (ferită de evrei) și avea să rămână astfel veacuri de-a rândul.

4

Secolul al XIII-lea a fost o perioadă de restabilire parțială. Auzim prima dată de evrei în regiunile adiacente Renaniei: Palatinat (1225), Freiburg (1230), Ulm (1243), Heidelberg (1255) ș.a.m.d.¹⁹ Dar răgazul avea să fie de scurtă durată, căci secolul al XIV-lea a adus evreimii franco-germane noi dezastre.

Cea dintii catastrofă a fost expulzarea tuturor evreilor de pe domeniile regale ale lui Filip cel Frumos. Franța suferise o criză economică, însoțită ca de obicei de devalorizarea monedei și de tulburări sociale. Regele Filip a încercat s-o remedieze prin metoda obișnuită de jefuire a evreilor. A cerut de la ei o sută de mii de livre în 1292, 215 000 livre în 1295, 1299, 1302 și 1305, iar apoi s-a hotărât să aplice un remediu radical pentru finanțele sale în suferință. La 21 iunie 1306 a semnat un ordin secret pentru arestarea tuturor evreilor din regatul său într-o anumită zi, confiscarea proprietăților lor și expulzarea lor din țară. Arestările s-au efectuat la 22 iulie, iar expulzarea câteva săptămâni mai târziu. Refugiații au emigrat în regiuni ale Franței în afara stăpînirii regelui: Provența, Burgundia, Acvitania și câteva alte fiefuri feudale. Dar, după cum ne spune Mieses, „nu există nici un fel de mențiune istorică din care să rezulte că evreimea germană ar

fi sporit numericește datorită suferințelor comunității evreiești din Franța în perioada decisivă a distrugerii ei”²⁰. Și nici un istoric nu a sugerat vreodată că evreii francezi ar fi pribegit de-a curmezișul Germaniei pînă în Polonia, fie cu acest prilej, fie cu vreun altul.

Sub domnia urmașilor lui Filip au fost cîteva rechemări parțiale ale evreilor (în 1315 și 1350), dar ele nu au putut nici repara daunele produse și nici împiedica noi izbucniri ale persecuțiilor efectuate de gloată. Spre sfîrșitul secolului al XIV-lea, Franța, ca și Germania, era practic *Judenrein*.

5

Cea de a doua catastrofă a aceluia secol dezastruos a constituit-o ciuma neagră care, între 1348 și 1350 a secerat o treime din populația Europei, în unele regiuni proporția victimelor ridicîndu-se chiar la două treimi. A venit din Asia răsăriteană prin Turkestan și felul în care a fost lăsată slobodă să devoreze Europa și acțiunea ei acolo oglindește pe deplin demența oamenilor. Un conducător tătar numit Djanibeg asedia în 1347 orașul Caffa (actualmente Feodosia) din Crimeea, pe atunci port comercial genovez. Ciuma făcea ravagii în armata lui Djanibeg, așa că el a catapultat cadavrele victimelor infectate în interiorul orașului, a cărui populație s-a molipsit la rîndul ei. Corăbiile genoveze au purtat șobolanii și muștele aducătoare de moarte spre apus, în porturile Mediteranei, de unde molima s-a răspîndit pe continent.

Se presupunea că bacilii de *Pasteurella pestis* nu făceau o discriminare între diferitele credințe religioase și totuși evreii au fost selectați pentru un tratament special. După ce fuseseră acuzați anterior de uciderea rituală a copiilor creștini, acum fură acuzați de otrăvirea fîntinilor pentru a răspîndi ciuma neagră. Legenda s-a răspîndit mai repede chiar decît șobolanii și consecința a fost arderea în masă a evreilor pe tot cuprinsul Europei. Din nou sinuciderea prin jertfă reciprocă, consimțită, a devenit un expedient obișnuit, pentru a evita arderea de viu.

Pînă în secolul al XVI-lea populația decimată a Europei occidentale nu a mai atins nivelul ei dinainte de ciumă. Cît despre evreii ei, care fuseseră expuși atacurilor atît din partea șobolanilor, cît și a oamenilor, numai o fracțiune a supraviețuit. După cum spune Kutschera:

Gloata s-a răzbunat pe ei pentru loviturile aspre ale destinului și s-a năpustit cu foc și sabie asupra celor cruțați de ciumă. Cînd molima a dat înapoi, după istoricii germani contemporani, Germania rămăsese practic fără evrei. Sîntem deci forțați să tragem concluzia că în Germania în sine evreii n-au putut să prospere și nu au mai izbutit niciodată să înființeze comunități mari și numeroase. Dar, în aceste împrejurări, cum ar mai fi putut ei să pună bazele unei populații masive în Polonia, atît de densă încît în prezent (1909 — n.a.) ea depășește în proporție de zece la unu evreimea din Germania? Într-adevăr este foarte greu să înțelegem cum s-a putut acredita ideea că evreii orientali reprezintă imigranți din apus și în special din Germania.²¹

Și totuși, alături de Cruciada I, ciuma neagră este invocată cel mai adesea de istorici ca *deus ex machina* care a creat evreimea orientală. Și, exact ca și în cazul cruciadelor, nu există nici cea mai mică urmă de dovezi pentru acest exod imaginar. Dimpotrivă, există indicii că singura speranță de supraviețuire a evreilor de această dată, ca și în împrejurările anterioare, era unirea și solidaritatea, precum și căutarea adăpostului în vreun loc fortificat sau în împrejurimi mai puțin ostile. Există un singur caz de emigrație în perioada ciumei negre, menționat de Mises: evreii din Speyer s-au refugiat de persecuții la Heidelberg — la vreo cincisprezece kilometri de acolo.

După virtuala exterminare a vechilor comunități evreiești din Franța și Germania în urma ciumei negre, Europa occidentală a rămas vreo două veacuri *Judenrein*, cu doar cîteva enclave ce mai vegetau. Aceasta cu excepția Spaniei. Evreii care au întemeiat comunitățile moderne din Anglia, Franța și Olanda în secolele al XVI-lea și al XVII-lea erau de cu totul altă origine: sefarzi (evrei spanioli) siliți să fugă din Spania unde locuiseră

mai bine de un mileniu. Dar istoria acestora — și istoria evreimii europene moderne — nu intră în limitele cărții noastre.

Putem trage ușor concluzia că ideea tradițională referitoare la un exod în masă al evreimii occidentale din Renania în Polonia, străbătînd de-a latul întreaga Germanie (un povîrniș ostil, fără evrei) nu poate fi susținută cu argumente istorice. De asemenea este incompatibilă cu proporțiile reduse ale comunităților renane, cu lipsa oricărei dorințe din partea lor de a se ramifica din Valea Rinului spre est (comportarea lor stereotipă în vremuri de restriște) și absența referirilor la mișcări migratoare în cronicile contemporane. Alte dovezi în sprijinul afirmației noastre ne oferă lingvistica și aceste argumente le vom discuta în capitolul VII.

III. INTERFERENȚE ȘI CURENTE CONTRADICTORII

1

Pe baza dovezilor citate în capitolele anterioare, se poate înțelege ușor de ce istoricii polonezi — la urma urmei cei mai aproape de izvoare — sînt de acord că „în vremurile anterioare majoritatea substanțială a populației evreiești se trăgea din țara khazarilor.“¹ Ba chiar am putea fi ispitiți să exagerăm, susținînd — cum face Kutschera — că evreimea orientală era sută la sută de origine khazară. O asemenea pretenție ar putea sta în picioare dacă nefericita comunitate franco-renană ar fi fost singura rivală în căutarea paternității. Dar spre sfîrșitul Evului Mediu, lucrurile s-au complicat mult prin înflorirea și decăderea așezărilor evreiești de pe tot cuprinsul fostei monarhii austro-ungare și al Balcanilor. Așadar, nu numai Viena și Praga aveau o populație evreiască amplă, dar mai sînt nu mai puțin de cinci localități numite Judendorf („sat evreiesc“) în Alpii Carintiei, și o mulțime de Judenburg și Judenstadt în munții Stiriei. Spre sfîrșitul secolului al XV-lea evreii au fost expulzați din ambele provincii și s-au dus în Italia, Polonia și Ungaria; dar de unde veniseră inițial? Cu siguranță că nu din Occident. Iată cum pune Mieses problema în privirea generală pe care o aruncă asupra acestor comunități împrăștiate:

În toiul Evului Mediu găsim așadar spre răsărit un lanț de așezări care se întinde din Bavaria pînă în Persia, Caucaz, Asia Mică și Bizanț. (Dar) spre apus de Bavaria e o pată albă în tot lungul Germaniei... Cum s-a produs această imigrare

a evreilor în zonele alpine nu știm, dar fără îndoială că cele trei mari rezervoare de evrei de la sfârșitul antichității și-au jucat rolul lor: Italia, Bizanțul și Persia ².

Veriga lipsă în această enumerare este din nou Khazaria care, după cum am văzut mai înainte, a servit de receptacol și stație de tranzit pentru emigranții evrei din Bizanț și Califatul musulman. Mieses a cîștigat mari merite respingînd legenda originii renane a evreimii orientale; dar nici el nu știa mare lucru din istoria khazarilor și nu le cunoștea importanța demografică. Și totuși poate a avut dreptate sugerînd o componentă italiană a imigrației în Austria. Nu numai că Italia era aproape saturată cu evreime încă de pe vremea romanilor, dar, ca și Khazaria, și-a primit cota de imigranți din Bizanț. Așadar, s-ar putea ca aici să găsim o urmă de evrei „autentici“, de origine semită pătrunși în Europa orientală; dar nu putea fi vorba de o cantitate mult mai mare decît o firavă emigrație, picătură cu picătură, căci în nici un document nu există nici o urmă referitoare la vreo emigrare substanțială de evrei italieni în Austria, în schimb există nenumărate dovezi privitoare la o emigrație inversă a evreilor în Italia după expulzarea lor din provinciile alpine la sfârșitul secolului al XV-lea. Amănunte de acest fel tind fără îndoială să facă tabloul general mai confuz, și totodată să ne însufle dorința ca evreii să fi plecat în Polonia pe vasul *Mayflower* (ca puritanii englezi în America la 1620 — n.t.), ținînd o cronică foarte exactă în toate privințele.

Dar oricum se pot distinge liniile mari ale procesului de migrațiune. După toate probabilitățile, așezările alpine reprezenta ramificații apusene ale migrației generale a khazarilor către Polonia, întinsă pe mai multe secole și pe mai multe rute — prin Ucraina, zonele slave de la nordul Ungariei și poate și prin Balcani. O legendă românească ne vorbește de o invazie — în această țară — a unor evrei înarmați, la o dată necunoscută ³.

2

Mai există și o altă legendă, foarte ciudată, referitoare la istoria evreimii austriece. A fost răspîndită de cronicarii creștini în veacul de mijloc, dar reluată cu toată seriozitatea de istorici pînă pe la începutul secolului al XVIII-lea. Legenda spune că în epoca pre-creștină, provinciile austriece au fost stăpînite de un șir de prinți evrei. Cronică austriacă, alcătuită de un scrib vienez sub sceptrul lui Albert III (1350—1395) cuprinde o listă de nu mai puțin de douăzeci și doi de asemenea prinți evrei, despre care se spune că ar fi domnit unul după altul. Lista le dă nu numai numele presupuse — unele cu o rezonanță specifică uralo-altaică —, ci și durata domniei și locul de îngropăciune. De exemplu: „Sennan, a domnit patruzeci și cinci de ani, e îngropat la Viena, la Stubentor; Zippan, patruzeci și trei de ani, îngropat la Tulln“ — și tot așa mai departe, cuprinzînd nume ca Lapton, Ma'alon, Raptan, Rabon, Effra, Samec ș.a.m.d. După acești evrei au venit cinci prinți păgîni, urmați de conducători creștini. Legenda e repetată, cu mici variații, în istoriile Austriei scrise în latină de Henricus Gundelfingus la 1474 și de mulți alți autori, cea din urmă fiind *Flores chronicorum Austriae*, 1702, de Anselmus Schram (care încă mai credea în autenticitatea acestei povești) ⁴.

Dar de unde s-ar fi putut naște o poveste atît de fantastică? Să-l ascultăm din nou pe Mieses: „Pînă și faptul că s-au putut ivi și menține cu încăpăținare asemenea legende de-a lungul cîtorva secole ne arată că în adîncul conștiinței naționale a Austriei străvechi se mai păstrau amintiri vagi referitoare la o prezență evreiască pe cursul superior al Dunării în zilele de demult. Cine știe dacă valurile fluxului ce pornea din terenurile stăpînite de khazari în Europa orientală nu au spălat cîndva și dealurile de la poalele Alpilor — ceea ce ar explica izul turanic al numelor acestor principii. Fabulația cronicarilor medievali n-ar fi putut relua ecouri populare decît dacă erau susținute de amintiri colective, oricît de vagi“ ⁵.

După cum am mai pomenit, Mieses e destul de tare înclinat să subestimeze contribuția khazarilor la istoria evreiască, dar chiar și așa el a nimerit singura ipoteză plauzibilă care ar putea explica originea acestei legende persistente. Ba chiar ne putem aventura să intrăm în oarecari detalii. Vreme de mai bine de o jumătate de veac — pînă în anul 955 — Austria era dominată de unguri tocmai pînă la riul Enns spre vest. Maghiarii sosiseră în noua lor țară în 896, împreună cu triburile kabaro-khazare influente în cadrul națiunii lor. Pe vremea aceea ungurii nu fuseseră convertiți încă la creștinism (evenimentul s-a întîmplat abia peste un secol, în anul 1000) și singura religie monoteistă cunoscută lor era cea mozaică, a khazarilor. Se prea poate să fi fost una sau mai multe căpetenii în rîndurile lor care să fi practicat iudaismul de un fel sau altul: ne amintim doar de mențiunea făcută de cronicarul bizantin Ioan Cinnamus despre trupe evreiești angajate în armata maghiară (vezi mai sus capitolul V, secțiunea 2). Așadar, legenda nu ar fi lipsită chiar de orice teme — în special dacă ne amintim că ungurii se mai aflau în perioada lor de raiduri sălbatice, reprezentînd „biciul Europei“. A te afla sub stăpînirea lor era fără doar și poate o experiență traumatizantă pe care austriecii nu o puteau uita prea ușor. Iată că lucrurile se potrivesc destul de bine.

3

Alte dovezi împotriva presupusei origini franco-renane a evreimii răsăritene ni le oferă structura idișului, limbajul popular al maselor evreiești, vorbit înainte de holocaust de milioane de oameni și mai supraviețuind încă printre minoritățile tradiționaliste din U.R.S.S. și S.U.A.

Idișul este un amalgam curios de ebraică, germană medievală, elemente slavone și altele și se scrie cu litere ebraice. Acum că e pe cale de dispariție a început să formeze obiectul multor cercetări academice în Statele Unite și în Israel, dar pînă tîrziu în secolul nostru era considerat încă de lingviștii occidentali pu și simplu drept un jargon ciudat care nici măcar nu merită studii

serioase. Iată ce observa pe bună dreptate H. Smith: „Savantii nu au acordat decît prea puțină importanță idișului. În afară de cîteva articole răspîndite prin periodice, primul studiu cu adevărat științific privitor la această limbă a fost *Gramatica istorică* a lui Mieses publicat în 1924. E semnificativ că edițiile recente ale gramaticii istorice standard a limbii germane, care o tratează din punctul de vedere al dialectelor ei, expediază idișul în numai douăsprezece rînduri“⁶.

La prima vedere, cantitatea mare de împrumuturi germane în idiș ar părea să contrazică teza noastră principală despre originile evreimii răsăritene; o să vedem îndată că realitatea este tocmai dimpotrivă, dar discuția comportă mai multe etape. Prima constă în întrebarea care anume gen de dialect regional german a pătruns în vocabularul idișului. Înainte de Mieses nimeni nu pare să fi acordat o atenție serioasă acestei întrebări; este meritul său nepieritor că și-a pus-o și că i-a dat un răspuns decisiv. Pe baza studiului vocabularului, foneticii și sintaxei idișului, în comparație cu principalele dialecte germane din Evul Mediu, Mieses trage următoarea concluzie:

Nici o componentă lingvistică provenind din zona Germaniei vecină cu Franța nu se găsește în limba idiș. Nici măcar un singur cuvînt din întreaga listă de elemente de origine specific franconă de pe Mosella, alcătuită de J. A. Ballas (*Beiträge zur Kenntnis der Trierischen Volkssprache*, 1903, 28 sqq) nu și-a croit drum către vocabularul idișului. Nici măcar regiunile din centrul Germaniei occidentale, în jurul Frankfurtului, nu au contribuit la limba idiș...⁷ În privința originilor idișului, Germania occidentală poate fi trecută perfect cu vederea...⁸ E oare cu puțință ca părerea îndeobște acceptată, după care evreii germani au imigrat cîndva din Franța trecînd Rinul, să fie fundamental greșită? Istoria evreilor germani, evreimea așkenazi (vezi mai jos capitolul VIII, secțiunea 1 — n.a.) trebuie revizuită. Adeșori erorile istoricilor sînt corectate de cercetările lingviștilor. Părerea convențională despre emigrarea timpurie a evreilor așkenazi din Franța către răsărit face și ea parte din categoria erorilor de istorie care își așteaptă îndreptarea.⁹

În continuare Mieses citează printre alte exemple de premise false în domeniul istoriei, cazul țiganilor care erau priviți drept o mlădiță a Egiptului, „pînă cînd lingvistica a dovedit că provin din India”¹⁰.

După ce a măturat definitiv afirmațiile privitoare la originea occidentală a elementelor germanice din idiș, Mieses a arătat în continuare că influența dominantă în cadrul acestei limbi o dețin așa-zisele dialecte „medio-răsăritene” ale limbii germane, vorbite pe vremuri în zonele alpine ale Austriei și Bavariei pînă aproximativ prin secolul al XV-lea. Cu alte cuvinte, componenta germană care a intrat în limbajul hibrid al evreilor a fost generată de zonele răsăritene ale Germaniei, adiacente centurii slave a Europei răsăritene.

Astfel, dovezi din domeniul lingvisticii susțin și întăresc cronicile în respingerea concepției greșite despre originile franco-renane ale evreimii răsăritene. Însă aceste dovezi negative nu ne oferă și un răspuns la întrebarea: cum se face că un dialect medio-răsăritean al Germaniei, combinat cu elemente ebraice și slave, a ajuns limba comună a acelei evreimi orientale a cărei majoritate presupunem că era de obîrșie khazară?

Încercînd să răspundem la această întrebare, trebuie să ținem seamă de mai mulți factori: în primul rînd, evoluția idișului a fost un proces îndelungat și complex, care a început probabil în secolul al XV-lea sau chiar mai devreme; și totuși o vreme idișul a rămas o limbă vorbită, un soi de *lingua franca*, și a apărut tipărit doar în secolul al XIX-lea. Înainte de asta nu avea nici o gramatică stabilă și „rămînea la latitudinea individului introducerea cuvintelor străine după dorință. Nu există o formă bine stabilită de pronunțare ori ortografie... Haosul din acest din urmă domeniu poate fi ilustrat de regulile stabilite de către *Jüdische Volks-Bibliothek*: (1) Scrieți așa cum vorbiți; (2) Scrieți în așa fel încît să vă poată înțelege atît evreii polonezi, cît și cei lituanieni; (3) Scrieți în mod diferit cuvintele care sînt rostite la fel, dar au înțelesuri deosebite”¹¹.

Și așa, de-a lungul veacurilor, printr-un fel de proliferare neîngrădită, idișul s-a dezvoltat, absorbînd cu aviditate din diversele medii sociale cuvintele, locuțiunile și expresiile idiomatice care îi slujeau cel mai bine funcția de *lingua franca*. Dar elementul dominant din punct de vedere cultural și social în mediul Poloniei medievale îl constituiau germanii. Dintre toate populațiile imigrante, numai ei erau mai influenți decît evreii din punct de vedere economic și intelectual. Am văzut că încă din primele zile ale dinastiei Piasti și în special sub regele Cazimir cel Mare, s-a făcut totul pentru atragerea imigranților să colonizeze pămîntul și să clădească orașe „moderne”. Se spune despre Cazimir că „a găsit o țară de lemn și a lăsat o țară de piatră”.

Dar aceste noi orașe de piatră, cum ar fi Krakau (Cracovia) sau Lemberg (Lvov) au fost construite și conduse de imigranți germani, trăind sub așa-zisa „Lege de la Magdeburg”, adică bucurîndu-se de un înalt grad de neatîrnare municipală. În total se spune că au imigrat în Polonia nu mai puțin de patru milioane de germani¹², furnizîndu-i acestei țări o burghezie urbană pe care nu o avusese pînă atunci. Iată cum exprimă acest lucru Poliak, comparînd imigrația khazară în Polonia cu cea germană: „Conducătorii țării au importat aceste mase foarte necesare de străini plini de spirit de inițiativă și le-au facilitat așezarea după modul de viață cu care fuseseră deprinși în țările lor de baștină: orașul german și *stetl*-ul evreiesc.” (Și totuși, această distincție netă s-a estompat cînd evreii sosiți mai tîrziu din Occident s-au stabilit și ei în orașe, formînd în sînul lor ghetourile.)

Nu numai burghezia instruită, ci și preoțimea erau predominant germane — consecință firească a opțiunii Poloniei pentru religia romano-catolică și a orientării țării către civilizația occidentală (după cum clerul rus, după convertirea lui Vladimir la ortodoxie, era predominant bizantin). Cultura laică a mers pe o linie similară, urmînd pas cu pas vecinul occidental mai vîrstnic. Prima universitate poloneză s-a înființat în 1364, la Cracovia.

pe atunci un oraș mai ales nemțesc*. Cu destulă satisfacție, austriacul Kutschera se exprimă astfel:

La început populația îi privea pe coloniștii germani cu suspiciune și neîncredere; și totuși aceștia au izbutit să pună piciorul din ce în ce mai ferm și chiar să introducă sistemul german de învățămînt. Polonezii au învățat să prețuiască avantajele culturii superioare introduse de germani și să le imite obiceiurile străine. Și aristocrația poloneză a îndrăgit datinile germane și a început să găsească frumusețe și bucurie în tot ce venea din Germania.¹³

Comentariu nu chiar modest, dar veridic în esență. Ne amin-tim de înalta stimă pentru civilizația germană (*Kultur*) în rîndurile intelectualilor ruși din veacul trecut.

Nu e greu să ne dăm seama de ce imigranții khazar în plin flux către Polonia medievală au fost siliți să învețe nemțește dacă vroiau să răzbată în viață. Cei care întrețineau legături strînse, mai ales de afaceri, cu gloata băștinașilor, cu siguranță că au fost siliți să învețe și un jargon polonez (sau lituanian, sau ucrainean, sau sloven); dar germana constituia o necesitate fundamentală în orice contact cu orașele. Mai era însă și sinagoga și studiarea Torei ebraice. Nu ne vine greu să ne închipuim imaginea unui meșteșugar dintr-un *stetl* — poate un cizmar sau un cîrpaci, ori un chereștegiu — vorbind o nemțească stricată cu clienții lui și imediat după aceea o poloneză stîlăcită cu iobagii de pe moșia învecinată, iar acasă amestecînd crîmpeiele cele mai expresive ale amîndorura cu ebraica într-un fel de idiolect intim. Cum s-a întins și standardizat în atît de mare măsură acest ghiveci poate presupune, și eventual ghici, orice lingvist; dar cel puțin și noi putem discerne cîțiva factori suplimentari care au contribuit la acest proces.

Printre imigranții tîrzii în Polonia s-au aflat, după cum am văzut mai înainte, și un număr oarecare de evrei „veritabili“

* În secolul următor printre studenții săi s-a numărat Nicolaus Copernicus sau Mikolaj Koppernigk, pe care ulterior l-au revendicat atît patrioții polonezi, cît și cei germani ca fiind de-al lor.

din țările muntoase — Boemia și Germania orientală. Deși relativ puțini la număr, acești evrei vorbitori de germană erau superiori khazarilor ca învățătură și cultură, după cum și germanii arieni erau superiori polonezilor pe plan cultural. Iar după cum clerul catolic era german, tot așa rabinii din Occident au reprezentat un factor puternic de germanizare a khazarilor al căror iudaism era fervent, dar primitiv. Iarăși îl vom cita pe Poliak:

Acei evrei germani care au ajuns în regatul polono-lituanian au exercitat o imensă influență asupra coreligionarilor lor din răsărit. Motivul principal al puternicii atracții exercitate de ei asupra evreilor (khazari — n.a.) îl constituia admirația acestora pentru învățătura lor religioasă și pentru eficiența lor în afacerile pe care le făceau cu orașele predominant germane. . . Limba vorbită la *heder*, școala de doctrină religioasă, precum și în casa *ghevîr*-ului (bogătaș, om de vază — n.a.) avea să influențeze limba întregii comunități.¹⁴

Un mic tratat rabinic din Polonia secolului al XVII-lea conține și rugămîntea cucernică: „Să dea Dumnezeu ca țara să se umple de înțelepciune și ca toți evreii să vorbească nemțește“¹⁵.

Caracteristic este și faptul că singura secțiune a evreilor khazari din Polonia care au rezistat ispitelor atît duhovnicești, cît și lumești ale limbii germane au fost karaiții, care respingeau și învățătura rabinică și satisfacțiile materiale ale îmbogățirii. Astfel, la ei idișul n-a prins niciodată. După primul recensămînt al întregii Rusii (1897), în Imperiul țarist (care firește cuprindea pe atunci și Polonia) trăiau 12 894 de evrei karaiți; dintre aceștia 9 666 și-au declarat drept limbă maternă turca (adică, probabil, dialectul lor khazar original), 2 632 vorbeau rusește și numai 383 idiș.

Dar secta karaită reprezintă excepția și nu regula. În general, populațiile imigrante așezate într-o țară nouă tind să se lepede de limba lor de băștină în decursul a două sau trei generații și să îmbrățișeze limba țării lor de adopțiune*. Nepoții

* Firește, aceasta nu se aplică nici cucritorilor nici colonizatorilor, care impun băștinașilor limba lor.

și strănepoții americani ai imigranților din Europa răsăriteană nu mai învață cituși de puțin polona ori ucraineana și consideră amuzant sau ridicol limbajul neinteligibil al bunicilor și străbunicilor. E greu de înțeles cum istoricii au putut ignora dovezile migrației khazare în Polonia doar pe baza faptului că o jumătate de mileniu mai târziu, dacă nu chiar mai mult, vorbesc altă limbă.

Întâmplător, descendenții triburilor biblice oferă exemplul clasic al adaptabilității lingvistice: la început, au vorbit ebraica; în exilul babilonian, chaldeiana; în vremea lui Iisus, aramaica; la Alexandria, elina; în Spania, araba, iar ulterior, *ladino* sau iudeo-spaniola, scrisă cu alfabetul ebraic și reprezentând echivalentul sefard al idișului; și așa se întâmplă și azi. Și-au păstrat identitatea religioasă, dar limba și-au schimbat-o ori de câte ori le-a convenit. Khazarii nu se trăgeau din triburile biblice, dar după cum am văzut, împărtășeau un oarecare cosmopolitism și alte caracteristici sociale ale coreligionarilor.

4

Poliak a mai propus o altă ipoteză referitoare la originea timpurie a idișului și, cu toate că este problematică, totuși merită să fie pomenită: el crede că „forma idișului timpuriu s-a născut în zonele stăpânite de goți ale Crimeei khazare. În regiunile acelea condițiile de viață nu puteau să nu producă o îmbinare a elementelor germanice și ebraice cu sute de ani înainte de întemeierea așezărilor în regatele Poloniei și Lituaniei”¹⁶.

Ca mărturie indirectă, Poliak îl citează pe un venețian, un anume Iosif Barbaro care a trăit la Tana (colonie comercială italiană la gurile Donului) între 1436 și 1452 și care scria că servitorul său german putea conversa cu un got din Crimeea la fel de ușor cum putea un florentin să se înțeleagă cu un italian din Genova. De fapt, limba gotică a supraviețuit în Crimeea și, după cât se pare, nicăieri în altă parte) cel puțin pînă la mijlocul secolului al XVI-lea. În momentul acela, ambasadorul habburgic la Constantinopol, Ghiselin de Busbeck, a întilnit oameni din Crimeea și a alcătuit o listă de cuvinte din gotica vorbită

de ei. (Acest Busbeck trebuie să fi fost un om remarcabil căci el a adus liliacul și lalelele din Levant în Europa.) Poliak socoate că acest vocabular se apropie de elementele de *Mittel-Hoch Deutsche* (germana medie de sus) găsite în idiș. El este de părere că goții din Crimeea și-au păstrat contactele cu alte triburi germanice care le-au influențat limba. Indiferent ce părere avem despre credința lui, este o ipoteză ce merită atenția lingviștilor.

5

„Într-un sens se poate spune că epoca neagră a evreilor a început cu Renașterea” — a scris Cecil Roth¹⁷.

Anterior se iviseră masacre și alte forme de persecuție — în timpul cruciadelor, al ciumei negre și cu alte pretexte; dar acestea fuseseră izbucniri nelegiuite de violență în masă, stăvilite activ sau tolerate pasiv de autorități. În schimb, de la începuturile Contra-Reformei, evreeii au fost coboriți prin lege la un statut cvasi-subuman, din multe puncte de vedere comparabil cu cel al „neatinșilor” (*pariah*) în sistemul de caste al hindușilor.

„Puținele comunități cărora li s-a îngăduit să rămână în Europa occidentală — adică în Italia, Germania și posesiunile papale din sudul Franței — au fost în cele din urmă supuse tuturor restricțiilor care fuseseră de obicei lăsate de vremurile anterioare să rămână un simplu ideal”¹⁸ — adică existaseră numai în edicte ecleziastice și alte dispoziții și decrete, rămăseseră doar pe hîrtie (de exemplu, ca în Ungaria — vezi mai sus capitolul V, secțiunea 2). Dar acum, aceste dispoziții „ideale” erau aplicate nemilos: segregarea din punctul de vedere al domiciliului; apartheid pe planul relațiilor dintre sexe; excluderea de la orice funcții sau situații respectate; purtarea unei îmbrăcămînți distinctive — inclusiv steaua galbenă a lui David și tichia conică. În Bula sa din 1555, papa Paul IV insista *cum nimis absurdum* (deși mult prea absurd, n.t.) asupra aplicării stricte și consecvente a edictelor anterioare, îngrădindu-i pe evrei în ghetourile închise. Un an mai târziu evreeii din Roma au fost strămutați cu de-a sila.

Toate țările catolice în care evreii se mai bucurau de libertate de mișcare au fost silite să urmeze acest exemplu.

În Polonia, perioada „lunii de miere“, inaugurată de Cazimir cel Mare, ținuse mai mult decât în altă parte, dar pe la sfârșitul secolului al XVI-lea se încheiase și ea. Comunitățile evreiești, limitate acum la *ștetl* și ghetou ajunseseră suprapopulate, iar refugiații din fața pogromurilor făcute de cazaci în satele ucrainene sub Bogdan Hmelnițki (vezi mai sus, capitolul V, secțiunea 5) au dus la înrăutățirea rapidă a condițiilor de locuit și economice. Rezultatul a fost un nou val de emigrare în masă către Ungaria, Boemia, România și Germania, unde evreii, aproape dispăruți în urma ciumei negre, erau încă răspândiți într-un strat subțire.

Astfel a reînceput marea pribegie către Occident. Avea să continue vreme de aproape trei veacuri pînă la cel de al doilea război mondial, și a devenit izvorul principal al comunităților evreiești existente în Europa, Statele Unite și Israel. Cînd fluxul său a slăbit, pogromurile din secolul al XIX-lea i-au dat un nou impuls. „Cea de a doua mișcare spre Occident — scrie Roth, referindu-se la distrugerea Ierusalimului ca fiind prima — care a continuat pînă în secolul al XX-lea s-ar putea spune că a început odată cu masacrele dezastruoase întreprinse de Hmelnițki în Polonia, în 1648—1649“¹⁹.

6

Puse cap la cap, dovezile istorice citate în capitolele anterioare alcătuiesc un dosar convingător în sprijinul acelor istorici moderni — austrieci, israelieni sau polonezi — care, independent unul de altul, au susținut că majoritatea evreimii moderne nu e de origine palestiniană, ci caucaziană. Curentul principal al migrației evreiești nu a venit dinspre Mediterana prin Franța și Germania pînă în răsărit și apoi invers. Curentul s-a mișcat în mod constant spre apus, din Caucaz prin Ucraina în Polonia și de acolo în Europa centrală. Cînd s-a înființat acea așezare masivă fără precedent din Polonia, pur și simplu nu erau destui evrei

în Occident ca s-o fi alcătuit; în schimb, în răsărit, o întreagă națiune era în deplasare către noi frontiere.

Firește ar fi o prostie să negăm că la comunitatea evreiască existentă în lume ar fi contribuit evrei de obîrșii diferite. Proporția numerică a contribuțiilor khazare față de cele semite și altele este imposibil de stabilit. Dar cumularea dovezilor ne determină să acceptăm consensul istoricilor polonezi că „în vremuri anterioare cea mai mare parte veneau din țara khazarilor“ și că, deci, contribuția khazară la alcătuirea genetică a evreilor trebuie să fie substanțială, foarte probabil dominantă.

IV. RASĂ ȘI MIT

1

Evreii din vremurile noastre se împart în două categorii principale: sefarzi (sefardiți) și așkenazi.

Sefarzii descind din evreii care trăiseră din antichitate în Spania (în ebraică, *sepharad*) pînă cînd au fost expluzați de acolo la sfîrșitul secolului al XV-lea și s-au instalat în țările de pe malul Mediteranei, în Balcani și în mai mică măsură în Europa occidentală. Ei vorbeau un dialect hispano-ebraic, numit *ladino* sau iudeo-spaniola (vezi capitolul VII, secțiunea 3) și și-au păstrat propriile tradiții și rituri religioase. În deceniului al 7-lea al secolului nostru, numărul lor era estimat la cinci sute de mii.

În aceeași perioadă așkenazii numărau circa unsprezece milioane. Așadar, în vorbirea curentă, cuvîntul evreu este practic sinonim cu așkenaz. Dar termenul este înșelător căci în literatura rabinică medievală cuvîntul ebraic *așkenaz* se aplica Germaniei — așadar contribuind la legenda că evreimea modernă își are obîrșia pe Rin. Însă nu există nici un alt termen care să se refere la majoritatea nesefardă a evreimii contemporane.

Ca un amănunt picant trebuie să pomenim de faptul că *Așkenaz* din Biblie se referă la o populație care trăia undeva între muntele Ararat și Armenia. Numele apare în *Facerea*, 10, 3 și în *Întîia carte a Cronicilor*, 1, 6, pentru unul dintre fiii lui Gomer, acesta fiind fiul lui Iafet. Așkenaz se numea și un frate al lui Togarma (și nepot de unchi al lui Magog) pe care, după cum spunea regele Iosif al khazarilor, aceștia îl revendicau drept strămoșul lor (vezi mai sus capitolul II, secțiunea 5). Dar complicația cea mai mare abia începe, căci Așkenaz (sub forma Așkenag)

e pomenit și în *Ieremia*, 51, 27, unde profetul își cheamă poporul și aliații săi să se ridice și să distrugă Babilonul: „Chemăți asupra lui regatele Ararat, Mini și Așkenag“. Acest pasaj a fost interpretat de către celebrul *gaon* (eminentă, n.t.) Saddiah, conducătorul spiritual al evreimii orientale în secolul al X-lea, drept o profeție aplicabilă propriilor sale vremuri: Babilonul simboliza Califatul Bagdadului, iar așkenazii care urmau să-l atace erau fie khazarii înșiși, fie vreun trib aliat cu ei. Drept care, spune Poliak¹, niște evrei khazari învățați, care auziseră argumentele ingenioase ale *gaonului*, și-au zis așkenazi cînd au emigrat în Polonia. Asta nu dovedește nimic, în schimb sporește confuzia.

2

Rezumînd într-un paragraf laconic o controversă foarte veche și aprigă, Raphael Patai scria²:

Descoperirile antropologiei fizice arată că, spre deosebire de părerea răspîndită, nu există o rasă evreiască. Măsurătorile antropometrice făcute pe grupe de evrei din multe părți ale lumii arată că se deosebesc mult între ei în ceea ce privește toate caracteristicile fizice importante (indici antropometrici) — statură, greutate, culoare a pielii, indice cefalic, indice facial, grupa sangvină etc.

Într-adevăr aceasta este părerea acceptată astăzi de antropologi și istorici. Mai mult decît atît, există un consens general că o comparație a indicilor cranieni, tipurilor sangvine etc. arată o asemănare mai mare între evrei și națiunea ariană care le este gazdă, decît între evreii stabiliți în țări diferite.

Și totuși, în mod paradoxal, credința populară că evreii, sau cel puțin anumite tipuri de evrei, se pot recunoaște imediat ca atare, n-ar trebui exclusă în mod pripit — pentru simplul motiv că are o bază faptică în existența de fiecare zi. Dovezile antropologilor par să vină în contradicție cu observațiile obișnuite.

Pe de altă parte, înainte de a încerca să abordăm această aparentă contradicție, nu ar fi inutil să cercetăm câteva mostre ale datelor pe care se bazează negarea de către antropologi a existenței unei rase evreiești. În primul rând, iată un citat din excelenta serie de broșuri despre *Chestiunea rasială în știința modernă* publicată de UNESCO. Autorul, profesorul Juan Comas, trage următoarea concluzie din materialul oferit de statisticii (sublinierile îi aparțin):

Așadar, în ciuda opiniei comune, poporul evreu este eterogen din punct de vedere rasial; migrațiile sale constante și legăturile — voluntare sau altfel — cu cea mai mare varietate de națiuni și popoare au determinat un grad atât de înalt de corcire încât *așa-zisul neam al lui Israel poate oferi exemple de trăsături specifice tuturor popoarelor*. Ca dovadă este suficient să comparăm evreul din Rotterdam — rubicond, solid, bine clădit — cu coreligionarul său din Salonic, să zicem, cu ochi strălucitori în mijlocul unei fețe bolnăvicioase și cu un fizic numai pielea și oasele și manifestând o mare încordare nervoasă. De aici, în măsura în care ne pripem, se poate afirma că evreii luați în ansamblu prezintă între ei un decalaj morfologic la fel de mare ca și cel între membrii a două sau mai multe rase³.

Și apoi trebuie să examinăm câteva din caracteristicile fizice pe care le folosesc drept criterii antropologii și pe care se bazează concluziile lui Comas.

Unul dintre cele mai simple — și după cum s-a dovedit, cele mai naive — dintre aceste criterii era statura corpului. În 1900, William Ripley scria în monumentală sa lucrare *The Races of Europe* („Rasele din Europa“): „Toți evreii europeni sînt de statură mai mică decît cea normală; mai mult decît atît, în majoritatea cazurilor sînt pur și simplu pitici“⁴. Pînă la un punct avea dreptate în vremea aceea și a dovedit-o cu statistici ample. Dar a avut inteligența să presupună că deficiența de înălțime ar putea fi influențată într-un fel sau altul de factori de mediu⁵. Unsprezece ani mai tîrziu, Maurice Fishberg a publicat cartea *The Jews — A Study of Race and Environment* („Evreii — un studiu al rasei și mediului“) prima anchetă antropologică de acest gen scrisă

în englezește. Ea a dezvăluit lucrul surprinzător că copiii imigranților evrei est-europeni în S.U.A. creșteau pînă la o înălțime medie de 167,9 cm în comparație cu cei 164,2 cm care constituia media staturii părinților lor — deci un spor de aproape un țol și jumătate (4 cm) în decursul unei singure generații⁶. De atunci a ajuns un loc comun că descendenții populațiilor imigrante — evrei, italieni ori japonezi — sînt considerabil mai înalți decît părinții lor, fără doar și poate datorită dietei lor ameliorate și altor factori ambientali.

Apoi Fishberg a făcut statistici comparînd înălțimea medie a evreilor și arienilor în Polonia, Austria, România, Ungaria ș.a.m.d. Rezultatul a fost din nou surprinzător. În general s-a descoperit că statura evreilor variază după statura populației neevreiești în mijlocul căreia trăiesc evreii. Ancheta a dovedit că acolo unde băștinașii sînt înalți și evreii sînt înalți, și viceversa. Mai mult decît atît, în cadrul aceleiași națiuni și chiar al aceleiași oraș (Varșovia) înălțimea trupului evreilor și arienilor variază după gradul de prosperitate al districtului⁷. Asta nu înseamnă că ereditatea n-ar influența deloc înălțimea omului; dar ea este pe de o parte supraestimată, iar pe de altă parte modificată de influențe înconjurătoare și este nepotrivită ca criteriu rasial.

Iar acum ne putem îndrepta atenția către măsurătorile craniene — pe vremuri foarte la modă în rîndurile antropologilor, astăzi ele sînt socotite îndeobște cam demodate. Și aici putem întîlni același gen de concluzii trase de pe urma datelor: „O comparație a indicilor cefalici ai populațiilor evreiești și neevreiești din diverse țări demonstrează o puternică asemănare între indicii celor două tipuri de populații în multe țări, în schimb arată variații foarte mari cînd comparăm indicii cefalici ai populațiilor evreiești care locuiesc în țări diferite. Așadar, se impune concluzia că această trăsătură, în ciuda plasticității ei, indică o diversitate rasială a evreilor“⁸.

Trebuie remarcat că această diversitate este cea mai pronunțată între evreii sefarzi și așkenazi. În linii mari sefarzii sînt dolicocefali (cu capul lunguieț), iar așkenazii brachicefali (cu capul lătăreț). Kutschera a văzut în această diferență o nouă dovadă

a originii rasiale separate a evreilor khazari aşkenazi şi semiţi sefarzi. Dar tocmai am aflat că indicii dolicocefaliei sau brahicefaliei variază împreună cu cei ai naţiunilor gazdă — ceea ce infirmă în oarecare măsură argumentul.

Şi statisticile referitoare la alte trăsături fizice contrazic ideea unităţii rasiale. În general, evreii sînt bruni şi cu ochii negri. Dar cît de general este acest „în general“, cînd, după cum arată Comas, 49 la sută dintre evreii polonezi erau blonzi ⁹ şi 54 la sută dintre şcolarii evrei din Austria aveau ochi albaştri? ¹⁰ E adevărat că Virchow ¹¹ a descoperit „doar“ 32 la sută blonzi printre elevii evrei din Germania, pe cînd proporţia arienilor blonzi era mai mare, dar asta nu arată decît că variaţia nu este absolută — aşa cum era de altfel şi de aşteptat.

Dovezile cele mai convingătoare pînă în zilele noastre provin din clasificarea după grupa sangvină. În ultima vreme s-au efectuat cercetări ample în acest domeniu, dar este suficient să dăm un singur exemplu cu un indicator deosebit de sensibil. Să cităm chiar cuvintele lui Patai:

În ceea ce priveşte tipul sangvin, grupele evreieşti prezintă diferenţe considerabile între ele şi asemănări substanţiale cu mediul arian. „Indicele biochimic“ Hirzsfeld $\frac{(A + AB)}{(B + AB)}$

poate fi folosit pentru a exprima cel mai convenabil acest lucru. Iată cîteva exemple tipice: evrei germani 2,74, germani arieni 2,63; evrei români 1,54, români arieni 1,55; evrei polonezi 1,94, polonezi arieni 1,55; evrei marocani 1,63; marocani arieni 1,63; evrei irakieni 1,22, irakieni arieni 1,37; evrei din Turkestan 0,97, arieni din Turkestan 0,99.¹²

Această situaţie poate fi rezumată în două formule matematice:

$$1. A_a - E_a < E_a - E_b$$

şi

$$2. A_a - A_b \cong E_a - E_b$$

Adică, în linii mari, diferenţa din punctul de vedere al criteriilor antropologice între arieni (A_a) şi evrei (E_a) într-o ţară dată (a) este mai mică decît diferenţa dintre evreii din ţări diferite

(şi b); iar diferenţa dintre arienii din ţările a şi b este asemănătoare cu diferenţa dintre evreii din ţările a şi b.

Mi se pare rezonabil să închei această secţiune a capitolului cu un nou citat din contribuţia lui Harry Shapiro la seria UNESCO — *The Jewish People: A Biological History* („Poporul evreu — o istorie biologică“) ¹³:

Coeficientul ridicat de variaţie între diferitele populaţii evreieşti din punctul de vedere al caracteristicilor lor fizice, precum şi diversitatea frecvenţei genelor în grupele lor sangvine fac ca o clasificare rasială standard să devină o contradicţie în termeni. Căci deşi teoria modernă a raselor admite un oarecare grad de polimorfism sau de variaţie înăuntrul unui grup rasial, ea nu permite să se identifice ca unul singur grupe vădit diferite, măsurate după criteriile proprii de rasă. A face acest lucru ar însemna să reducem la inutilitate scopurile biologice ale clasificării rasiale şi întreaga procedură la arbitrar şi lipsă de sens. Din nefericire, acest subiect apare prea rar despărţit întru totul de considerente nebiologice şi în ciuda evidenţei continuă eforturile pe linia segregării evreilor, într-un fel sau altul, ca o entitate rasială distinctă.

3

Dar cum a apărut acest fenomen-geamăn: diversitatea trăsăturilor somatice şi conformitatea cu naţiunea-gazdă? Răspunsul evident al geneticienilor este următorul: prin combinarea genelor (corcire, amestec rasial) îmbinată cu presiuni selective.

Fishberg scrie: „Acesta este într-adevăr elementul esenţial în antropologia evreilor: aparţin oare unei rase pure, modificată în măsură mai mare sau mai mică de influenţele ambientale? Sau sînt o sectă religioasă alcătuită din elemente rasiale dobândite prin prozelitism şi căsătorii mixte în cursul migraţiei lor în diverse părţi ale lumii?“

Şi Fishberg nu lasă cititorilor nici o îndoială în privinţa răspunsului¹⁴:

Începînd de la dovezile şi tradiţiile biblice, s-ar părea că încă din prima perioadă de formare a tribului lui Israel evreii

erau alcătuiți din elemente rasiale diferite... În Asia Mică, Siria și Palestina din timpul acela, găsim multe rase — amoriții, care erau blonzi, dolicocefali și înalți; hitiții, o rasă oacheșă, probabil de tip mongoloid; cușiții, o rasă negroidă; și mulți alții. Evreii antici s-au încrucișat prin căsătorii mixte cu toți aceștia, după cum reiese din multe pasaje ale Bibliei.

Oricât de mult tunau și fulgerau proorocii împotriva celor care „se însurau cu fiicele unui zeu străin“, totuși israeliții nu puteau fi oprii de la acest amestec și conducătorii lor erau cei dintii care dădeau un exemplu prost. Până și primul lor patriarh, Abraham, a coabitat cu Agar, care era egipteană; Iosif s-a însurat cu Asenata, care era nu numai egipteană, dar și fiică de preot; Moise a luat-o de nevastă pe Zippora, care era midianită; Samson, eroul evreilor, era filistin; mama regelui David era moabită, iar David însuși s-a însurat cu o prințesă din Gheșur; cât despre regele Solomon (a cărui mamă era hitită), „afară de fata lui Faraon a iubit și alte multe femei străine: moabite, amonite, idomeene, sidoniene, hitite...“¹⁵.

Și tot așa mai departe ne spune această cronică de scandal. De asemenea Biblia ne lămurește că exemplul regesc era imitat de mulți bărbați, atât de neam mare, cât și din popor. Și pe urmă, interdicția biblică de a te căsători cu arieni le scăpa de la captivitate pe femeile prinse în vreme de război — și numărul lor era destul de mare. Robia Babilonului nu a îmbunătățit puritatea rasială. Până și membri ai familiilor de preoți s-au însurat cu ariene. Cu alte cuvinte, la începutul diasporei, israeliții erau deja o rasă foarte amestecată, profund hibridă. Firește că tot astfel erau cele mai multe națiuni istorice și nu ar fi nevoie să mai subliniem acest aspect dacă n-ar persista mitul că tribul biblic și-a păstrat puritatea rasială în decursul veacurilor.

Altă sursă importantă de amestec de sânge îl constituia numărul mare de oameni de rasele cele mai variate, convertiți la iudaism. Dovezi ale zelului evreilor timpurii de a-și face prozeliți ni le oferă falașii negri din Ethiopia, evreii chinezi din Kai-Feng, care arată ca oricare alți chinezi, evreii yemeniți, cu fețele măslinii foarte oacheșe, triburile de berberi evrei din Sahara,

care arată ca și tuaregii și așa mai departe, pînă la cel dintii exemplu pe care l-am avut: khazarii.

Mai aproape de căminul lor, prozelitismul evreilor a atins culmea, în limitele Imperiului roman, între epoca de decădere a statului evreiesc și apariția creștinismului. Multe familii patri-ciene din Italia au fost convertite, precum și familia regală care stăpînea provincia Adiabene. Filon din Alexandria vorbește despre numeroși oameni convertiți în Grecia; Flavius Iosephus relatează că o mare parte din populația Antiohiei a trecut la iudaism; Sfîntul Apostol Pavel a întilnit în călătoriile sale tot soiul de prozeliți, aproape pretutindeni, de la Atena pînă în Asia Mică. Istoricul evreu Th. Reinach scria: „feroarea prozelitismului constituia într-adevăr una din cele mai specifice trăsături ale iudaismului în epoca greco-romană, trăsătură pe care nu a mai avut-o niciodată într-o măsură atât de mare nici înaintea acestei epoci, nici ulterior... Nu încapă îndoială că în felul acesta iudaismul a izbutit să convertească multă lume în primele două sau trei secole... Sporirea uriașă a națiunii evreiești în Egipt, Cipru și Cyrene nu se poate explica fără să presupunem și o infuzie abundentă de sânge arian. Prozelitismul domina în egală măsură păturile de sus și de jos ale societății“¹⁶.

Dezvoltarea creștinismului a încetinit ritmul amestecului rasial, iar ghetoul i-a pus capăt o vreme; dar înainte ca regulile ghetoului să se fi aplicat cu strictețe în secolul al XVI-lea, procesul încă a mai continuat. Lucrul acesta ni-l arată repetarea neîncetată a interdicțiilor ecleziastice împotriva căsătoriilor mixte — de exemplu de către Conciliul de la Toledo, din 589; Conciliul de la Roma, din anul 743; primul și al doilea Conciliu Lateran din 1123 și respectiv 1139; edictul regelui Ladislau II al Ungariei din anul 1092. Că toate aceste prohibiții aveau doar un efect parțial ne-o arată, de pildă, raportul arhiepiscopului ungar Robert von Grain adresat Papei în 1229, prin care se plîngea că multe creștine sînt măritate cu evrei și că în decurs de numai cîțiva ani biserica a pierdut în felul acesta „multe mii de creștini“¹⁷.

Singura barieră eficace o alcătuiău zidurile ghetoului. Ori de cîte ori acestea se prăbușeau reîncepeau căsătoriile mixte.

Ritmul lor s-a accelerat în atare măsură încît, în Germania, între 1921 și 1925, din 100 de căsătorii ale evreilor, 42 erau mixte¹⁸.

Cît despre sefarzi — așa numiții evrei „adevărați“ — șederea lor în Spania vreme de mai bine de un mileniu a lăsat urme neșterse, atît asupra lor, cît și asupra gazdelor lor. Iată ce scrie Arnold Toynbee:

Avem toate motivele să credem că în Spania și Portugalia de astăzi, există o cantitate destul de mare de sînge de-al acestor oameni convertiți la iudaism în vinele ibericilor, în special în păturile de sus și mijlocii ale societății. Și totuși, dacă i s-ar înfățișa mostre de spanioli și portughezi vii, aparținînd acestor clase, i-ar veni greu pînă și celui mai pătrunzător psihanalist să detecteze care dintre ei a avut strămoși evrei.¹⁹

Procesul a acționat și într-un sens și în celălalt. După masacrele din 1391 și 1411, care au bîntuit întreaga peninsulă, peste 100 000 de evrei au acceptat botezul — și aprecierea estimativă este modestă. Și totuși, o proporție însemnată de evrei a continuat să practice în secret mozaismul. Acești „evrei criptici“ numiți *marranos*, au prosperat, s-au înălțat către poziții însemnate la curte precum și în ierarhia ecleziastică și au contractat căsătorii mixte cu aristocrația. După expulzarea din Spania (1492) și din Portugalia (1497) a tuturor evreilor „nepocăiți“, acești *marranos* erau priviți cu tot mai multă suspiciune; mulți din ei au fost arși de Inchiziție și majoritatea au emigrat în secolul al XVI-lea în țările de pe coastele Mediteranei în Olanda, Anglia și Franța. Aflîndu-se din nou în siguranță, ei au revenit pe față la credința lor și, împreună cu cei expulzați în perioada 1492—1497, au întemeiat noile comunități sefarde din țările respective.

Așadar, observația lui Toynbee despre ascendența hibridă a păturilor superioare ale societății spaniole, se aplică, *mutatis mutandis*, și comunităților sefarde din Europa occidentală. Părinții lui Spinoza erau *marranos* portughezi, emigranți la Amsterdam. Vechile familii evreiești din Anglia, sosite aici mult înainte de aflutul din răsărit din secolul trecut, — familiile Montefiore,

Lousada, Montague, Avigdor, Sutro, Sassoon ș.a.m.d. — toate se trăgeau din același amestec iberic și nu pot revendica o origine rasială pură după cum n-o pot revendica nici așkenazii — sau evreii numiți Davis, Harris, Phillips sau Hart.

Un aspect dureros prin repetarea lui era amestecul de sînge prin viol. Și acesta are o istorie îndelungată, care începe în Palestina. De exemplu ni se spune că un oarecare Iuda Ben Ezekial s-a împotrivit la căsătoria fiului său cu o femeie care nu era „din seminția lui Abraham“, drept care, prietenul său Ulla a remarcat: „De unde știm noi așa de sigur că nu coborîm și noi din păgînii care le-au siluit pe fetele Sionului la asediul Ierusalimului?“²⁰

Violul și prada (cantitatea acesteia din urmă fiind adeseori stabilită dinainte) erau socotite un drept firesc al unei armate cuceritoare.

Există și o tradiție străveche, înregistrată de Graetz, care atribuie originea primelor așezări evreiești din Germania unui episod ce ne amintește de răpirea Sabinelor. Conform acestei tradiții, o unitate de războinici germanici — vangioni —, care luptaseră cu legiunile romane în Palestina, aleseseră din hoarda imensă de prizonieri evrei pe cele mai frumoase femei, le aduseseră la cantonamentele lor de pe malurile Rinului și Mainului și le siliseră să le îndeplinească poftete. Copiii astfel zămisliți din părinți evrei și germani au fost crescuți de mamele lor după credința evreiască, întrucît tații nu-și băteau capul cu ei. Tocmai despre acești copii se spune că ar fi întemeiat primele comunități evreiești între Worms și Maiența²¹.

În Europa răsăriteană, violul era încă și mai răspîndit. Îl vom cita din nou pe Fishberg:

O asemenea infuzie violentă de sînge arian în vinele turmei lui Israel a fost deosebit de frecventă în țările slave. Una din metodele preferate ale cazacilor de a storce bani de la evrei era luarea unui număr mare de prizonieri întrucît știau prea bine că evreii îi vor răscumpăra. Că femeile astfel răscumpărate erau siluite de triburile acestea semisălbatică nu mai încapă îndoială. De fapt, la sesiunea sa din iarna anului 1650 „Consiliul celor patru țări“ a trebuit să ia act de bietele femei și de copiii născuți de ele din tați cazaci în cursul

captivității și astfel să pună din nou ordine în viața de familie și socială a evreilor. Lucruri la fel de scandaloase... au mai suferit evreicele din Rusia și în cursul pogromurilor din 1903—1905.²²

4

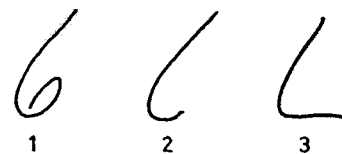
Și totuși — ca să revenim la paradoxul discutat mai înainte — mulți oameni care nu sînt nici rasiști, nici antisemiți, sînt convinși de capacitatea lor de a recunoaște un evreu dintr-o privire. Dar cum e posibil acest lucru din moment ce evreii sînt o gloată atît de hibridă cum îi arată istoria și antropologia?

După impresia mea, răspunsul l-a dat parțial Ernest Renan în 1883: „*Il n'y a pas un type juif, il y a des types juifs*”²³ (Nu există un singur tip de evreu, ci există mai multe tipuri de evrei — n.t.). Tipul de evreu care poate fi recunoscut „dintr-o ochire” este un anumit tip, dintre multe altele. Dar din cele 14 milioane de evrei numai o fracțiune neînsemnată aparține acestui tip, iar cei care par să-l constituie nu sînt neapărat evrei sau cel puțin nu întotdeauna. Una din trăsăturile cele mai proeminente — vorbind și literal și metaforic — despre care se spune că ar caracteriza acest anume tip, o constituie nasul, descris de epitete ca: semit, acvilin, coroiat sau „vulturesc” (în franceză, *bec d'aigle*). Dar, lucru surprinzător, studiind 2 836 de evrei din orașul New York, Fishberg nu a găsit nas coroiat decît la 14 la sută dintre ei, adică la 1 din 7; în schimb 57 la sută aveau nasul drept, 20 la sută nasul cîrn și 6,5 la sută „nasul turtit sau lătăreț”²⁴.

Rezultate similare au raportat și alți antropologi cu privire la nasul semit în Polonia și Ucraina²⁵. Mai mult decît atît, printre adevărații semiți — cum ar fi beduinii puri, necorciți, această formă de nas *nu apare mai deloc*²⁶. Pe de altă parte, această formă „se întîlnește foarte adesea printre diversele triburi din Caucaz, precum și în Asia Mică”. Printre rasele indigene din această regiune (cum ar fi armenii, georgienii, oseții, lezghienii, aisorii, precum și sirienii) nasul acvilin constituie regula și nu excepția. Și printre populațiile țărilor mediteraneene ale Europei — greci,

italieni, francezi, spanioli și portughezi — nasul acvilin se întîlnește mai frecvent decît printre evreii din Europa răsăriteană. De asemenea, indienii din America de Nord au adeseori nasuri „evreiești”²⁷.

Deci, nasul în sine nu poate constitui o călăuză infailibilă pentru identificare. Numai o minoritate a evreilor — un anumit tip de evrei — par să aibă nasul convex, pe care-l întîlnim și la multe alte grupuri etnice. Și totuși intuiția ne spune că statisticile antropologilor trebuie să conțină o eroare sau alta. O soluție ingenioasă a acestei șarade ne-au sugerat-o Beddoe și Jacobs, care au susținut că „nasul evreiesc” nu trebuie neapărat să aibă un profil convex, ci se prea poate să dea impresia de „coroiat” din pricina unei „retrageri” a aripilor, o răsucire spre năuntru a nărilor.

Pentru a-și dovedi afirmația că această conformație a nărilor dă iluzia de încovoiere, Jacobs își invită cititorii: „faceți cifra șase cu o coadă mai lungă (figura 1); și acum dacă îndepărtați răsucirea ca în figura 2, dispăre cea mai mare parte ‘a specificului evreiesc’; acesta se elimină cu totul dacă încercăm să continuăm orizontal linia de jos, ca în figura 3.” Citîndu-l pe Jacobs, Ripley comentează: „Uitați ce transformare! Nasul evreiesc a devenit, fără doar și poate, nas roman. Și atunci ce am dovedit? Că există în realitate fenomenul numit nas evreiesc, chiar dacă este constituit cu totul altfel decît în premisa noastră inițială (criteriul convexității — n.a.)”²⁸.

Dar oare există? Figura 1 poate perfect să reprezinte un nas de italian sau grec sau spaniol sau armean ori de piele roșie

cu tot cu „conformația nărilor“. Că este evreiesc și nu de piele roșie, armean etc. deducem — dintr-o ochire — din contextul celorlalte trăsături, inclusiv expresia, comportamentul, îmbrăcămintea. Nu este un proces de analiză logică, ci mai degrabă de natura percepției psihologice a filozofiei *Gestalt*, surprinderea unei configurații în ansamblu.

Considerații similare se aplică fiecăreia dintre trăsăturile feții socotită a fi tipic evreiască: „buze senzuale“; „păr negru, ondulat sau creț“; „ochi melancolici sau vicleni sau bulbucați sau oblici (mongoli)“ ș.a.m.d. Luată separat, trăsăturile fac parte din fondul comun al națiunilor celor mai diferite; puse la un loc, ca un portret robot, ele se combină într-un prototip — o vom spune încă o dată — *al unui anumit* tip de evreu, de origine est-europeană, acel tip cu care ne-am familiarizat. Dar portretul nostru robot *nu* se potrivește altor tipuri de evrei, cum ar fi sefarzii (inclusiv descendenții lor foarte anglicizați din Marea Britanie); și nici tipului slav, din Europa centrală, nici celui blond, teutonic, nici celui cu ochii oblici, mongoloizi și nici tipurilor negroide, cu părul creț.

Și iarăși, nu putem fi siguri că recunoaștem cu certitudine nici măcar acest prototip limitat. Colecția de portrete publicate de Fishberg sau de Ripley poate fi folosită pentru un joc de recunoaștere, dacă acoperi legenda care spune că cel fotografiat este evreu sau arian. Același joc îl putem practica pe terasa unei cafenele, oriunde pe țărmul Mediteranei. Fără doar și poate va rămâne neconcludent pentru că nu ai posibilitatea să te duci la persoana supusă experienței și s-o întrebi de ce religie este; dar dacă joci acest joc în societate, te va surprinde cu siguranță proporția dezacordului dintre verdictele observatorilor. De altfel și sugestia își joacă rolul ei: „Știai că Harold e evreu?“ „Nu, dar acum că ai pomenit de asta, firește că-mi dau seama“. „Știai că (cutare sau cutare) familie regală are sînge evreiesc?“ „Nu, dar acum că-mi spui...“ În cartea lui Hutchinson *Races of Mankind* („Rasele omenirii“), există o poză a trei gheișe cu legenda: „*Japoneze cu fizionomie evreiască*“. De îndată ce citești legenda

începi să te gîndești: „Firește! Cum de nu mi-am dat seama de la început?“ Și după ce te joci o vreme în felul ăsta, începi să vezi trăsături evreiești — sau khazare — peste tot.

5

O altă sursă de confuzii este dificultatea extremă de a separa caracteristicile ereditare de cele determinate de către cadrul social și alți factori ambientali. Am întîlnit această problemă cînd am discutat statura corpului, ca un pretins criteriu rasial; dar influența factorilor sociali asupra fizionomiei, comportării, vorbirii, gesturilor și costumului acționează pe căi mai subtile și mai complexe, în rotunjirea portretului robot al evreului. Dintre acești factori cel mai evident îl constituie îmbrăcămintea (plus pieptănătura). Luați orice persoană, puneți-i perciuni lungi și răsuciți, o tichie în cap, o pălărie neagră cu boruri largi și un caftan lung negru, și imediat veți recunoaște dintr-o ochire tipul standard de evreu; oricare va fi conformația nărilor, persoana va avea înfățișare de evreu. Există alți indicatori mai puțin drastici printre preferințele vestimentare ale anumitor tipuri de evrei din anumite clase sociale, care se combină cu accentul și manierismele din vorbire, cu gesticulația și cu comportamentul social.

Poate că ar fi binevenită o diversiune: să-i lăsăm o clipă la o parte pe evrei și să-l ascultăm pe un scriitor francez prezentîndu-ne felul cum compatrioții săi îl recunosc „dintr-o privire“ pe englez Pe lângă calitatea sa de scriitor eminent, Michel Leiris este directorul programului de cercetări de la *Centre National de la Recherche Scientifique* și membru în conducerea *Muzeului Omul*:

„Este... absurd să vorbești despre o „rasă“ englezească sau măcar să-i consideri pe englezi ca aparținînd rasei „nordice“. În realitate istoria ne învață că aîdomă tuturor popoarelor Europei, englezii au ajuns ceea ce sînt prin contribuțiile succesive ale unor popoare diferite. Anglia este o țară celtică, parțial colonizată de valuri succesive de saxoni, danezi și de

normanzi din Franța, cu un oarecare adaos de romanitate începînd din epoca lui Cezar. Mai mult decît atît, în timp ce pe un englez îl poți identifica după felul de a se îmbrăca sau chiar după comportare, este imposibil să-l declari englez pur și simplu după înfățișarea lui fizică. Printre englezi, ca și printre alți europeni, există și blonzi și bruneti, și oameni înalți și alții scunzi, și dolicocefali și brahicefali. Se poate susține că pe un englez îl putem recunoaște ușor după anumite caracteristici exterioare care-i conferă o „înfațișare” distinctă: gesturile reținute (spre deosebire de gesticulația convențională a meridionalului), mersul și expresia feței, toate exprimînd ceea ce includem de obicei în termenul destul de vag de „flegmă”. Totuși, oricine ar ridica această pretenție, ar putea fi prins în greșală în multe cazuri, căci nu toți englezii arată astfel și chiar dacă sînt trăsături ale englezului tipic, rămîne încă faptul că aceste caracteristici exterioare nu constituie „fizicul” său în adevăratul sens al cuvîntului: atitudinile corporale, mișcările, expresiile feței intră în categoria comportamentelor, și fiind deprinderi determinate de cadrul social al subiectului, ele țin de cultură și nu de „natură”. Mai mult decît atît, deși ele pot fi considerate cu larghețe „trăsături”, de fapt nu caracterizează o întreagă națiune, ci un anumit grup social din cadrul ei, așa că nu pot fi incluse printre semnele distinctive ale rasei.²⁹

Pe de altă parte, cînd Leiris zice că expresiile feței nu constituie „fizicul”, ci „intră în categoria comportamentelor”, el pare să treacă prea ușor peste faptul că și comportamentul poate modifica trăsăturile indivizilor și deci își poate pune amprenta pe „fizicul” lor. E suficient să ne gîndim la anumite trăsături tipice din fiziomiile cabotinelor îmbătrîniți, ale preoților celibatari, ale militarilor de carieră, ale deținuților care ispășesc pedepse îndelungate, ale marinarilor, fermierilor ș.a.m.d.

Modul lor de viață le afectează nu numai expresia feței, ci și trăsăturile fizice, creînd astfel impresia greșită că aceste trăsături sînt de obîrșie ereditară sau „rasială”.*

* În eseuul său intitulat *Caracteristici englezești*, filozoful american R. W. Emerson scria: „Orice sectă religioasă are fizionomia sa. Metodistii au căpătat un anumit tip, quakerii altul, maicile altă față. Un englez ți-l arată cu degetul pe neconformist după maniere. Meseriile și profesiile își imprimă propriile trăsături pe chipuri și forme.”

Mi-aș permite să adaog o observație personală: în cursul unor vizite făcute în Statele Unite mi-am întîlnit prieteni din tinerețe, care emigraseră din Europa centrală înaintea celui de al doilea război mondial și pe care nu-i mai văzusem de 30 sau 40 de ani. De fiecare dată m-a uluit aceeași constatare: nu numai că se îmbrăcau, vorbeau, mîncău și se purtau americaneste, dar dobîndiseră și o fizionomie americană. Mi-e imposibil să descriu această schimbare, cu excepția faptului că este legată de un fel delățire a fălcilor și de ceva special din ochi și din jurul ochilor. (Un prieten antropolog pune deformarea fălcilor pe seama folosirii mai intense a musculaturii mandibulei în rostirea americanei, iar expresia ochilor pe seama reflectării luptei crunte pentru existență, avînd drept efect o predispoziție la ulcer duodenal.)

Mi-a făcut plăcere să descopăr că impresia nu se datora unor simple născociri ale închipuirii mele — căci Fishberg, scriînd în 1900, făcea o observație asemănătoare: „...Expresia feței se schimbă foarte ușor sub influența schimbărilor de mediu social. Am observat o asemenea prefacere rapidă printre cei ce imigrează în Statele Unite... Noua fizionomie iese cel mai ușor în evidență cînd unii dintre acești imigranți se întorc în țara de baștină... Această realitate oferă o dovadă excelentă în sensul că elementele sociale în mijlocul cărora se mișcă un individ exercită o înfrînire profundă asupra trăsăturilor sale fizice”³⁰.

Statele Unite, denumite în mod proverbial prin metafora „creuzetul națiunilor”, par să genereze o fizionomie americană, un fenotip mai mult sau mai puțin standardizat care rezultă dintr-o gamă largă de genotipuri. Pînă și chinezii și japonezii puri, necorciți, din SUA par să fie afectați într-o oarecare măsură de acest proces. Sau, în orice caz, adeseori poți recunoaște „dintr-o ochire” o figură de american, indiferent de îmbrăcăminte și felul de a vorbi și indiferent de ascendența italiană, poloneză ori germană a persoanei.

În orice discuție referitoare la moștenirea biologică și socială a evreilor, umbra ghetoului nu poate să nu-și păstreze proporții imense. Evreii din Europa și America și chiar și din Africa de Nord, sînt copiii ghetoului — la o distanță de cel mult patru sau cinci generații. Oricare ar fi obîrșia lor geografică, înlăuntrul zidurilor ghetoului au trăit pretutindeni cam în același mediu, supuși fiind, vreme de mai multe secole, acelorași influențe formatoare și deformatoare.

Din punctul de vedere al geneticianului, putem distinge trei asemenea influențe majore: endogamia, abaterea genetică, selecția.

Se prea poate ca, într-o altă perioadă, *endogamia* să fi jucat un rol la fel de mare ca și opusul ei, hibridizarea, în istoria rasială a evreilor. Din vremurile biblice pînă în era segregăției forțate, și din nou în epoca modernă, amestecul de sînge (*miscigenație*) a constituit tendința dominantă. Între cele două epoci au trecut trei pînă la cinci secole (aceasta diferind de la o țară la alta) de izolare și endogamie — atît în sensul strict al căsătoriilor consangvine, cît și în sensul mai larg al endogamiei în cadrul unui mic grup supus segregăției. Endogamia poartă în sine primejdia aducerii laolaltă a unor gene dăunătoare recesive, precum și cea de a le permite să dea rezultate. Incidența ridicată a cretinismului congenital în rîndurile evreilor este cunoscută de multă vreme³¹ și, după toate probabilitățile, a fost rezultatul prelungirii endogamiei — și nu o particularitate rasială semită, așa cum au afirmat unii antropologi. Deformațiile mintale și fizice sînt vizibil mai frecvente în satele izolate din Alpi, unde pe majoritatea pietrelor de mormînt din cimitir citești doar cinci-șase nume de familie. Și totuși nu e vorba de nici un Cohen sau Levy printre ele.

Pe de altă parte endogamia sau încrucișarea selectivă poate produce și cai de curse campioni, printr-o combinație favorabilă a genelor. Poate că ea a contribuit la nașterea atît a cretinilor, cît și a geniilor printre copiii ghetoului. Această idee ne amintește una din vorbele memorabile ale lui Chaim Weizmann: „Evreii

seamănă cu alți oameni și chiar într-o măsură mai mare.“ Dar genetica nu ne poate oferi prea multe informații în acest domeniu.

Un alt proces care se prea poate să fi afectat profund pe oamenii ghetoului îl constituie „*abaterea genetică*“ (cunoscută și sub numele de efectul Sewall Wright). El se referă la pierderea trăsăturilor ereditare în cadrul unor populații mici, izolate, fie din cauză că întîmplător nici unul dintre membrii ei fondatori nu a avut genele corespunzătoare, fie din cauză că numai cîțiva le-au avut, fără însă a le transmite generației următoare. Așadar, abaterea genetică poate aduce transformări considerabile în caracteristicile ereditare ale comunităților restrînse.

Presiunile selective care au acționat înlăuntrul zidurilor ghetourilor trebuie să fi avut o intensitate rar întîlnită în istorie. Pe de o parte, întrucît evreii nu aveau voie să se ocupe de agricultură, ei s-au urbanizat cu totul, s-au concentrat în orașe sau *ștetl*-uri care au devenit din ce în ce mai suprapopulate. Drept rezultat, ca să-l cităm pe Shapiro, „epidemiile devastatoare care au bîntuit orașele și tîrgurile medievale, aveau să ajungă în cele din urmă mult mai selective în rîndurile populațiilor evreiești decît ale altora, cu timpul înarmîndu-i pe evrei cu o imunitate mereu sporită... Așa că descendenții lor moderni aveau să reprezinte pe supraviețuitorii unui proces selectiv riguros și specific“³². Shapiro crede că aceasta poate explica raritatea tuberculozei în rîndurile evreilor și longevitatea lor relativă (ilustrată pe larg de statisticile adunate de Fishberg).

Presiunile ostile care înconjurau ghetoul mergeau de la dispreț glacial pînă la acte de violență sporadice sau la pogromuri organizate. Mai multe secole de trai în aceste condiții nu puteau să nu favorizeze supraviețuirea evreilor cei mai buni de gură, supuși și înzestrați cu mintea cea mai elastică: cu alte cuvinte, tipul de evreu de ghetou. Dacă asemenea trăsături psihologice pornesc de la înclinațiile ereditare asupra cărora acționează procesul selectiv sau sînt transmise de moștenirea socială prin condiționarea din vremea copilăriei — aceasta rămîne o chestiune încă aprig disputată de antropologi. Nu știm nici măcar în ce măsură un înalt „coeficient de inteligență“ (IQ) se poate atribui

eredității și în ce măsură mediului social. Să luăm de exemplu cumpătarea, abstenența de la alcool, pe vremuri proverbială la evrei, pe care unele autorități în materie de alcoolism o considerau o trăsătură specifică rasei³³. Dar noi o putem interpreta la fel de bine ca un alt aspect moștenit de la ghetou, rămășița inconștientă a vieții, vreme de secole, în condițiile atât de precare încât reducerea vigilenței devenea un pericol; evreul cu steaua lui David pe spinare trebuia să rămână veșnic treaz și prudent, să observe cu dispreț și amuzament nebuniile „goi-ului beat”. Repulsia față de alcool și alte forme de dezmăț au fost inoculate de părinți copiilor în decursul unor generații succesive, pînă cînd amintirile ghetoului s-au estompat și, o dată cu asimilarea treptată, în special în țările anglo-saxone, consumul de alcool a crescut din ce în ce mai mult. Așadar, abstenența, ca și multe alte caracteristici ale evreilor, s-a dovedit a fi în ultimă instanță o chestiune de moștenire socială și nu biologică.

În sfîrșit, mai există și un alt proces evolutiv — selecția sexuală — care se prea poate să fi contribuit la generarea trăsăturilor pe care am ajuns să le considerăm tipic evreiești. S-ar părea că Ripley a fost primul care a sugerat această idee (în pasajul următor, sublinierile îi aparțin): „Evreul este fundamental corcit pe linia *descendenței rasiale*; pe de altă parte el este moștenitorul legitim al întregului iudaism ca chestiune de *alegere*... Aceasta a afectat fiecare amănunt al vieții lui. Atunci cum să nu fi reacționat și asupra idealului său de frumusețe fizică? Și cum să nu fi influențat preferințele sexuale ale evreilor, cum să nu fi determinat alegerea lor în materie de căsătorie? Astfel rezultatele acestei alegeri s-au accentuat prin ereditate”³⁴.

Ripley nu a cercetat „idealul de frumusețe fizică” al ghetoului. A făcut-o în schimb Fishberg și a ajuns la o sugestie atrăgătoare: „Pentru evreul foarte habotnic din Europa orientală, o persoană puternică și musculoasă este un Esau. Idealul unui fiu al lui Iacob era în veacurile dinainte de mijlocul secolului al XIX-lea, ‘un tînăr îngrijit’³⁵. Acesta era un tinerel firav, anemic, mlădios, cu o expresie melancolică, tot numai creier,

fără pic de mușchi. Dar, continuă el, în Europa Occidentală și în America se manifestă astăzi o puternică tendință în direcție opusă. Mulți evrei sînt mîndri că nu arată a evrei. Judecînd după acest aspect, trebuie să recunoaștem că așa-zisa ‘înfățișare evreiască’ nu are perspective prea strălucite.”³⁶

Și, am putea adăuga, cel mai puțin în rîndurile tinerilor din Israel.

REZUMAT

În Partea întâi a cărții am încercat să urmăresc istoria Imperiului khazar pe baza firavelor izvoare ce ni s-au păstrat.

În Partea a doua, capitolele V—VII am strîns laolaltă documentarea istorică ce arată că majoritatea evreimii orientale — și deci a evreimii mondiale — este de origine khazaro-turcică, mai degrabă decît semită.

În acest ultim capitol am încercat să arăt că dovezile oferite de antropologie merg mîna în mîna cu cele istorice în respingerea credinței foarte răspîndite într-o rasă evreiască coborîtă din tribul biblic.

Din punctul de vedere al antropologului, două grupuri de fapte militează împotriva acestei credințe: marea *diversitate* a evreilor din punctul de vedere al caracteristicilor fizice și *asemănarea* lor cu populația ariană în mijlocul căreia trăiesc. Ambele realități sînt oglindite de statisticile referitoare la înălțimea trupului, indicele cranian, grupele sangvine, culoarea părului și ochilor etc. Oricare dintre aceste criterii antropologice l-am lua drept indicator, el ne va arăta o asemănare mai mare între evrei și națiunea ariană gazdă decît între evreii care trăiesc în țări diferite. Pentru a rezuma această situație, am sugerat două formule:

$$A_a - E_a < E_a - E_b \quad \text{și} \quad A_a - A_b \cong E_a - E_b$$

(în care E = evrei, A = arieni).

Explicația evidentă pe plan biologic a ambelor fenomene o constituie fără doar și poate încrucișarea (*miscegenafia*), care a îmbrăcat forme diferite în situații istorice diferite: căsătorii mixte, prozelitism pe scară mare, violul ca însoțitor constant (legalizat sau tolerat) al războiului și, în sfârșit, pogromurile.

Credința că în pofida acestor date statistice, ar exista un tip evreiesc ușor de recunoscut se bazează în mare măsură — deși nu în întregime, pe diverse concepții greșite. Ea nu ține seamă de faptul că trăsăturile socotite tipic evreiești în comparație cu popoarele nordice încetează să mai iasă în evidență într-un mediu mediteranean; de asemenea ea pare să ignore impactul mediului social asupra fizicului și înfățișării individuale; mai mult decât atât, ea confundă moștenirea biologică cu cea socială.

Și totuși există anumite trăsături ereditare ce caracterizează un anumit tip de evreu contemporan. În lumina geneticii demografice moderne, acestea pot fi atribuite în mare măsură proceselor care au operat vreme de mai multe secole în condițiile de segregare a ghetoului: endogamia, abaterea genetică, presiunile selective. Acestea din urmă operează în mai multe feluri: prin selecție naturală (de exemplu prin epidemii), prin selecție sexuală și, mai puțin sigur, prin selecția trăsăturilor de caracter ce favorizează supraviețuirea înlăuntrul zidurilor ghetoului.

Pe lângă acestea, ereditatea socială, prin condiționarea în cursul copilăriei, a acționat ca un puternic factor de formare dar și de deformare.

Fiecare din aceste procese și-a adus partea sa de contribuție la generarea „tipului de ghetou“. În perioada post-ghetou acesta s-a diluat treptat. Cît despre compoziția genetică și înfățișarea fizică a populației majoritare din epoca pre-ghetou, nu știm mai nimic. În cadrul concepției prezentate în cartea de față, această „majoritate originară“ era predominant turcică, amestecată într-o măsură necunoscută cu elemente palestinieniene străvechi,

precum și altele. Și nici nu avem putința să spunem care dintre așa-zisele trăsături tipice, cum ar fi „nasul evreiesc“, constituie produsul selecției naturale dinlăuntrul ghetoului sau o manifestare a unei anumite gene tribale „persistente“. Întrucît „răsucirea nărilor“ este frecventă în rîndurile popoarelor din Caucaz și rară printre beduinii semiți, avem un indicator în plus care subliniază rolul dominant jucat de „al treisprezecelea trib“ în istoria biologică a evreilor.

ANEXE

- I Notă asupra ortografiei
- II Notă asupra izvoarelor
- III „Corespondența khazară“
- IV Cîteva implicații: Israelul și diaspora

NOTĂ ASUPRA ORTOGRAFIEI

În cartea de față ortografia este în mod consecvent inconsecventă. Este consecventă prin faptul că, oriunde am citat pe alți autori, le-am păstrat propria ortografiere a numelor proprii (ce altceva poți face?); aceasta a dus la aparenta inconsecvență a grafiei diferite pentru aceeași persoană, același oraș ori același trib în pasaje diferite. De aici kazar, khazar, chazar, chozar, chozr etc.; la fel Ibn Fadlan și ibn-Fadlan; Al Masudî și al-Masudi.

Cît despre propriul meu text am adoptat acea ortografie care mi s-a părut mai puțin uimitoare sau derutantă pentru cititorii de limbă engleză care întîmplător nu sînt orientaliști de profesie.

T.E. Lawrence a fost un orientalist strălucit, dar era la fel de necruțător în materie de ortografie ca și în atacarea garnizoanelor turcești. Fratele său, A. W. Lawrence a explicat aceasta în prefața sa la *Seven Pillars of Wisdom* („Cei șapte stâlpi ai înțelepciunii“):

Ortografia numelor arabe variază în mare măsură în toate edițiile și eu n-am făcut nici un fel de modificări. Trebuie explicat că în arabă nu se recunosc decît trei vocale și că unele dintre consoane nu au echivalente în engleză. În anii din urmă practica obișnuită a orientaliștilor a fost să adopte unul dintre diferitele seturi de semne convenționale pentru litere și pentru mărcile vocalice din alfabetul arab, transliterîndu-l pe *Mohamed* ca *Muhammad*, *muezzin* cu *mu'edhdhin* și *Coran* sub formele *Qur'an* sau *Kur'an*. Această metodă

este utilă celor care știu ce înseamnă, dar cartea de față urmează vechea tradiție a transcrierii celor mai apropiate aproximații fonetice cu ortografia engleză obișnuită.

Dacă acestea sînt dificultățile transcrierii arabe moderne, încercătura devine și mai încurcată cînd orientaliștii își îndreaptă atenția asupra textelor medievale care pun probleme suplimentare din pricina mutilărilor aduse de copiiști neglijenți. Prima traducere englezească a lui „Ebn Hauka“ (sau ibn-Hawkal) a fost publicată în anul 1800 de Sir William Ouseley, doctor în literatură *. În prefața sa, eminentul orientalist care era Sir William a scos acest înduioșător strigăt de disperare:

De dificultățile generate de o combinație neregulată de litere, confuzia dintre cuvinte și omisiunea totală, pe unele rînduri, a semnelor diacritice, n-ar trebui să mă plîng, deoarece deprinderea și atenția perseverentă mi-au îngăduit să depășesc asemenea greutăți în pasajele de descriere generală sau în propozițiile cu o construcție obișnuită; dar la numele de persoane sau locuri pe care nu le-am mai văzut sau auzit, și la care contextul nu m-a putut ajuta să le descifrez, cînd se omiteau semnele diacritice, nu le puteam găsi decît prin simplă conjectură sau prin comparare cu un manuscris mai bun...

În ciuda celor spuse și cu toate că cei mai erudiți scriitori în materie de literatură ebraică, arabă și persană au făcut observații pe aceeași temă, s-ar putea dovedi necesar să demonstrăm, printr-un anumit exemplu, influența extraordinară a semnelor diacritice (adeseori omise de copiiști, n.a.).

Un exemplu va fi de ajuns: să presupunem că cele trei litere ce formează numele Tibet (în persană) sînt lipsite de semnele diacritice. Prima literă poate fi redată prin aplicarea unui punct deasupra unui N; prin T, prin aplicarea a două puncte; prin TH sau S, prin aplicarea a trei puncte; dacă se pune un punct dedesubt, litera devine B; dacă se pun două puncte, Y, iar cu trei puncte dedesubt, ajunge P. În același fel poate fi afectată și a doua literă, iar cea de a treia la fel, prin adăugarea punctelor poate deveni B, P, T, TH sau S**.

* Ibn Hawkal și-a scris cartea în arabă, dar Ouseley a tradus-o după o versiune persană.

** Originalul acestui citat este înviorat de litere în scrierea persană, pe care le-am omis din bunăvoință față de tipografi.

ANEXA II

NOTĂ ASUPRA IZVOARELOR

(A) IZVOARE VECHI

Cunoștințele noastre despre istoria khazarilor provin în special din surse arăbești, bizantine, rusești și ebraice, coroborate de dovezi de proveniență persană, siriană, armeană, gruzină și turcă. În comentariile mele mă voi referi doar la unele dintre sursele principale.

1. ARABE

Primii istorici arabi se deosebesc de toți ceilalți prin forma absolut unică a compozițiilor lor. Fiecare eveniment este relatat chiar prin cuvintele martorilor oculari sau ale contemporanilor, transmise naratorului final printr-un lanț de relații ale unor persoane intermediare, fiecare dintre acestea trecînd mai departe unui succesor relatarea inițială. Adeseori aceeași descriere ne este dată în două sau mai multe forme ușor divergente care au ajuns la noi prin lanțuri diferite de narațiuni ale mai multor autori. De asemenea, s-a întîmplat adeseori ca același eveniment sau același amănunt important să fie prezentat în mai multe feluri pe baza mai multor relații contemporane, transmise naratorului final pe linii diferite ale tradiției... Principiul este și acum că ceea ce a fost bine scris odată nu mai are nevoie să fie repovestit cu alte cuvinte. Așadar scriitorul se ține cît de aproape poate de litera izvoarelor sale, încît autorul unei lucrări foarte tîrzii adeseori reproduce literal chiar cuvintele primului narator...

Așa se exprimă cele două autorități clasice în acest domeniu, H.A.R. Gibb și M.J. de Goeje, în articolul scris împreună despre istoriografia arabă în edițiile mai vechi ale *Enciclopediei Britanice* ¹.

Textul lor explică dificultățile chinuitoare întâmpinate de oricine caută să determine o sursă originală, — care de cele mai multe ori s-a pierdut — prin versiunile succesive ale istoricilor, compilatorilor și plagiatorilor ulteriori. Adeseori devine imposibil să datezi un episod sau o descriere a stării de lucruri dintr-o anumită țară; iar nesiguranța datării poate acoperi un întreg secol în pasajele în care autorul relatează evenimentele la prezent fără o indicație clară că citează vreo sursă din trecutul îndepărtat. Să adăugăm la aceasta dificultățile de identificare a persoanelor, triburilor și localităților din pricina confuziilor de ortografie, plus capriciile copiștilor — și rezultatul ajunge un *puzzle*, un joc de asamblare în care îți lipsesc jumătate din bucățele, iar cele existente sînt amestecate cu corpuri străine aruncate la întâmplare printre ele, în timp ce contururile tabloului abia se disting.

Principalele relatări arabe despre Khazaria, citate cel mai adesea în paginile de față, au fost scrise de Ibn Fadlan, al-Istakhri, Ibn Hawkal și al-Masudi. Dar numai câteva dintre ele pot fi numite surse „primare”, cum ar fi Ibn Fadlan care vorbește din experiență directă. În schimb relatarea lui Ibn Hawkal, scrisă pe la 977, se bazează aproape în întregime pe cea a lui Istakhri, scrisă pe la 932; se presupune că aceasta la rîndul ei s-a întemeiat pe o lucrare pierdută a geografului el-Balkhi, care a scris pe la 921.

Despre viețile acestor cărturari și despre calitatea erudiției lor, știm prea puțin. Ibn Fadlan, diplomatul și observatorul pătrunzător, este cel care iese cel mai mult în evidență. Și totuși, pe măsură ce urmărim verigile în cursul secolului al X-lea, putem observa stadiile succesive în evoluția tinerei științe a istoriografiei. El-Balkhi, prima verigă a lanțului, marchează începutul școlii clasice arabe de geografie, în care accentul principal se punea pe hărți, iar textul descriptiv era de importanță secundară. Istakhri marchează un important pas înainte, deplasînd accentul de la cărți la text. (Despre viața lui nu se știe nimic; ceea ce a supraviețuit din scrierile sale pare să fie doar o sinopsă a unei lucrări mai mari.) Cu Ibn Hawkal (despre care nu știm decît că a fost voiajor comercial și misionar) se realizează un progres hotărîtor: textul nu mai este un comentariu la hărți (ca la

Balkhi și parțial încă și la Istakhri), ci ajunge o narațiune propriu-zisă.

În sfîrșit, o dată cu Iakut (1179—1229), două secole mai tîrziu, intrăm în era compilerilor și enciclopediștilor. Despre el știm cel puțin că s-a născut în Grecia și că, băiat fiind, a fost vîndut la tîrgul de sclavi din Bagdad unui negustor care s-a purtat frumos cu el și l-a folosit ca un fel de voiajor comercial. După emanciparea sa, a ajuns librar ambulant și în cele din urmă s-a stabilit la Mossul, unde a scris marea sa enciclopedie geografică și istorică. În această operă importantă sînt cuprinse și relatările despre khazari ale lui Istakhri și Ibn Fadlan. Dar din păcate Iakut face greșeala de a atribui tot lui Ibn Fadlan și narațiunea lui Istakhri. Întrucît cei doi naratori se contrazic în cîteva chestiuni importante, punerea celor două texte pe seama aceluiași autor a generat diverse absurdități, rezultatul fiind că Ibn Fadlan a fost oarecum discreditat în ochii istoricilor moderni.

Dar evenimentele au luat o întorsătură diferită o dată cu descoperirea textului integral al relatării lui Ibn Fadlan într-un vechi manuscris din Meșed, Persia. Descoperirea, care a stîrnit senzație printre orientaliști, a fost făcută în 1923 de doctorul Zeki Validi Togan (despre care vom vorbi pe larg mai jos). Nu numai că această descoperire a confirmat autenticitatea paragrafelor din relatarea lui Ibn Fadlan despre khazari pe care o cita Iakut, dar mai conținea și pasaje omise de Iakut, care așadar fuseseră necunoscute pînă atunci. Mai mult decît atît, după toată încurcătura creată de Iakut, Ibn Fadlan și Istakhri/Ibn Hawkal au fost recunoscuți acum ca izvoare independente care se completau și coroborau reciproc.

Aceeași valoare de coroborare o au și relatările lui Ibn Rusta, al-Bekri sau Gardezi, pe care nu am prea avut prilejul să le citez, tocmai pentru că în esență conținutul lor este similar cu cel al surselor principale.

O altă sursă, aparent independentă, a fost al-Masudi (mort pe la 956) supranumit „Herodotul arab”. Era un călător neobosit, cu o curiozitate neostoită, dar istoricii arabi moderni par să-l gelozească. Astfel, *Enciclopedia islamului* spune despre călăto-

riile lui că erau motivate „de o puternică poftă de cunoaștere. Dar aceasta era superficială, deloc profundă. Nu a mers niciodată la izvoarele originare, ci s-a mulțumit cu investigații superficiale și a acceptat în mod necritic poveștile și legendele“.

Numai că același lucru s-ar putea spune la fel de bine și despre alți istoriografi medievali — creștini sau arabi.

2. BIZANTINE

Dintre sursele bizantine, de departe cea mai prețioasă este *De administrando imperio* a lui Constantin VII Porfirogenetul, scrisă pe la 950. Este importantă nu numai datorită informațiilor pe care le cuprinde despre khazarii înșiși (și în special despre relațiile acestora cu maghiarii), ci și datorită datelor pe care ni le furnizează despre neamul rhus și despre popoarele din stepele nordice.

Constantin VII (904—959), împăratul-cărturar, a fost un personaj fascinant; nu trebuie să ne surprindă mărturisirea lui Arnold Toynbee că „s-a îndrăgostit de el“² — o idilă cu trecutul care a început încă din studenție. Rezultatul final a fost opera monumentală a lui Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World* („Constantin Porfirogenetul și lumea lui“) publicată în 1973, când autorul împlinise 84 de ani. După cum ne arată și titlul, accentul cade în egală măsură asupra personalității și operei lui Constantin, ca și asupra situației din lumea în care a trăit — și asupra khazarilor.

Și totuși admirația lui Toynbee pentru Constantin nu l-a făcut să treacă vreodată cu vederea limitele împăratului ca om de știință: „Informațiile puse cap la cap în *De administrando imperio* au fost culese la date diferite, din izvoare diferite și produsul nu este o carte în care materialele să fi fost prelucrate și coordonate de un autor; e vorba de o colecție de dosare care au fost adnotate foarte superficial“³. Și mai târziu adaugă: „*De administrando imperio* și *De caerimoniis*, în starea în care le-a lăsat Constantin posterității îi vor izbi pe cei mai mulți cititori ca fiind într-o învălmășeală lamentabilă“⁴. (În schimb Constantin era înduioșător în convingerea lui că *De caerimoniis* este o „capo-

doperă tehnică“ pe lângă faptul că este „un monument de exactitate cărturărească și un rod al dragostei“⁵.) Critici asemănătoare fuseseră exprimate anterior de către Bury⁶ și de către Macartney, care a încercat să pună în ordine afirmațiile contradictorii ale lui Constantin despre migrațiile maghiare:

„... Vom face bine să ne amintim de compunerea operei *De administrando imperio* — o serie de însemnări din sursele cele mai variate, care adesea se dublează, adesea se contrazic și au fost turnate laolaltă lăsând mult de dorit față de necesitățile unei ediții critice“⁷.

Dar trebuie să ne ferim de exagerări extremiste — cum spune zicala „să nu aruncăm și copilul împreună cu apa din copăie“ — așa cum sînt uneori în stare s-o facă tocmai criticii erudiți. Constantin s-a bucurat de privilegii inaccesibile altui istoric: posibilitatea de a explora arhivele imperiale și de a primi relatări directe de la dregătorii săi și de la trimișii săi întorși din misiuni în străinătate. Manipulate cu prudență și coroborate cu alte surse, *De administrando* aruncă, în mare măsură, o lumină prețioasă asupra acelei epoci întunecate.

3. RUSEȘTI

În afară de folclorul transmis pe cale orală, de legende și cîntece (cum ar fi *Cîntec despre oastea lui Igor*), cea mai veche sursă scrisă în limba rusă este *Povest Vremenic Let* (literal: „Povestea anilor de demult“), pe care diferiți autori o pomenesc sub titluri diferite: *Cronica rusească timpurie*, *Vechea cronică rusească*, *Cronica rusă*, *Pseudo-Nestor* sau *Cartea analelor*. Este o compilație din prima jumătate a secolului al XII-lea a versiunilor editate din cronici anterioare, mergînd pînă la începutul secolului al XI-lea, dar încorporînd tradiții și relatări încă și mai vechi. Așadar, așa cum spune Vernadsky⁸, se prea poate să „conțină fragmente de informație autentică, chiar și cu privire la perioada din secolul al VII-lea pînă în secolul al X-lea“, adică cea vitală pentru istoria khazarilor. Principalul alcătuitor și revizor al lucrării a fost probabil călugărul erudit Nestor (n. 1056) de la

Mănăstirea Criptei din Kiev, deși acesta constituie un subiect controversat de specialiști (de unde și denumirea „Pseudo-Nestor“). Lăsînd la o parte chestiunea paternității, această *Povest* este o călăuză neprețuită (deși nu infailibilă) pentru perioada la care se referă. Din nefericire, ea se oprește la anul 1112, tocmai la începutul acțiunii misterioase care a dus la dispariția khazarilor.

Sursele medievale ebraice referitoare la Khazaria vor fi discutate în anexa III.

B) LITERATURA MODERNĂ

Ar fi presumțios să comentez lucrările reputaților istorici moderni citați în paginile de față — cum ar fi Toynbee sau Bury, Vernadsky, Baron, Macartney etc. — care au scris despre un aspect sau altul din istoria khazară. Observațiile de mai jos se mărginesc la acei autori ale căror scrieri sînt de o importanță esențială pentru problema noastră, dar care sînt cunoscuți doar unei anumite părți a publicului, interesată în mod deosebit.

Un loc de frunte printre aceștia îl ocupă profesorul Paul E. Kahle și fostul său elev, Douglas Morton Dunlop, în vremea în care a scris, profesor de istorie a Orientului Mijlociu la Universitatea Columbia.

Paul Eric Kahle (1875—1965) a fost unul dintre principalii orientaliști și cărturari masoretici (specialiști ebraici în Vechiul Testament, n.t.) ai Europei. S-a născut în Prusia orientală, a fost hirotonisit pastor luteran și în această calitate a petrecut șase ani la Cairo. Ulterior a predat la diferite universități germane, iar în 1923 a fost numit director al celebrului Seminar oriental de la Universitatea din Bonn, centru internațional de studii care a atras orientaliști din întreaga lume. Kahle⁹ scria: „Nu încapе îndoială că natura internațională a seminarului, personalul său, studenții și oaspeții săi au constituit cea mai bună apărare împotriva influenței naziste și ne-a îngăduit să ne continuăm netulburăți munca timp de aproape șase ani în perioada nazistă din

Germania... Vreme de ani de zile am fost singurul profesor din Germania care avea un asistent evreu, un rabin polonez“.

Ce să ne mai mirăm deci că, în ciuda descendenței sale ariene fără cusur, în cele din urmă, în 1938, Kahle a fost silit să emigreze. S-a stabilit la Oxford unde i s-au mai acordat două doctorate (în filozofie și teologie). În 1963, s-a întors în orașul său iubit, Bonn, unde a murit peste doi ani. Catalogul de la *Muzeul Britanic* cuprinde douăzeci și șapte de titluri de-ale lui, printre care *The Cairo Geniza* („Ascunzătoarea sinagogii din Cairo“) și *Studies of the Dead Sea Scrolls* („Studii asupra manuscriselor de la Marea Moartă“).

Printre studenții lui Kahle de la Universitatea din Bonn, înainte de război, s-a numărat și tînărul orientalist D. M. Dunlop.

Pe Kahle l-a interesat profund istoria khazarilor. În 1937, cînd istoricul belgian, profesorul Henri Grégoire, a publicat un articol în care pune la îndoială autenticitatea „Corespondenței khazare“¹⁰, Kahle l-a luat la rost: „I-am arătat lui Grégoire o serie de puncte în care nu putea să aibă dreptate și am avut norocul să pot discuta cu el toate problemele cînd m-a vizitat la Bonn în decembrie 1937. Ne-am hotărît atunci să publicăm împreună o lucrare de mari proporții — dar evenimentele politice au împiedicat realizarea acestui plan. Drept care i-am propus unui fost elev de-al meu de la Bonn, D.M. Dunlop, să preia el lucrarea. Era un învățat capabil să minuiască atît sursele ebraice, cît și cele arabe, știa multe alte limbi și avea pregătirea critică pentru o sarcină atît de dificilă“¹¹. Rezultatul acestei înțelegeri științifice a fost *The History of the Jewish Khazars* („Istoria khazarilor evrei“) publicată de Dunlop în 1954, la editura Universității Princeton. În afară de faptul că este un izvor neprețuit pentru istoria khazarilor, ea oferă noi dovezi referitoare la autenticitatea „Corespondenței“ (vezi anexa III) ratificate întru totul de Kahle¹². Întîmplarea face ca profesorul Dunlop, născut în 1909, să fie fiul unui preot scoțian și în enciclopedia *Who's Who* i se precizează pasiunile din timpul liber: „Plimbările pe dealuri și istoria Scoției“. Așadar cei doi apologeți principali ai iudaismului khazar în vremu-

rile noastre au fost protestanți cucernici, proveniți dintr-un mediu ecleziastic și nordic.

Alt elev al lui Kahle, provenit dintr-un mediu total diferit, a fost Ahmed Zeki Validi Togan, descoperitorul manuscrisului de la Meşhed al însemnărilor lui Ibn Fadlan despre călătoria prin Khazaria. Pentru a încerca să prezint într-o lumină adevărată acest personaj pitoresc, cel mai bun lucru ar fi să citez din memoriile lui Kahle ¹³:

Mai mulți orientaliști de marcă au făcut parte din personalul seminarului (de la Bonn, n.a.). Printre ei aş dori să pomenesc pe doctorul Zeki Validi, protejatul special al lui Sir Aurel Stein, başchir care-şi făcuse studiile la Universitatea din Kazan și încă înaintea primului război întreprinsese cercetări la Academia din Petersburg. În cursul războiului și după aceea a fost conducător activ al „Armatei başchire” (aliată cu bolșevicii — n.a.) în mare măsură creată de el. Fusesse membru în Duma rusească și o vreme făcuse parte din Comitetul celor șase, împreună cu Lenin, Stalin și Troțki. Ulterior a intrat în conflict cu bolșevicii și a fugit în Persia. Ca specialist în turcă — întrucât başchira e o limbă turcică — în 1924 a ajuns consilier la Ministerul Învățămîntului al lui Mustafa Kemal, la Ankara, iar apoi profesor de turcă la Universitatea din Istanbul. După șapte ani, cînd i s-a cerut, ca și altor profesori de la Istanbul, să-i învețe pe studenți că întreaga civilizație a lumii a fost creată de turci, a demisionat, a plecat la Viena și a studiat istoria medievală cu profesorul Dopsch. După doi ani și-a luat doctoratul cu o teză excelentă despre călătoria lui Ibn Fadlan pînă la bulgarii de nord, turci și khazari — pe baza textului arab al însemnărilor, descoperit de el într-un manuscris de la Meşhed. Ulterior i-am publicat și eu cartea în „Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes”. De la Viena l-am angajat lector și ulterior profesor onorific la Bonn. Era un adevărat cărturar, om cu cunoștințe întinse, întotdeauna gata să învețe, iar colaborarea cu el a fost foarte rodnică. În 1938, s-a întors în Turcia și a redevenit profesor de turcă la Universitatea din Istanbul.

O altă figură impresionantă, dar în alt fel, a fost Hugo Freiherr von Kutschera (1847—1910), unul dintre promotorii timpurii ai teoriei despre originea khazară a evreimii orientale.

Fiul unui înalt funcționar austriac, era menit pentru cariera diplomatică și a studiat la Academia Orientală din Viena, unde a ajuns un adevărat specialist în limbi orientale, dintre care stăpînea bine turca, araba și persana. După ce a slujit ca atașat la ambasada Austro-Ungară din Constantinopol, în 1882 a ajuns director la Administrația din Sarajevo a provinciilor Bosnia-Herțegovina, ocupate de curînd de Austro-Ungaria. Faptul că era familiarizat cu modul de viață oriental l-a făcut o figură populară printre musulmanii din Bosnia și a contribuit la pacificarea (relativă) a provinciei. A fost răsplătit cu titlul de *Freiherr* (baron) și cu diferite alte onoruri.

După pensionarea sa, în 1909, și-a închinat ultimele zile hobby-ului de o viață: legătura dintre evreimea europeană și khazari. Încă din tinerețe fusese izbit de contrastul dintre evreii sefarzi și cei așkenazi în Turcia și în Balcani; studierea izvoarelor străvechi privitoare la istoria khazarilor l-a determinat să creadă cu tot mai multă convingere că aceștia ofereau, cel puțin parțial, cheia problemei. În materie de istorie era amator (ca lingvist era aproape profesionist), dar era un om de o erudiție remarcabilă; din cartea lui nu lipsește mai nici o sursă arabă cunoscută înainte de 1910. Din nefericire a murit înainte de a avea timp să adauge la lucrare bibliografia și notele de referință. *Die Chasaren — Historische Studie* („Khazarii — studiu istoric”) a apărut postum în 1910. Cu toate că a cunoscut curînd o a doua ediție, lucrarea este rar pomenită de istorici.

Abraham N. Poliak s-a născut în 1910, la Kiev; a venit în Palestina împreună cu familia în 1923. A ocupat catedra de istorie medievală a evreilor de la Universitatea din Tel Aviv și este autorul a numeroase cărți în ebraică, printre care *Istoria arabilor, Feudalismul în Egipt din 1250 pînă în 1900, Geopolitica Israelului și Orientul Mijlociu* etc. Eseul său despre *Convertirea khazarilor la iudaism* a apărut în 1941 în periodicul ebraic „Zion” și a dus la controverse aprinse; la fel și cartea sa *Khazaria*, chiar într-o măsură și mai mare. A apărut în 1944 la Tel Aviv (în ebraică) și a fost primită cu o ostilitate — probabil explicabilă — ca o încercare de a submina tradiția sacră referitoare la

descendența evreimii moderne din tribul biblic. Teoria lui nici nu e menționată măcar în ediția 1971—1972 din *Encyclopaedia Judaica*.

În schimb, Mathias Mieses ale cărui păreri despre originea evreimii orientale și despre limba idiș le-am citat, se bucură de o stimă deosebită în mediile academice. Născut în 1885, în Galiția, a studiat lingvistica și a devenit un adevărat pionier al filologiei idiș (cu toate că a scris mai ales în germană, poloneză și ebraică), a fost o figură de vază la prima Conferință dedicată limbii idiș, ținută la Cernăuți în 1908, iar cele două cărți ale lui — *Die Entstehungsursache der Jüdischen Dialekte* („Geneza lingvistică a dialectului evreiesc“), 1915 și *Die Jiddische Sprache* („Limba idiș“), 1924 — sînt considerate lucrări clasice în domeniul respectiv.

Mieses și-a petrecut ultimii ani la Cracovia; în 1944 a fost deportat și a murit în drum spre Auschwitz.

„CORESPONDENȚA KHAZARĂ“

1

Schimbul de scrisori dintre omul de stat spaniol Hasda Ibn Shaprut și regele Iosif al Khazariei i-a fascinat de multă vreme pe istorici. E adevărat că așa cum scria Dunlop, „importanța ‘Corespondenței khazare’ ar putea fi exagerată. Între timp am căpătat posibilitatea de a reconstrui istoria khazarilor în chip destul de amănunțit fără să recurgem la scrisorile dintre Hasdai și Iosif”¹. Totuși, pe cititor îl poate interesa un scurt rezumat al lucrurilor cunoscute despre istoria acestor documente.

După cît se pare, „Scrisoarea” lui Hasdai a fost scrisă între anii 954 și 961, pentru că misiunea din Europa orientală la care se referă (vezi capitolul III, secțiunile III și IV) se crede că a vizitat Cordoba în 954, iar califul Abd ar-Rahman III, pe care îl pomenește el ca suveran al său, a domnit pînă la 961. Că „Scrisoarea” a fost de fapt caligrafiată de secretarul lui Hasdai, Menahem ben-Sharuk — al cărui nume apare în acrostih după cel al lui Hasdai — este un fapt stabilit de Landau² prin comparație cu alte lucrări ale lui Menahem care au supraviețuit pînă în zilele noastre. Așadar, în privința autenticității „Scrisorii” lui Hasdai nu mai încap discuții, în vreme ce dovezile referitoare la „Răspunsul” regelui Iosif sînt necesarmente indirecte și complexe.

Primele mențiuni cunoscute referitoare la această „Corespondență” datează din secolele al XI-lea și al XII-lea. În jurul anului 1100, rabinul Iehuda ben Barzillai din Barcelona a scris în ebraică *Sefer ha-Ittim* („Cartea sărbătorilor”) care conține o lungă referire la „Răspunsul” lui Iosif adresat lui Hasdai, inclusiv

citare directe. Pasajul în chestiune din lucrarea lui Barzillai începe în felul următor:

Am văzut printre alte manuscrise copia unei scrisori pe care regele Iosif, fiul preotului khazar Aaron, i-a scris-o lui R. Hasdai bar Isaac*. Nu știm dacă scrisoarea este sau nu autentică și dacă într-adevăr khazarii, care sînt turci, au devenit prozeliți. Nu este clar dacă tot ce e cuprins în scrisoare e realitate curată. S-ar putea să fie și neadevăruri scrise în ea, după cum s-ar putea să fi adăugat oamenii ceva la ea sau să fi greșit grămăticul... Motivul pentru care avem nevoie să scriem în cartea asta a noastră lucruri care par să fie exagerate este că, după cîte am descoperit în scrisoarea către R. Hasdai a acestui rege Iosif, R. Hasdai îl întrebese din ce familie se trage, ce situație are, cum de au ajuns părinții și strămoșii lui să se adune sub aripile Prezenței (adică să fie convertiți la iudaism — n.a.) și cît de mare îi era regatul și stăpînirea. Regele i-a răspuns punct cu punct, dîndu-i în scrisoare toate amănuntele.³

În continuare Barzillai citează sau parafrazează și alte pasaje din „Răspunsul” lui Iosif, nelăsînd astfel nici cea mai mică îndoială că acest text exista deja încă din 1100. O notă deosebit de convingătoare o adaugă scepticismul cărturăresc al rabinului. Întrucît trăia în Barcelona provincială, evident că nu știa nimic sau aproape nimic despre khazari.

Cam în vremea cînd scria rabinul Barzillai, și cronicarul arab Ibn Hawkal a prins niște zvonuri despre legăturile lui Hasdai cu khazarii. Ne-a parvenit pînă în zilele noastre o însemnare enigmatică pe care a făcut-o Ibn Hawkal pe o hartă desenată cu mîna și datată „anul de la Mahomed 479” — adică 1086 e.n. Iată ce notează Ibn Hawkal:

Hasdai ibn-Ishaq ** socoate că acest munte mare și lung (Caucazul, n.a.) e legat de munții Armeniei și străbate țara Grecilor, întinzîndu-se pînă la Khazaran și la munții Arme-

* În ebraică numele lui Hasdai era bar Isaac bar Shaprut. R de la rabin este un titlu onorific.

** Versiunea arabă a numelui lui Hasdai.

niei. Era bine informat despre aceste locuri pentru că le-a vizitat și i-a cunoscut pe cei mai de seamă regi și conducători de pe acolo.⁴

Pare foarte puțin probabil ca Hasdai să fi vizitat efectiv Khazaria; dar să nu uităm că în „Scrisoarea” lui s-a oferit s-o facă și că în „Răspunsul” său Iosif a salutat cu entuziasm această perspectivă; poate că zelosul Hawkal a auzit ceva bîrfeli despre „Corespondența khazară” și a extrapolat o idee din ea — practică obișnuită în rîndurile cronicarilor din acea vreme.

O jumătate de veac mai tîrziu (în 1140) Iehuda Halevi și-a scris micul tratat filozofic *Kuzri* („Khazarii”). După cum am mai spus, lucrarea conține prea puține informații factice, dar în linii mari relatarea sa referitoare la convertirea khazarilor la mozaism corespunde celei oferite de Iosif în „Răspunsul” său. Halevi nu se referă în mod explicit la „Corespondență”, dar cartea lui se ocupă mai ales de teologie, nesocotind orice referiri istorice sau factice. Probabil citise o transcriere a „Corespondenței”, așa cum făcuse înaintea lui și mai puțin eruditul Barzillai, dar dovezile nu sînt convingătoare.

Ele sînt însă pe deplin convingătoare în cazul lui Ibrahim ben Daud (vezi mai sus, capitolul II, secțiunea 8) a cărui lucrare foarte populară *Sefer ha-Kabbalah*, scrisă în 1161, cuprinde și următorul pasaj:

Veți găsi congregații ale Israelului răspîndite în străinătate, de la orașul Sala aflat la extremitatea Magrebului toc mai pînă la Tahart, la începutul său, la extremitatea Africii (Ifrikia, Tunis, n.a.) în toată Africa, în Egipt, în Saba, în Arabia, Babilonia, Elam, Persia, Dedan, țara ghirgașîților numită Jujan, Tabaristan, pînă la Dailam și la riul Itil, unde trăiesc popoarele khazare care au devenit prozeliți. Regele lor Iosif i-a trimis o scrisoare lui R. Hasdai, prințul bar Isaac ben-Shaprut, și l-a vestit că el și întregul său popor țin la credința rabanită. Noi i-am văzut la Toledo pe unii din urmașii lor, școlari ai înțelepților, și ei ne-au spus că toți ai lor păstrează credința rabanită.⁵

Prima versiune *tipărită* a „Corespondenței khazare“ este cuprinsă într-o broșură ebraică, *Kol Mebasser* („Glasul vestitorului de vești bune“) *. A fost publicată la Constantinopol în 1577 sau în jurul acestei date, de către Isaac Abraham Akrish. În prefața sa, Akrish relatează că în cursul călătoriilor făcute în Egipt cu cincisprezece ani mai devreme îi ajunseseră la ureche vești despre un regat evreiesc independent (probabil că zvonurile se refereau la falașii din Ethiopia); și că ulterior a căpătat „o scrisoare trimisă regelui khazarilor, precum și răspunsul regelui“. Atunci s-a hotărât să publice această corespondență, pentru a le insufla curaj și entuziasm coreligionarilor săi evrei. Nu este foarte limpede dacă socotea sau nu că mai exista și în vremea lui Khazaria. În orice caz, prefața este urmată de textul celor două scrisori, fără alte comentarii.

Însă „Corespondența“ nu a rămas îngropată în broșurica obscură a lui Akrish. La vreo șaiszeci de ani de la publicarea ei, un exemplar i-a fost trimis de un prieten lui Johannes Buxtorf Junior, mare cărturar calvin. Buxtorf era specialist în cultura ebraică și publicase enorm de multe studii de exegeză biblică și literatură rabinică. Când a citit broșura lui Akrish a fost la început sceptic în privința autenticității „Corespondenței“, exact la fel ca rabinul Barzillai cu jumătate de mileniu mai înainte. Dar în 1660, Buxtorf a publicat în cele din urmă textul ambelor scrisori în ebraică, precum și traducerea lor în latină ca o addendă la cartea despre khazari a lui Iehuda Halevi. Probabil a fost o idee care i-a venit mai ușor în minte, dar nu și o idee fericită, căci cuprinderea între aceleași coperti a basmului legendar al lui Halevi nu prea i-a înclinat pe istorici să ia în serios „Corespondența“. Atitudinea lor s-a schimbat abia în secolul al XIX-lea, când din surse independente au început să afle mai multe despre khazari.

* Două exemplare din broșură, din două ediții diferite, se află în Biblioteca Bodleiană de la Oxford.

Singura versiune *manuscrisă* care conține *atît* „Scrisoarea“ lui Hasdai, *cît* și „Răspunsul“ lui Iosif se află în Biblioteca Colegiului Christ Church de la Oxford. După părerea lui Dunlop și cea a expertului rus Kokovțov⁶, manuscrisul „prezintă o asemănare remarcabilă cu textul tipărit“ și „a slujit ca izvor direct sau indirect pentru textul tipărit“⁷. Probabil datează din secolul al XVI-lea și se crede că ar fi fost în posesia decanului de la Christ Church, John Fell (imortalizat de umoristul Thomas Brown, 1663—1704, în versurile care încep „Nu te iubesc, doctore Fell ...“).

Alt manuscris conține „Răspunsul“ lui Iosif dar nu și „Scrisoarea“ lui Hasdai; este păstrat în Biblioteca publică din Leningrad. Este mult mai lung decît textul tipărit de Akrish și decît manuscrisul de la Christ Church; drept care este cunoscut în general sub denumirea de „Versiunea lungă“, spre deosebire de „Versiunea scurtă“ Akrish-Christ Church, care pare să fie o prescurtare a lui. Versiunea lungă este și mult mai veche, datînd probabil din secolul al XIII-lea, pe cînd „Versiunea scurtă“ e din secolul al XVI-lea. Istoricul sovietic Rîbakov⁸ a emis ipoteza foarte plauzibilă că „Versiunea lungă“ — sau poate chiar un text și mai vechi — fusese revăzută și comprimată de copiiștii medievali spanioli pentru a produce „Versiunea scurtă“ a „Răspunsului“ trimis de Iosif.

Aici avem de a face și cu o diversiune. „Versiunea lungă“ face parte din așa-zisa „colecție Fircovici“ de manuscrise și epitafuli ebraice de la Biblioteca publică din Leningrad. Probabil provine de la Geniza (ascunzătoarea sinagogii) din Cairo, unde își au izvorul cea mai mare parte din manuscrise. Abraham Fircovici a fost o figură spectaculoasă și foarte pitorească, un cărturar din secolul al XIX-lea care ar merita să i se dedice numai lui o anexă întregă. Era o mare autoritate în acest domeniu, dar pe de altă parte, era un fanatic karait pornit să dovedească guvernului țarist că neamul lui e diferit de evreii habotnici și deci nu trebuie supus discriminărilor din partea creștinilor. Fiind

animat de acest țel, el a falsificat unele dintre vechile manuscrise și epitafuri autentice, interpolând sau adăugând câteva cuvinte pentru a le da o ușoară tentă karaită. Drept care, „Versiunea lungă“, după ce a trecut prin mâinile lui Fircovici a fost întîmpinată cu oarecare neîncredere la descoperirea ei, după moartea lui, de către istoricul rus Harkavy, într-un teanc de manuscrise din colecția Fircovici. Harkavy nu se legăna cu iluzia că s-ar putea baza pe Fircovici, întrucît chiar el demascase anterior unele interpolări dubioase ale acestuia ⁹. Pe de altă parte, nu avea îndoieli în privința vechimii manuscrisului; l-a publicat în original, în ebraică, în 1879, precum și în traduceri ruse și germane ¹⁰, acceptîndu-l ca pe o versiune timpurie a „Scrisorii“ lui Iosif, din care deriva „Versiunea scurtă“. Colegul (și rivalul) lui Harkavy, Chwolson, a fost de acord că întregul document este scris de aceeași mîna și că nu conține nici un fel de adaosuri ¹¹. În sfîrșit, în 1932, Academia Sovietică a publicat cartea lui Paul Kokovțov socotită fundamentală, *Corespondența evreo-khazară din secolul al X-lea* ¹², cuprinzînd fascicole ale „Versiunii lungi“ a „Răspunsului“, aflată în Biblioteca din Leningrad și „Versiunea scurtă“ Akrish-Christ Church. După analiza critică a celor trei texte, el a ajuns la concluzia că atît „Versiunea lungă“, cît și cele scurte pornesc dela același text original, care, în linii mari, deși nu întotdeauna, este păstrat mai fidel în „Versiunea lungă“.

4

Privirea critică a lui Kokovțov și în special publicarea manuscriselor în facsimil a rezolvat practic controversa care, oricum, nu afecta decît „Versiunea lungă“, nu și scrisoarea lui Hasdai ori „Versiunea scurtă“ a „Răspunsului“.

Și totuși un glas de protest s-a înălțat tocmai de unde te-ai fi așteptat mai puțin. În 1941, Poliak a emis teoria că această „Corespondență khazară“ era nu chiar un fals, dar oricum o operă de ficțiune, scrisă în secolul al X-lea în scopul de a răspîndi informații despre regatul evreiesc sau de a face propagandă pentru el ¹³. (Nu ar fi putut să fie scrisă mai tîrziu de secolul al XI-lea, pentru

că, după cum am văzut, rabinul Barzillai a citit-o în jurul anului 1100, iar Ibn Daud a citat din ea în 1161.) Dar această teorie, plauzibilă la prima vedere, a fost nimicită pur și simplu de Landau și Dunlop. Landau a izbutit să dovedească faptul că „Scrisoarea“ lui Hasdai a fost efectiv scrisă de secretarul său Menahem ben-Sharuk. Iar Dunlop a scos în evidență faptul că în „Scrisoare“ Hasdai pune o serie de întrebări despre Khazaria la care Iosif nu răspunde — ceea ce nu corespunde cîtuși de puțin cu felul cum ar trebui scris un material propagandistic:

Din partea lui Iosif nu vine nici un răspuns la întrebările cu privire la felul cum aranjează procesiunile către lăcașul de închinăciune și nici dacă războiul pune capăt Sabatului... Este vizibilă lipsa de potrivire între întrebările cuprinse în scrisoare și răspunsurile la ele. Probabil aceasta trebuie considerată o indicație că documentele sînt ceea ce par a fi și nu o născocire literară.¹⁴

Dunlop merge mai departe și pune o întrebare pertinentă:

Ce rost ar mai fi avut „Scrisoarea“ lui Hasdai care, deși considerabil mai lungă decît „Răspunsul“ lui Iosif are foarte puțin de a face cu khazarii, dacă scopul scrierii ei și a „Răspunsului“ ar fi fost, așa cum presupune Poliak, pur și simplu acela de a prezenta o descriere pe înțelesul tuturor a Khazariiei? Dacă „Scrisoarea“ este doar o introducere la informațiile despre khazari cuprinse în „Răspuns“, fără doar și poate că e o introducere foarte ciudată: abundă în amănunte despre Spania și Omaizi care nu au nici o legătură cu Khazaria.¹⁵

Apoi Dunlop pune punctul pe *i* printr-un test lingvistic care dovedește concludent că „Scrisoarea“ și „Răspunsul“ au fost scrise de persoane diferite. Dovada se bazează pe una din caracteristicile bine marcate ale gramaticii ebraice — folosirea așa-numitului „waw-conversiv“ pentru definirea timpurilor. Nu voi încerca să explic aici această problemă gramaticală extrem de complicată*. În schimb, voi cita pur și simplu din tabelul alcătuit

* Cititorii interesați pot consulta *A Practical Grammar for Classical Hebrew* („Gramatică practică pentru ebraica clasică“) de J. Weingreen, ediția a 2-a, Oxford, 1959.

de Dunlop cu metodele diferite de indicare a acțiunii trecute în „Scrisoare” și „Versiunea lungă” a „Răspunsului”¹⁶:

	Waw conversiv cu imperfectul	Waw simplu cu perfectul
„Scrisoarea” lui Hasdai	48	14
„Răspunsul” („Versiunea lungă”)	1	95

În „Versiunea scurtă” a răspunsului, prima formă (a lui Hasdai) este folosită de treizeci și șapte de ori cea de a doua de cincizeci de ori. Dar „Versiunea scurtă” folosește prima formă în special în pasajele în care exprimarea diferă de cea din „Versiunea lungă”. Dunlop sugerează că această deosebire se datorează unor cărturari spanioli care au parafrazat ulterior „Versiunea lungă”. De asemenea, el subliniază că „Scrisoarea” lui Hasdai, scrisă în Spania maură, conține multe elemente arabe (de exemplu, al-Khazar pentru khazari), în schimb în „Răspuns” nu există nici un asemenea arabism. În sfârșit, cu privire la sensul general al „Corespondenței”, Dunlop comentează:

... Nimic decisiv nu pare să se fi afirmat împotriva conținutului faptic al „Răspunsului” lui Iosif în forma sa considerată originală — „Versiunea lungă”. Argumentul diferențierii stilistice vine în sprijinul autenticității documentului. E tocmai lucrul la care ne putem aștepta în cazul unor documente emanând din zone separate și atât de depărtate ale lumii evreiești, în care nivelul de cultură nu era nici pe departe același. Poate că ni se îngăduie aici să înregistrăm impresia — privită cu oarecare rezerve — că în general limba „Răspunsului” este mai puțin artificială, mai naivă decât cea a „Scrisorii”.¹⁷

Ca să rezumăm lucrurile, e greu de înțeles de ce istoricii din trecut nu prea vroiau să-l creadă pe Kaganul khazarilor în stare să dicteze o scrisoare, deși se știe că întreținea corespondență cu împăratul bizantin (să nu uităm de pecețile de aur); sau de ce refuză să creadă că evreii cucernici din Spania și Egipt ar fi putut să copieze sînguincios și să păstreze cu grijă un mesaj de la singurul rege evreu din vremurile biblice încoace.

ANEXA IV

CÎTEVA IMPLICAȚII: ISRAELUL ȘI DIASPORA

Deși cartea de față se ocupă de istoria îndepărtată, în mod inevitabil ea cuprinde și unele implicații pentru prezent și viitor.

În primul rînd, sînt conștient de primejdia ca lucrarea mea să fie interpretată greșit și răuvoitor ca o negare a dreptului la existență a statului Israel. Dar acest drept nu se bazează pe originile ipotetice ale poporului evreu și nici pe legămîntul mitologic al lui Abraham cu Dumnezeu; el se întemeiază pe dreptul internațional, adică pe hotărîrea luată de Națiunile Unite în 1947 să împartă Palestina, odinioară provincie turcească, apoi teritoriu sub mandat britanic, într-un stat arab și un stat evreiesc. Oricare ar fi originile rasiale ale cetățenilor Israelului și oricare ar fi iluziile nutrite de ei în această privință, statul lor există *de jure* și *de facto* și nu poate fi eliminat decât prin genocid. Fără a intra în chestiuni controversate, se poate adăuga, ca o chestiune de realitate istorică, faptul că împărțirea Palestinei a fost rezultatul unui secol de imigrație pașnică și eforturi de pionierat ale evreilor, ceea ce oferă justificarea etică pentru existența legală a statului Israel. Dacă cromozomii populației sale conțin gene de origine khazară ori semită, romană ori spaniolă, e un lucru irelevant și nu poate afecta dreptul Israelului la existență — și nici obligația morală a oricărei persoane civilizate, evreu sau neevreu, de a apăra acest drept. Pînă și originea geografică a părinților sau bunicilor celor născuți în Israel are șanse să fie uitată în clocotul creuzetului rasial. Problema infuziei khazare acum o mie de ani, oricît de fascinantă ar fi, este irelevantă pentru Israelul modern.

Indiferent de zigzagul și amestecul multicolor al originii lor, evreii care locuiesc în Israel posedă cerințele esențiale ale unei națiuni: propria lor țară și limbă, guvern și armată comune. Evreii din diaspora nu întrunesc nici una din aceste cerințe ale calității de națiune. Ceea ce-i distinge ca o categorie specială printre arienii în mijlocul cărora trăiesc este religia lor declarată, indiferent dacă o practică sau nu. Iată deci diferența fundamentală dintre evreii din Israel și cei din diaspora. Primii au dobândit o identitate națională; ceilalți sînt etichetați ca evrei numai de religia lor, nu după naționalitate și nu după rasă.

Dar aceasta generează un paradox tragic, fiindcă religia mozaică — spre deosebire de creștinism, budism sau mahomedanism — implică apartenența la o națiune istorică, la o rasă aleasă. Toate sărbătorile evreiești comemorează evenimente din istoria lor națională: exodul din Egipt, revolta maccabeilor, moartea asupritorului Haman, distrugerea Templului. *Vechiul Testament* este mai întii și-ntii narațiunea istoriei unei națiuni; aceasta a dat lumii monoteismul, dar crezul ei este mai degrabă tribal decît universal. Toate rugăciunile și toate riturile practicate proclamă apartenența la o rasă străveche, ceea ce în mod automat îl separă pe evreu de trecutul rasial și istoric al poporului în sînul căruia trăiește. Credința mozaică, așa cum dovedesc două mii de ani de istorie tragică, determină auto-segregația pe plan național și social. Ea îl izolează pe evreu și îndeamnă la izolarea lui de către ceilalți. Ea creează în mod automat ghetourile fizice și culturale. Ea îi transformă pe evreii din diaspora într-o *pseudo-națiune* fără vreunul din atributele și privilegiile calității de națiune; această pseudo-națiune este vag unită printr-un sistem de credințe tradiționale întemeiate pe premise rasiale și istorice care se dovedesc iluzorii.

Evreimea habotnică este o minoritate pe cale de dispariție. Citadela sa era Europa orientală unde furia nazistă a atins paroxismul și i-a șters aproape complet pe evrei de pe fața pămîntului. Supraviețuitorii acestei evreimi împrăștiați în lumea occidentală nu mai pot exercita o influență puternică, în vreme ce grosul comunităților habotnice din Africa de Nord, Yemen, Siria și

Irak au emigrat în Israel. Așadar, iudaismul habotnic din diaspora se stinge treptat, și tocmai marea majoritate a evreilor luminați sau agnostici perpetuează paradoxul agățîndu-se cu lealitate și fidelitate de statutul lor pseudo-național, în credința că e de datoria lor să păstreze tradiția evreiască.

Pe de altă parte, nu este deloc ușor să definim ce înseamnă termenul „tradiția evreiască” în ochii acestei majorități luminate care respinge doctrina ortodoxă ori habotnică a „poporului ales”. Lăsînd la o parte această doctrină, mesajele universale ale *Vechiului Testament* — întronarea unui Dumnezeu unic și invizibil, cele zece porunci, etosul profeților evrei, *Proverbele* și *Psalmii* — au pătruns în curentul principal al tradiției iudeo-elene-creștine și au devenit bunul comun al evreilor și arienilor deopotrivă.

După distrugerea Ierusalimului, evreii au încetat să mai aibă propria lor limbă și cultură laică. Ebraica a cedat pasul aramaicii ca limbă locală înainte de începutul erei creștine; cărturarii și poeții evrei din Spania au scris în arabă, alții, mai tîrziu, în germană, poloneză, rusă, engleză și franceză. Anumite comunități evreiești și-au făurit propriile lor dialecte, ca idișul și ladino, (iudeo-spaniola), dar nici unul dintre acestea nu a produs opere comparabile cu impresionanta contribuție a evreilor la literatura germană, austriacă, ungară sau americană.

Principala activitate literară *specific* evreiască a diasporei a fost teologică. Și totuși *Talmudul*, *Cabbala* și exegeza biblică voluminoasă rămîn practic necunoscute publicului evreiesc contemporan; deși, repet, acestea constituie singurele relicve ale unei tradiții specifice evreiești — dacă e să dăm un sens concret acestui termen — în ultimele două milenii. Cu alte cuvinte, tot ce a ieșit din diaspora ori nu este specific evreiesc, ori nu face parte dintr-o tradiție vie. Realizările filozofice, științifice și artistice individuale ale unora sau altora dintre evrei constau în contribuții la cultura națiunilor-gazdă; ele nu reprezintă o moștenire culturală comună sau un corp autonom de tradiții.

Ca să rezumăm, evreii din vremea noastră nu au în comun o tradiție culturală, ci doar anumite obiceiuri și tipare de comportare derivate prin moștenire socială din experiența traumatizantă a

ghetoului și dintr-o religie pe care majoritatea nu o practică și nu o împărtășește cu convingere, dar care îi conferă totuși un statut pseudo-național. În mod evident — așa cum am susținut în altă parte ¹ — soluția pe termen lung a paradoxului poate fi numai emigrarea în Israel sau asimilarea treptată cu națiunile gazdă. Înaintea holocaustului, acest proces era în plină desfășurare, iar în 1975 revista americană „Time” relatează ² că evreii americani „au tendința de a se căsători în proporții mari cu parteneri de altă religie; aproape o treime din totalul căsătoriilor contractate de ei sînt mixte”.

Și totuși, influența remanentă a mesajului rasial și istoric transmis de iudaism, deși întemeiat pe iluzii, acționează ca o puternică frînă afectivă, apelînd la loialitatea tribală. Tocmai în acest context este relevant pentru evreii din diaspora rolul jucat de al treisprezecelea trib în istoria strămoșească. Dar, după cum am mai spus, nu are importanță pentru Israelul modern, care a dobîndit o identitate națională veritabilă. Poate are valoare simbolică faptul că Abraham Poliak, profesor de istorie la Universitatea din Tel Aviv și fără doar și poate patriot israelian, a adus o contribuție majoră la cunoașterea strămoșilor khazari ai evreimii, subminînd astfel legenda „poporului ales”. De asemenea, este poate semnificativ că băștinașul israelian „sabra” reprezintă atît din punct de vedere fizic, cît și din punct de vedere mintal exact opusul „evreului tipic” crescut în ghetou.

NOTE

CAPITOLUL I

- ¹ Constantin Porfirogenetul, *De caerimoniis aulae Byzantinae*, I, p. 690
- ² Bury, J.B. (1912), p. 402
- ³ Dunlop, D.M. (1954), pp. IX — X
- ⁴ Bartha, A. (1968), p. 35
- ⁵ Poliak, A.N. (1951)
- ⁶ Cassel, P. (1876)
- ⁷ Bartha, p. 24
- ⁸ Bartha, p. 24 și note
- ⁹ Bartha, p. 24, notele 147—149
- ¹⁰ *Istoria Khazară*, 1962
- ¹¹ Ibn-Said al Maghribi, citat de Dunlop, p. 11
- ¹² Schultze (1905), p. 23, citat de Dunlop, p. 182
- ¹³ Marquart, p. 44, nota 4, citat de Dunlop, p. 182
- ¹⁴ Citat de Dunlop (1954), p. 96
- ¹⁵ Ibn-al-Balkhi, *Fars Namah*
- ¹⁶ Gibbon, vol. V., pp. 87—8
- ¹⁷ Moise din Kalankatuk, citat de Dunlop, p. 29
- ¹⁸ Artamonov, M.I. (1962)
- ¹⁹ Obolensky, D. (1971), p. 172
- ²⁰ Gibbon, p. 79
- ²¹ Gibbon, p. 180
- ²² Gibbon, p. 182
- ²³ *Op. cit.*, p. 176
- ²⁴ Zeki Validi, excurs, 36 a
- ²⁵ *Ibid.*, p. 50
- ²⁶ *Ibid.*, p. 61
- ²⁷ Istakhri
- ²⁸ Al-Masudi, citat de Dunlop (1954), p. 207
- ²⁹ Ibn Hawkal; de asemenea Istakhri (care are numai 4000 de grădini)
- ³⁰ Muqaddasi, p. 355, citat de Baron III, p. 197
- ³¹ Toynbee, A. (1973), p. 549
- ³² Zeki Validi, p. 120
- ³³ Citat de Bartha, p. 184
- ³⁴ Bartha, p. 139
- ³⁵ Citat de Dunlop (1954), p. 231
- ³⁶ Bartha, pp. 143—5
- ³⁷ László, G. (1974), pp. 66 f.
- ^{37a} Citat de Dunlop (1954), p. 206
- ³⁸ Hudud el Alam, No. 50

- 38^a Al-Masudi, citat de Dunlop (1954), pp. 206–7
 39 *Op. cit.*, p. 405
 40 St. Julien, *Documents sur les Tou Kioue*, citat de către Zeki Validi, p. 269
 41 Cassel, *op. cit.*, p. 52
 41^{a b,c} Istakhri, citat de Dunlop (1954), pp. 97–8
 42 Ibn Hawkal, pp. 189–90
 43 *Op. cit.*, p. 405.

CAPITOLUL II

- 1 Bury, *op. cit.*, p. 401
 2 *Ibid.*, p. 406
 3 Sharf, A., (1971), p. 61
 3^a Citat de Dunlop (1954), p. 89
 4 *Ibid.*, p. 84
 5 Citat de Sharf, p. 88
 6 *Visul lui Daniel*, cronică prezentată sub forma unei străvechi profeții.
 Citat de Sharf, p. 201
 7 Citat de Poliak, 4/3; Dunlop, p. 119
 8 Poliak, (4/3) citindu-l pe Chwolson, D.A. (1865)
 9 Poliak, 4/3; Baron, III, p. 210 și n. 47
 10 Poliak, *loc. cit.*
 11 Citat de Marquart (1903), p. 6
 12 Citat de Dunlop (1954), p. 90
 13 Bury, *op. cit.*, p. 408
 14 Sharf, p. 100 n.
 15 Bury, p. 406 n.
 16 Dunlop (1954), p. 227
 17 Baron, S.W. (1957), vol. III, p. 201 f.
 18 Dunlop, p. 220
 19 Citat de Dunlop (1954), p. 12

CAPITOLUL III

- 1 În articolul său despre khazari în *Enciclopedia Britanică*, ediția 1973
 2 *Op. cit.*, p. 177
 3 Bar Hebraeus și al-Manbijî citat de Dunlop, p. 181
 4 Marquart (pp. 5, 416), Dunlop (p. 42 n) și Bury (p. 408) dau fiecare o dată ușor diferită
 5 Bartha, p. 27 sq.
 6 *Op. cit.*, p. 547
 7 *Op. cit.*, p. 446 notă
 8 Toynbee, p. 446; Bury, p. 422 notă
 9 Gardezi (circa 1050) parafrazînd o relatare anterioară a lui Ibn Rusta (circa 905), citat de Macartney, C.A. (1930), p. 213
 10 *The Penguin Atlas of Mediaeval History*, 1961, p. 58
 10^a Al-Masudi, citat de Dunlop (1954), p. 209
 11 Toynbee, p. 446
 12 Zeki Validi, p. 85 sq.

- 13 Ibn Rusta, citat de Macartney, p. 214
 14 *Loc. cit.*
 15 Ibn Rusta, citat de Macartney, p. 215
 16 *Ibid.*, pp. 214–15
 17 *Op. cit.*, p. i.
 18 *Op. cit.*, p. v.
 19 Toynbee, p. 419; Macartney, p. 176
 20 Toynbee, p. 418
 21 *Ibidem*, p. 454
 22 *Loc. cit.*
 23 *De administrando*, capitolele 39–40
 24 Toynbee, p. 426
 25 *Op. cit.*, p. 426
 26 *Op. cit.*, p. 427
 27 Macartney, pp. 127 sqq.
 28 Baron, vol. III, pp. 211 sq., 332
 29 Bartha, pp. 99, 113
 30 Citat de Dunlop (1954), p. 105
 31 Cf. Bury, p. 424
 32 Macartney, Guillemain
 33 Citat de Macartney, p. 71
 34 *Loc. cit.*
 35 *Analele lui Admont*, citat de Macartney, p. 76
 36 *De administrando*, capitol 40
 37 Macartney, p. 123
 38 *Ibid.*, p. 122
 39 *Ibid.*, p. 123
 40 Citat de Dunlop (1954), p. 262
 41 Bury, p. 419, sq.
 42 *Op. cit.*, p. 448
 43 *Ibid.*, p. 447
 44 *Op. cit.*, p. 422
 45 Toynbee, p. 448
 46 *Cronica rusească*, p. 65
 47 Toynbee, p. 504
 48 *Loc. cit.*
 49 *Cronica rusească*, p. 82
 50 *Ibid.*, p. 83
 51 *Ibid.*, p. 72
 52 *Ibid.*, p. 84
 53 Bury, p. 418

CAPITOLUL IV

- 1 *Cronica rusească*, p. 84
 2 Dunlop (1954), p. 238
 2^a Citat de Dunlop (1954), p. 210
 2^b Citat de Dunlop (1954), pp. 211–12
 3 Citat de Zeki Validi
 4 *Cronica rusească*, p. 84
 4^a *Ibid.*, p. 84
 5 *Ibid.*, p. 90

- ⁶ Toynbee, *op. cit.*, p. 451
- ⁷ *Cronica rusească*, p. 94
- ⁸ *Ibid.*, p. 97
- ⁹ *Ibid.*, p. 97
- ¹⁰ *Ibid.*, p. 98
- ¹¹ *Ibid.*, p. 111
- ¹² *Ibid.*, p. 112
- ¹³ Vernadsky, G., (1948), pp. 29, 33
- ¹⁴ *De administrando*, capitolele 10–12
- ¹⁵ Toynbee, p. 508
- ¹⁶ Bury, *op. cit.*, p. 414
- ¹⁷ *Op. cit.*, p. 250
- ¹⁸ Citat de Dunlop, (1954), p. 245
- ¹⁹ Zeki Validi, p. 206
- ²⁰ Ahmad Tusi (secolul al XII-lea), citat de Zeki Validi, p. 205
- ²¹ Dunlop (1954), p. 249
- ²² Baron, vol. IV, p. 174
- ²³ Citat de Dunlop (1954), p. 251
- ²⁴ *Kievo Pecherskii Paterik*, citat de Baron, vol. IV, p. 192
- ²⁵ Citat de Dunlop (1954), p. 260
- ²⁶ Citat de Zeki Validi, p. 143
- ²⁷ *Ibid.*, p. XXVII
- ²⁸ Dunlop (1954), p. 261
- ²⁹ Vernadsky, p. 44
- ³⁰ Poliakov, capitolul VII
- ³¹ *Loc. cit.*
- ³² Baron, vol. III, p. 204
- ³³ Baron, *loc. cit.*

CAPITOLUL V

- ¹ Baron, vol. III, p. 206
- ² *Ibid.*, p. 212
- ³ *Anonimi gesta Hungarorum*, citat de Macartney, p. 188 sq.
- ⁴ *Universal Jewish Encyclopaedia* („Enciclopedia evreiască universală“), articolul „Teka“
- ⁵ Dunlop (1954), p. 262
- ⁶ Poliakov, capitolul IX
- ⁷ Baron, vol. III, p. 206
- ⁸ Poliakov, capitolul IX
- ⁹ Poliakov, capitolul VII; Baron, vol. III, p. 218 și nota
- ¹⁰ Brutzkus, *Enciclopedia evreiască*, articolul „Chasaren“
- ¹¹ Schiper, citat de Poliakov
- ¹² Poliakov, cap. IX
- ¹³ Baron, vol. III, p. 217 și nota
- ¹⁴ Poliakov, capitolul IX
- ¹⁵ *Ibid.*
- ¹⁶ *Ibid.*
- ¹⁷ Citat de Poliakov, capitolul IX
- ¹⁸ Zajaczkowski, citat de Dunlop, p. 222
- ¹⁹ Vetulani, A. (1962), p. 278
- ²⁰ Poliakov, *op. cit.*; Kutschera, H. (1910)
- ²¹ Vetulani, p. 274

- ²² Vetulani, pp. 276–7; Baron, vol. III, p. 218 și notele; Poliakov, *op. cit.*
- ²³ Baron, vol. III, p. 219
- ²⁴ Poliakov, capitolul VII
- ²⁵ *Encyclopaedia Britannica*, ediția 1973, „Literatura idiș“.
- ²⁶ *Op. cit.*, capitolul III
- ²⁷ *Ibid.*
- ²⁸ *Ibid.*
- ²⁹ Zborowski, M. și Herzog, E. (1952), p. 41
- ³⁰ Poliakov, capitolul III
- ³¹ *Ibid.*, capitolul VII
- ³² *Ibid.*, capitolul III

CAPITOLUL VI

- ¹ După *De gestis regum Anglorum*, citat de Baron, vol. IV, p. 277
- ² Baron, vol. IV, pp. 75–6
- ³ Citat de Baron, vol. IV, p. 77.
- ⁴ Roth, C. (1973)
- ⁵ Roth, *loc. cit.*
- ⁶ Baron, vol. IV, p. 271
- ⁷ *Ibid.*, p. 73
- ⁸ Kutschera, p. 233
- ⁹ Ediția a 14-a, p. 772, articolul „Cruciadele“
- ¹⁰ Baron, vol. IV, p. 97
- ¹¹ *Ibid.*, p. 104
- ¹² *Ibid.*, pp. 105, nota 292
- ¹³ Dubnov, S. (1926), p. 427
- ¹⁴ *Ibid.*, p. 428
- ¹⁵ Baron, vol. IV, p. 129
- ¹⁶ *Ibid.*, p. 119
- ¹⁷ *Ibid.*, p. 116
- ¹⁸ Mieses, M. (1924), p. 275
- ¹⁹ *Ibid.*, p. 274–5
- ²⁰ *Ibid.*, p. 273
- ²¹ Kutschera, pp. 235–6, 241

CAPITOLUL VII

- ¹ Vetulani, *loc. cit.*
- ² Mieses, pp. 291–2
- ³ *Enciclopedia evreiască*, vol. X, p. 512
- ⁴ Fuhrmann (1737), citat de Mieses, p. 279
- ⁵ Mieses, *loc. cit.*
- ⁶ Smith, H., Proc. V, pp. 65 sq.
- ⁷ Mieses, p. 211
- ⁸ *Ibid.*, p. 269
- ⁹ *Ibid.*, p. 272
- ¹⁰ *Ibid.*, p. 272
- ¹¹ Smith, *op. cit.*, p. 66

- ¹² Kutschera, p. 244
- ¹³ Kutschera, p. 243
- ¹⁴ Poliak, capitolul IX
- ¹⁵ Citat de Poliak, *loc. cit.*
- ¹⁶ Poliak, *loc. cit.*
- ¹⁷ Roth, *loc. cit.*
- ¹⁸ Roth, *loc. cit.*
- ¹⁹ *Ibid.*

CAPITOLUL VIII

- ¹ Poliak, *op. cit.*, anexa III
- ² *Encyclopaedia Britannica* (1973), vol. XII, p. 1054
- ³ Comas, J., (1958), pp. 31-2
- ⁴ Ripley, W. (1900), p. 377
- ⁵ *Ibid.*, pp. 378 sq.
- ⁶ Fishberg, M. (1911), p. 37
- ⁷ Fishberg, capitol II
- ⁸ Patai, *op. cit.*
- ⁹ Comas, p. 30
- ¹⁰ Fishberg, p. 63
- ¹¹ Citat de Fishberg, p. 63
- ¹² Patai, *op. cit.*, p. 1054
- ¹³ Shapiro, H. (1953), pp. 74-5
- ¹⁴ Fishberg, p. 181
- ¹⁵ *Cartea întâia a regilor*, XI, 1
- ¹⁶ Citat de Fishberg, pp. 186-7
- ¹⁷ Fishberg, p. 189, nota 2
- ¹⁸ Comas, p. 31
- ¹⁹ Toynbee, 1947, p. 138
- ²⁰ Graetz, *op. cit.*, vol. II, p. 213
- ²¹ *Ibid.*, vol. III, pp. 40-1
- ²² Fishberg, p. 191
- ²³ Renan (1883), p. 24
- ²⁴ Fishberg, p. 79
- ²⁵ Ripley, p. 394, sq.
- ²⁶ Fishberg, p. 83, citindu-l pe Luschan
- ²⁷ Fishberg, p. 83
- ²⁸ Ripley, p. 395
- ²⁹ Leiris, M. (1958), pp. 11 și 12
- ³⁰ Fishberg, p. 513
- ³¹ Fishberg, pp. 332 sq.
- ³² Shapiro, H. (1953), p. 80
- ³³ De ex. Kerr și Reid, citați de Fishberg, pp. 274-5
- ³⁴ Ripley, p. 398
- ³⁵ Fishberg, p. 178
- ³⁶ *Loc. cit.*

ANEXA II

- ¹ Vol II, p. 195, în ediția din 1955
- ² Toynbee (1973), p. 24
- ³ *Ibid.*, p. 465

- ⁴ *Ibid.*, p. 602
- ⁵ *Loc. cit.*
- ⁶ *Byzantinische Zeitschrift* XIV, pp. 511-70
- ⁷ Macartney, *op. cit.*, p. 98
- ⁸ Vernadsky (1943), p. 178
- ⁹ Kahle, P.E. (1945)
- ¹⁰ Grégoire, H. (1937), pp. 225-66
- ¹¹ Kahle (1959), p. 33
- ¹² *Ibid.*
- ¹³ Kahle (1945), p. 28

ANEXA III

- ¹ Dunlop (1954), p. 125
- ² Landau (1942)
- ³ După textul lui Kokovțov, citat de Dunlop (1954), p. 132
- ⁴ Citat de Dunlop (1954), p. 154
- ⁵ Citat de Dunlop, p. 127
- ⁶ Kokovțov, P. (1932)
- ⁷ Dunlop (1954), p. 230
- ⁸ Citat în *Encyclopaedia Judaica*, articolul „Corespondența khazară”
- ⁹ Harkavy, A.E. (1877)
- ¹⁰ Harkavy (1875)
- ¹¹ Chwolson, D.A. (1882)
- ¹² Kokovțov, *op. cit.*
- ¹³ Poliak (1941)
- ¹⁴ Dunlop (1954), p. 143
- ¹⁵ *Ibid.*, pp. 137-8
- ¹⁶ *Ibid.*, p. 152
- ¹⁷ *Ibid.*, p. 153

ANEXA IV

- ¹ Koestler (1955)
- ² 10 martie 1975

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Alföldi, „La royauté double des Turcs“, cel de-al doilea Congres turc de istorie (Istanbul, 1937)
- Allen, W.E.D., *A History of the Georgian People* (Londra, 1932)
- Annals of Admont, Klebel, E., „Eine neu aufgefundenene Salzburger Geschichtsquelle“, *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 1921
- Arne, T. J., „La Suède et l'Orient“, *Archives d'Etudes Orientales*, 8°, v. 8, Upsala, 1914
- Artamonov, M.I., *Studii asupra vechii istorii a khazarilor* (în rusă, Leningrad, 1936)
- Artamonov, M.I., *Istoria khazarilor* (în rusă, Leningrad, 1962)
- Bader, O.H., *Studiile expediției arheologice Kama* (în rusă, Harkov, 1953)
- Al-Bakri, *Book of Kingdoms and Roads*, traducere franceză de Défreméry, *J. Asiatique*, 1849
- Ballas, J.A., *Beiträge zur Kenntnis der Trierischen Volkssprache* (1903)
- Bar Hebraeus, *Chronography* (Oxford, 1932)
- Barker, F., „Cruciadele“ în *Enciclopedia Britanică*, ediția 1973
- Baron, S.W., *A Social and Religious History of Jews*, vol. III și IV (New York, 1957)
- Bartha, A., *A IX-X Századi Magyar Társadalom*, „Societatea Ungară în secolele al IX-lea și al X-lea“ (Budapesta, 1968)
- Barthold, V., vezi Gardezi și *Hudud al Alam*
- Beddoe, J., „On the Physical Characters of the Jews“, *Trans. Ethn., Soc.*, vol. I pp. 222—237, Londra, 1861
- Ben Barzillai, Jehudah, *Sefer ha-Ittim* („Cartea sărbătorilor“), circa 1100
- Ben-Daud, Ibrahim, *Sefer ha-Kabbalah*, în *Cronici evreiești medievale*, ed. Neubauer, I, 79
- Beniamin din Tudela, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, Asher, A., tr. și ed., 2 volume (Londra și Berlin, 1841)
- Blake, R. P. și Frye, R.N., „Notes on the Risala of Ibn Fadlan“ în *Byzantina Metabyzantina*, vol. I, partea II, 1949
- Brutzkus, J., „Khazarii“ în *Enciclopedia evreiască* (New York, 1901—1906)
- Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire* (Londra, 1912)
- Bury, J.B., *Byzantinische Zeitschrift*, XIV, pp. 511—570
- Buxtorf, J., fil., ed. Iehuda Halevi, *Liber Cosri* (Basel, 1660)
- Carpini, *The Texts and Versions of John de Plano Carpini*, ed. Hakluyt, Works, Extra series v. 13 (Hakluyt Soc., 1903)
- Cassel, Paulus (Selig), *Magyarische Alterthümer* (Berlin, 1847)
- Cassel, Paulus (Selig), *Der Chasarische Königsbrief aus dem 10. Jahrhundert* (Berlin, 1876)
- Cedrenus, Georgius, ed. Bekker (Bonn, 1839)

- Chwolson, D.A., *Optprezece incripții pe mormintele evreiești din Crimeea* (în germană: St. Petersburg, 1865; în rusă: Moscova, 1869)
- Chwolson, D.A., *Corpus de inscripții ebraice*, ediția germană (St. Petersburg, 1882)
- Comas, J., *The Race Question in Modern Science* (UNESCO, Paris, 1958)
- Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio*, ediția a doua revizuită a textului de Moravcsik și Jenkins (Washington DC, 1967)
- Constantin Porfirogenetul, *De caeremoniis*, ediție comentată de A. Vogt (Paris, 1935—1940)
- Cronica rusească timpurie*, vezi *Russian Primary Chronicle*
- Dimaski, Muhamad, *Manuel de la cosmographie du Moyen Age* (Copenhaga, 1874)
- Disraeli, B., *The Wondrous Tale of Alroy* (Londra, 1833)
- Druthmar de Aquitania, Christian, *Expositio in evangelium Mattei*, în Migne, *Patrologia Latina* (Paris, 1844—1855)
- Dubnow, S., *Weltgeschichte des jüdischen Volkes, Band IV* (Berlin, 1926)
- Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars* (Princeton, 1954)
- Dunlop, D.M., „The Khazars“ în *The World History of the Jewish People*, vezi ed. Roth
- Dunlop, D.M., „Khazars“, în *Enc. Judaica*, ediția 1971—1972
- Eldad ha-Dani, *Relations d'Eldad le Danite, voyageur du IX-e siècle* (Paris, 1838)
- Fishberg, M., *The Jews — A Study of Race and Environment* (Londra și Felling-on-Tyne, 1911)
- Fraehn, „Khazarii“, în *Memoriile Academiei Ruse* (1822)
- Frazer, Sir James, „The Killing of the Khazar Kings“ în *Folklore*, XXVIII, 1917
- Frye, R.N., vezi Blake, R.P.
- Fuhrmann, *Alt-und Neuösterreich* (Viena, 1737)
- Gardezi, traducere rusă de Barthold, Académie Impériale des Sciences, série VIII, vol. I, nr. 4 (St. Petersburg, 1897)
- Gibb, H.A.R. și Goeje, M. J., articol despre „Arab Historiography“ în *Enc. Britannica*, ediția 1955
- Gibbon, E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. V (ediția a 2-a, Londra, 1901)
- Goeje, de, ed. *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (Bonn)
- Goeje, de, vezi Gibb, H.A.R.
- Graetz, H.H., *History of the Jews* (Philadelphia, 1891—1898)
- Grégoire, H., „Le 'Glozel' Khazare“, *Byzantion*, 1937, pp. 225—266
- Halevi, Iehuda, *Kitab al Khazari*, tr. Hirschfeld, ediție nouă revizuită (Londra, 1931); vezi de asemenea Buxtorf, J., fil.
- Harkavy, A.E., „Ein Briefweschel zwischen Cordova und Astrachan zur Zeit Swjatoslavs (um 960), als Beitrag zur alten Geschichte Süd-Russlands“ în *Russische Revue*, vol. VI, 1875, pp. 69—97
- Harkavy, A.E., *Altjüdische Denkmäler aus der Krim*, Memoriile Academiei Ruse (1876)
- Herzog, E. vezi Zborowski, M.
- Hudud al Alam* („Regiuni ale lumii“) editat de Barthold, Leningrad, 1930, traducere și explicații Minorsky, V. (Londra, 1937)
- Hussey, J.M., *Cambridge Mediaeval History*, vol. III c (1966)
- Ibd Fadlan, vezi Zeki Validi Togan; de asemenea Blake, R.P. și Frye, R.N.
- Ibn Hawkal, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*; ediția a doua, Kramers, (1939). Vezi de asemenea Ouseley, Sir W.
- Ibn Yakub, Ibrahim, Spuler, B., în *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*, III, 1—10
- Ibn Nadim, *Kitab al Fihrist* („Enciclopedia bibliografică“), ed. Flügel

Ibn Rusta, ed. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, VII
Ibd Said al Maghribi. Bodleian MS, citat de Dunlop (1954), p. 11
Istakhri, ed. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, pars. 1
Jacobs, J., „On the Racial Characteristics of Modern Jews”, *J. Anthropol. Inst.*,
Vol. XV, pp. 23—62, 1886
Kahle, P.E., *Bonn University in pre-Nazi and Nazi Times: 1923—1939. Experiences of a German Professor*, tipărită particular la Londra (1945)
Kahle, P.E., *The Cairo Geniza* (Oxford, 1959)
Karpovici, M., vezi Vernadsky, G.
Kerr, N., *Inebriety* (Londra, 1889)
Kniper, A.H., „Caucasus, People of” in *Enc. Britannica*, ediția 1973
Koestler, A., „Judah at the Crossroads” in *The Trail of the Dinosaur* (Londra și New York, 1955; ed. Danube, 1970)
Kokovtov, P., *Correspondența evreo-khazară în secolul al X-lea* (în rusă; Leningrad, 1932)
Kutschera, Hugo Freiherr von, *Die Chasaren* (Viena, 1910)
Landau, „Situația actuală a problemei khazare” (în ebraică), *Zion*, Ierusalim, 1942
László, G., *The Art of the Migration Period* (Londra, 1974)
Lawrence, T.E., *Seven Pillars of Wisdom* (Londra, ed. 1906)
Leiris, M., „Race and Culture” (UNESCO, Paris, 1958)
Luschan, F. von, „Die anthropologische Stellung der Juden”, *Correspondenzblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie etc.*, vol. XXIII, pp. 94—102, 1891
Macartney, C.A., *The Magyars in the Ninth Century* (Cambridge, 1930)
McEvedy, C., *The Penguin Atlas of Mediaeval History* (1961)
Marquart, J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Hildesheim, 1903)
al-Masudi, *Muruj udh-Dhahab wa Maadin ul-Jawahir* („Pajiști de mine de aur și pietre prețioase”), traducere franceză, vol. 9 (Paris, 1861—1877)
Mieses, M., *Die Entstehungsurhache der jüdischen Dialekte* (Berlin-Viena, 1915)
Mieses, M., *Die Jiddische Sprache* (Berlin — Viena, 1924)
Minorsky, V., vezi *Hudud al Alam*
Muqaddasi, *Descriptio imperii moslemici*, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, III, 3 (Bonn)
Nestor și pseudo-Nestor, vezi *Cronica rusească timpurie*
Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth — Eastern Europe 500—1453* (Londra, 1971)
Ouseley, Sir W., *The Oriental Geography of Ebn Haukal* (Londra, 1800)
Paszkievicz, H., *The Origin of Russia* (Londra, 1954)
Patai, R., articolul „Jews” in *Enc. Britannica*, vol. XII, 1054, ediția 1973
Petachia din Ratisbon, *Sibub Ha'olam*, ed. Benish (Londra, 1856)
Photius, *Homilies*, traducere engleză cu introducere și comentariu de C. Mango (Cambridge, Mass., 1958)
Poliak, A.N. *Convertirea khazarilor la iudaism* (în ebraică), „Zion” (Ierusalim, 1941)
Poliak, A.N., *Khazaria — istoria unui regat evreiesc în Europa* (în ebraică) (*Mossad Bialik*, Tel Aviv, 1951)
Povest Vremenic Let, vezi *Cronica rusească timpurie*
Priscus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn)
Reid, G.A., *Alcoholism* (Londra, 1902)
Reinach, Th., „Judaei” in *Dictionnaire des Antiquités*
Reinach, Th., articolul „Diaspora” in *Jewish Enc.*
Renan Ernest, *Le Judaïsme comme race et religion* (Paris, 1883)
Ripley, W., *The Races of Europe* (Londra, 1900)

Russian Primary Chronicle, textul Laurentian, tradus și editat de Cross, S. H. și Sherbowitz-Wetzor, C.P. (Cambridge, Mass., 1953)
Roth, C., ed., *The World History of the Jewish People*, vol. II: *The Dark Ages* (Londra, 1966)
Roth, C., „Jews” in *Enc. Britannica*, ediția 1973
Sava, G., *Valley of the Forgotten People* (Londra, 1946)
Schram, Anselmus, *Flores Chronicorum Austriae* (1702)
Schultze — „Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis”, *Texte und Untersuchungen für Geschichte der altchristlichen Literatur*, XIII (1905)
Shapiro, H., *The Jewish People: A Biological History* (UNESCO, Paris, 1953)
Sharf, A., *Byzantine Jewry — From Justinian to the Fourth Crusade* (Londra, 1971)
Sinor, D., „Khazars” in *Enc. Britannica*, ediția 1973
Smith, H., în *Proc. Glasgow University Oriental Society*, V, pp. 65—66
al-Tabari, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leyden, 1879—1901)
Togan, vezi Zeki Validi
Toynbee, A., *A Study of History*, prescurtare a volumelor I-IV de D. C. Somervell (Oxford, 1947)
Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and his World* (Londra, New-York și Toronto, 1973)
Vasiliev, A.A., *The Goths in the Crimea* (Cambridge, Mass., 1936)
Vernadsky, G., *Ancient Russia* în Vernadsky și Karpovici, *A History of Russia*, Vol. I (New Haven, 1943)
Vernadsky, G., *Kievan Russia*, în aceeași serie, vol. II (New Haven, 1948)
Vetulani, A., „The Jews in Mediaeval Poland”, *Jewish J. of Sociology*, December, 1962
Virchow, R., „Gesamtbericht... über die Farbe der Haut, der Haare und der Augen der Schulkinder in Deutschland”, *Archiv für Anthropologie*, vol. XVI, pp. 275—475, 1886
Weingreen, J., *A Practical Grammar for Classical Hebrew*, ediția a 2-a, 1959, Oxford
William de Malmesbury, *De gestis regum Anglorum*
Yakubi, *Buldan*, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, VII (Bonn)
Yakut, *Muġam al-Buldan*, ed. Wüstenfeld (Leipzig, 1866—1870)
Zajaczkowski, *Cultura khazară și moștenitorii ei* (în polonă; Breslau, 1946)
Zajaczkowski, „The Problem of the Language of the Khazars”, *Proc. Breslau Soc. of Sciences*, 1946
Zborowski, M. și Herzog, E., *Life is with People — The Jewish Little-Town of Eastern Europe* (New York, 1952)
Zeki Validi Togan, A., „Ibn Fadlans Reisebericht” in *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, Band 24, nr. 3 (Leipzig, 1939)
Zeki Validi Togan, A., „Völkerschaften des Chasarenreiches im neunten Jahrhundert”, *Körösi Csoma-Archivum*, 1940.

INDEX

- Aaron cel Binecuvintat 75, 78
 Abbaszii 28, 29
 Abd ar-Rahman III 65, 70, 225
 Abd ar-Rahman ibn-Rabiah 26
 ak-khazari 18, 21, 60 notă
 Akrish, I. A. 228-230
 alani 18, 78-79, 126, 136, 149
 Alexandria 47, 81
 Allen, W. E. O. 16 (notă)
 András, rege ungar, 147-148
 antisemitism 15, 148-149
 arab; arabe; arabi; arăbești;
 războaie, cuceriri, invazii 11-12,
 25-30, 51, 60, 63, 86-88, 98,
 127;
 izvoare, surse 12, 16, 17, 19-20,
 33, 40 (notă), 45-46, 47, 51-52,
 53-54, 59, 61, 64, 68, 75, 80, 82,
 86, 89, 91, 93, 95, 119, 122, 130-
 134, 139, 155, 215-218, 222;
 in Spania 66, 231, 233
 Ardabil 27, 68, 85, 117
 Armenia; armeni 17, 18, 22, 24, 27-
 28, 47, 48, 68, 69, 86, 152, 153,
 161, 188, 198, 200, 215, 226
 Arne, T. J. 48
 Artamonov, M. I. 17, 29, 56-57, 74,
 89, 102, 138
 aşkenaz; aşkenazi 179, 188-189,
 192, 197, 223
 Atila 15, 19 (notă), 20-21, 33, 85
 avari; Imperiul avar 17, 18, 22, 24,
 73, 105
- Bab al Abwab vezi Darband*
 Bader, O. H. 48
 Bagdad 29, 33, 34, 38, 1, 47, 56,
 66, 77, 81, 119 (notă), 140, 167,
 189, 217
 al-Bekri 64, 217
 Balanjar; balanjari 22, 26, 27, 51
 el-Balkhi 216
 Ballas, J. A. 179
 Barbaro, J. 184
 Bar Hebraeus 137
 Barker, F. 168
 Baron, S. W. 84, 139, 140 (notă), 141,
 145, 149, 165, 169, 220
 Bartha, A. 13, 49, 102
 başchiri 18, 33, 38, 39
 Beddoe, J. 199
 Beniamin din Tudela 81, 140 (notă),
 141, 168
 Biruni 132
 Bizanț; Imperiul bizantin; bizantini
 11-13, 21-33, 47, 49, 58-62,
 66-67, 69-70, 73, 77, 78, 85,
 87, 89, 92, 94-95, 108, 115, 119,
 121, 123-128, 133-134, 137,
 152, 155, 175-176, 215, 218-
 219, 232
 Boleslav cel Pios, rege polon, 154
 Bulan-rege 67-69, 74, 85, 122
 bulgari 11, 17, 18, 19, 22, 26, 31, 33-
 34, 45, 47, 48; 49, 73, 90-91, 93,
 104, 106, 118, 127, 222;
 bulgarii de la Dunăre 22, 98, 103-
 104, 106, 121;
 bulgarii de pe Volga 22, 33, 37,
 39-45, 98, 123, 126, 130, 149,
 155
 burtași 17, 18, 47, 127
 Bury, J. B. 11, 46 (notă), 53, 56-57,
 58, 59, 65, 91, 101, 107-108,
 109, 114, 127, 219, 220

Bushbeck, G. de 184-185
 Busir, rege, 31
 Buxtorf, J. 228

Canaan 15
 Carol cel Mare 11, 143
 Carpini, J. de Plano 136
 Caspică, marea, 11, 16-17, 25, 41, 51, 83, 89, 90, 115, 116, 119-120, 121, 162
 Cassel, P. 15, 21 (notă), 54, 72
 Caucaz; caucazieni 11-12, 15, 16-17, 20, 26, 28-29, 32, 41, 47, 51, 68, 88, 121, 127, 135, 149, 150-151, 175, 186, 198, 209, 226
 Cazimir cel Mare, rege, 154, 181, 186
 Chagall, M. 162
 Cherson 30, 31, 32, 83, 114, 124-126, 134
 China; chinezi 19, 23, 56, 136, 194, 203
 chipceaci 19, 134, 150
 Chiril, Sfintul, 83-84, 104, 108
 chirilic, alfabetul, 62, 83-84
 Chosroes (Chosrau) 24
 Chwolson D. A. 62, 230
 Cinnamus, J. 146, 178
 cioma neagră 149, 172-173, 185, 186
 ciuvași 19, 101
 Clement IV, papă, 154
 Comas, J. 190-192
 Constantin V, împărat, 12, 48
 Constantin VII Porfirogenetul, împărat, 11, 23, 51 (notă), 57 (notă), 71, 78-79, 87, 90 (notă), 99-101, 102-104, 109-111, 115, 126, 147, 218-219
 Constantin VIII, împărat, 124-125
 Constantinopol 15, 26, 27, 31, 47, 56, 71, 81, 89, 91, 92, 107-108, 109, 110, 113, 125, 134, 223, 228
 Cordoba 65-66, 71, 77, 78, 147, 225
 „Corespondența khazară” 65-66, 609-71, 78-79, 221 passim, anexa III
 creștinism; creștini 12-13, 47, 58-61, 63-64, 68-69, 74, 76, 83, 97, 108-113, 117, 122-125, 133, 134, 137, 140, 158, 169, 172, 177, 178, 181-183, 195-196, 218, 229, 234

Crimeea 14, 16-17, 26, 31, 32, 62, 75, 81, 83, 115, 134, 135, 150-151, 152-153, 172, 185-186
 Cronica rusă timpurie 90, 90 (notă), 95, 98, 109-113, 115-116, 120-125, 128-130, 132-135, 138, 219
 cruciade 140-141, 168-171, 185
 cumani 19, 105, 128, 134-135, 137, 148, 149

Darband, defileul, 25-26, 46, 47, 135
 Dariel, pasul, 25-26
 David al-Roy 140-141
 Derbent vezi Darband
 diaspora 145, 146-147, 158, 164, 168, 194, 233-236
 Dimaski, M. 63
 Djanibeg 172
 „Documentul Cambridge” 78-79
 Don, fluviul, 16, 71 (notă), 83, 87, 91, 94, 97, 98, 104, 121, 136, 148, 149, 184
 Druthmar Christian 82
 Dubnov, S. 170
 Dunărea, fluviul, 22, 29, 31, 74, 103, 104, 105, 106, 177
 Dunlop, D. M. 12, 14, 21 (notă), 29, 32, 54 (notă), 75, 76, 85, 130, 132 (notă), 137, 220, 225, 229, 231-232

ebraic; ebraică (vezi și evrei) 13, 59, 61, 63, 64, 66, 70, 73, 78, 81-84, 120, 140 (notă), 157, 158, 159, 168-169, 180, 182-184, 188, 214, 215, 220, 223, 225, 226 (notă), 228-229, 230, 231
 dad ha-Dani 73 (notă), 76
 Enciclopedia evreiască vezi Jewish Encyclopaedia
 Encyclopaedia Britannica 168, 215
 Encyclopaedia Judaica 14, 52 (notă), 224
 Andre II, rege, vezi Andráš
 Ephraim bar Jacob 171
 Evdochia 24
 evrei; evreiesc (vezi și ebraic; ebraică; diaspora; Israel; iudaism; karaiși)
 est-europeni 14-15, 141, 145, 149-163, 165-167, 173, 175-

176, 180, 186-187, 190, 207;
 khazari 43, 45, 48, 56, 63-66, 70-76, 81-84, 95, 96, 105-107, 116-119, 122-124, 132-134, 135-140, 146-148, 175, 188-189, 207, 222;
 bizantini 59-61, 66, 155, 175-176;
 italieni 61, 168, 175-176, 185;
 spanioli 66, 71-73, 78, 164 (notă), 167 (notă), 173, 188, 195-197, 232;
 din Orientul mijlociu 80-82, 140-141;
 kabari 102;
 unguri 147, 178, 185-186;
 francezi 164-173, 196-197;
 germani 164, 165-174, 179-181, 181-182, 185, 195-197;
 englezi 164-167, 173, 196-197;
 austrieci 175-178;
 americani 15, 186, 203;
 caracteristici fizice 189-194, 198-201;
 diaspora 233-236;
 ghetourile 204-206

Filip IV cel Frumos, rege, 167, 171
 Filipicos (Bardanes), împărat, 32
 Finlanda; finlandezi 97-98
 Fircovici, A. 229-230
 Fishberg, M. 191, 193-194, 197-198, 200, 203, 206-207
 Fotie, patriarh, 83, 107-109
 Frazer, J. 53

Gardezi 57 (notă), 93, 101-102, 217
 Georgia; georgieni 17-18, 22, 23-24, 27, 28, 47, 135, 198, 215
 Germania Judaica 167
 Gershon Ben Yehuda, rabin, 168-169
 Gibb, H. A. R. 215
 Gibbon, E. 24, 30
 Gînghis Han 136, 145, 148
 Goeje, M. J. de 215
 Graetz, H. H. 197
 Grégoire, H. 221
 Gruzia, gruzini vezi Georgia, georgieni
 Gundelfingus, H. 177
 Gurgania; gurgani 35, 46

ghuzi 17, 19, 36-38, 41, 79, 98, 103, 103 (notă), 106, 127-128, 137-138

Harkavy, A. E. 230
 Harun al Rașid 29, 56, 60, 63, 167
 Hasdai Ibn Shaprut 65-67, 70-73, 75-78, 80, 89, 119, 147, 225-227, 229-232
 Heracliu, împărat, 23-24, 60, 127
 huni; Imperiul hunilor 15, 17, 19-21, 73, 105

Iafet 14, 20, 73, 146, 188
 Iafet ibn-Ali 82
 Ibn-al-Adim 137
 Ibn Fadlan 33-47, 52, 76, 79, 93, 95, 103, 118, 128, 137, 155, 213, 216-217, 222
 Ibn Hassul 137
 Ibn Hawkal 46, 50, 51 (notă), 55, 57 (notă), 75, 129-131, 214, 216-217, 190
 Ibn Miskawayh 130-131
 Ibn Nadim 62
 Ibn Rusta 46, 57 (notă), 93-94, 103, 217
 Ibrahim ben Daud 81, 227, 231
 Ibrahim Ibn Iakub 132
 idiș, limba, 153, 158, 177-181, 182-185, 223-236
 Iehuda ben Barzillai, rabin, 225-228, 231
 Iehuda Halevi 79-81, 227-228
 Ierusalim 56, 77, 79, 123, 140, 145, 165, 186, 197
 Imperiul turcesc de Apus 22-23, 25
 Inocențiu IV, papă, 136
 Iordan, râul, 15, 146
 Iosif, rege al (khazarilor), 65-80, 85, 89, 96, 119-120, 188, 225-232
 Isaac bar Nathan 71, 78
 islam; islamism 11-13, 16 (notă), 23, 25, 27, 28-29, 32, 33, 43, 45-46, 50-52, 58-61, 63, 65, 69, 74, 77, 85, 115-118, 120, 123-125, 129, 131, 133, 139-140, 155, 159, 222, 234
 Israel; israelieni 14-15, 186, 207, 233-236
 Istakhri 18, 45, 47, 50 (notă), 53, 55, 57 (notă), 216-217,

itil, 16, 41, 51—52, 60, 71 (notă),
76, 83, 115—118, 121, 128, 130—
131, 136, 139
iudaism 13, 28, 32, 52—53, 57, 62
(notă), 63, 74, 79, 82—83, 85,
102, 122, 125, 132—133, 136,
141, 145, 156, 178, 183, 194—
198, 206, 220, 224, 226—228,
233—236

Jacob ben Reuben 82
Jacobs, J. 166 (notă), 199
Jewish Encyclopaedia 52, 156
Jordanes 21 (notă)
Justinian I, împărat, 60, 61, (notă)
Justinian II, împărat, 30—32, 57
(notă)

kabari 18, 50, 101—106
Kahle, P. E. 220—221
Kalonim 167
karaiți 14, 75, 81, 81 (nota) 82, 102,
152—153, 158, 162, 183, 229—230
kara-khazari 18—21
Karidah 21
kavari vezi kabari
Kedrenus 133
Khazaran 51, 60, 130—131
khazari:
origini etnice 11, 14, 18—21, 74;
războaie 11—12, 17, 22, 23—29,
32, 103, 132—134;
convertirea la iudaism 12—13, 28,
32, 52, 57, 58—69, 75—76, 79,
83, 140—141;
căderea imperiului 14, 95—96,
115—121, 128—137;
răspindirea 14, 145—152, 154—
158, 163, 164;
descendenții 14—15, 136—138,
207;
mod de viață 15—16, 33—40, 44—
47, 51—52;
limba 19, 183, 184;
arte și meșteșuguri 48—50, 161;
istorici moderni 95, 121, 126—
127, 220—224;
Khwarizm 34—35, 51 (notă)
Kiev 17, 78, 95—96, 107, 109—112,
113, 115, 118, 121, 123, 128, 133,
135, 138, 149, 156, 220, 223

kıpciaci vezi chipciaci
Kniper, A. H. 151 (notă)
Kokovtov, P. 229—230
Kutschera, H. von 156, 173, 175,
191, 222

Landau 225, 231
László, G. 49 (notă)
Lawrence, A. W. 213
Lawrence, T. E. 213
Lebedias 99—100
Leiris, M. 202
Leon III, împărat, 60
Leon IV, împărat, 12, 27, 60, 85
Leonti, împărat, 30
Lituania; lituanieni 14, 151—153,
155—156, 159, 162, 180, 182, 183,
184

Macartney, C. A. 97, 105, 219, 220
maghiari (*vezi și Ungaria, unguri*)
11, 15, 17, 18, 20, 26, 47, 48—56,
97—106, 115, 147, 148, 157, 161,
163, 178, 219
Mahomed 12, 25, 213
mahomedanism vezi islam
Maiența; Mainz 167—171, 197
Marea Caspică vezi Caspica
Marea Neagră 11, 16, 17, 25, 31, 71
(notă), 87, 90, 91, 107, 108, 116,
135, 152, 153
Marquart, J. 21 (notă), 130
marranos 196—197
Marwan II, calif, 28—29, 132
Maslamah ibn-Abd-al-Malik 27
al-Masudi 46, 50—51, 57 (notă), 60,
63—65, 69, 75, 91—92, 116—119,
154, 213, 216, 217
McEvedy, C. 91
Menahem ben-Saruk, 70—71, 225,
231
Metodiu, Sfânt, 83
Mieses, M. 171, 173, 175—178, 179—
180, 224
Mihail III, împărat, 83, 107
Minorsky, V. 57 (notă), 132 (notă)
mongol, Imperiul; mongoli 17, 56,
129—131, 132, 136, 145,
148—149, 154, 161, 162, 199—
200.

Mosul 17, 27, 140
Muqaddasi 47, 131
musulmani vezi arabi; islam; islamism

Neagră, Marea vezi Marea Neagră
Nestor 219—220
Nipru, riul, 17, 76, 89, 90, 96, 98
Nizami 135
Novgorod 90, 95, 96, 108, 128

Obadia, rege, 75—76, 85, 102
Obolensky, D. 29
Olga, prințesa a Kievului, 92, 110—
113, 120, 122
omaiazi 28, 65
Ouseley, Sir W. 55 (notă), 214

Palestina 67, 140, 194, 197, 209, 223,
233
Pannonia 50, 102, 104, 148
Paszkievicz, H. 108
Patai, R. 189, 192
pecenegi 11, 19, 42, 98, 103—106,
105, 127, 130, 148
Persia, persani:
regatul 18, 23—25, 28, 33, 127;
izvoare (surse) 20, 76, 135, 214
(notă), 215, 217;
cultura și artele 29, 48—49, 161;
drumul comercial 47;
karaiți 75;
evrei 140—141, 175—176, 227
Petachia, rabin, 80—81, 135, 153
Poliak, A. N. 14, 62—63, 136, 150,
156, 160, 162—163, 183—185,
188—189, 223—224, 230, 231, 236
Polonia; polonezi; poloni 14, 62, 75,
113, 150, 151—162, 166, 167, 172,
173, 175—176, 180—187, 189,
191, 192, 198, 203, 224, 235
Porfirogenetul vezi Constantin VII
Priscus 20—21, 33
Prochownik, A. 151, 163

Reinach, Th. 195
Renan, E. 198
rhus, neamul, 33, 39—40, 44, 47,
77, 88, 91—99, 101—104, 107—
111, 112—113, 115—122, 126,

130—135, 149, 218
Ribakov, 229
Ripley, W. 190, 199—200, 206
Roman IV, Digenis, împărat, 128
Roman, împărat, 60, 66
Roth, C. 166, 185—186
Rurik, prinț, 92, 96, 107, 108, 112
Rusia, ruși 11, 96, 98, 105, 149—
151, 152 (nota), 155, 183, 184,
198, 235;
izvoare (surse) 12, 215, 219—220;
și khazarii 14, 75, 95, 119—120,
121, 127, 132—135, 138—139,
145;
primele așezări 39 (notă), 93;
și Bizanțul 107—114, 124—127,
133;
religia 108—110, 113, 121—125,
181

Saadiah, Gaonul 81, 189
Samandar; samandari 22; 27, 46,
51, 130
Sarkel 44—45, 71 (notă), 87—88, 95,
98, 121, 126, 130, 149, 155
sasanid, Imperiul, 25, 49
Sava, G. 151 (notă)
Schechter, S. 78
Schram, A. 177
sefarzi; sefardiți 173, 184, 188, 192,
195—196, 200, 223
Shapiro, H. 193, 205
Sinor, D. 85
sionism 63, 72, 79
Siria 25, 28, 140, 194
Smith, H. 179
Solomon bar Simon 168—169, 171
Solomon ben Duji 140
St. Julien 53
Sveatoslav, prinț al Kievului, 92,
113, 115, 120—121, 129—130

Ștefan Báthory, rege, 154
ștetl 158—163, 181—182, 186

al-Tabari 86
Teodosie II, împărat, 20
Teofan 24
Teofil, împărat, 87
Tiberiu III, împărat, 31

Tiflis 23—24, 49
Tours 12, 27
Toynbee, A. 48, 89, 98, 101, 108, 112
(notă), 121, 126—127, 196, 218, 220
Transcaucazia 28, 68
Turcia; turci; turcesc; turcic 25, 128, 137, 222, 233;
etnic 11, 18, 130, 133, 137, 156, 208, 226;
limba 19, 101, 183;
triburi 22—24, 33, 38, 53, 56, 74, 91, 97, 102—103, 105, 127—128, 153, 161;
izvoare 40 (notă), 215;
ținut al așezărilor 152 (notă)

Ucraina; ucraineni 14, 17, 26, 149—150, 152 (notă), 155, 176, 182, 184, 186, 198
uiguri 15, 18, 22, 73
Ungaria; unguri 13—14, 17, 97, 98, 102, 103—106, 113, 115, 128, 136, 146—148, 156—157, 163, 175—178, 185—186, 191, 195
Urali, munți, 17, 46, 97, 106

Valentinian III, împărat, 85
Vasile I, împărat, 60, 61

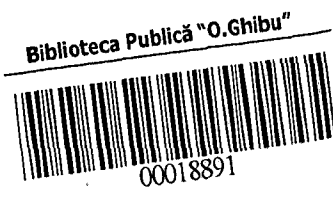
Vasile II, împărat, 124
Vasiliev, A. A. 106, 108
Vernadsky, G. 108, 125, 138, 219—220
Vetulani, A. 156
vikingi 11, 39 (notă), 88—93, 96, 108, 115, 129, 130
Virchow, R. 192
Vladimir, Sfint (mare cneaz de Kiev) 113—114, 125—126, 127, 129, 133, 134, 138, 181
Volga, fluviul, 11, 15, 16, 19, 22, 24, 27, 28, 29, 41—42, 45, 47, 51, 71 (notă), 73, 81, 83, 87, 90, 92, 93, 94, 103, 115—114, 120—121, 130, 132, 136, 146, 148—149.

Weingreen, J. 231 (notă)
Worms 167—171, 197

Yakubi 20—21
Yakut 217

Zaharia, „retorul“, 20
Zajaczkowski 131—132
Zeki Validi Togan, A. 33 (notă), 39—40, 45 (notă), 53, 56, 95, 217, 222
Ziebel 23—24

Let 98 10-00

CUPRINS

<i>Cuvînt înainte de J. C. DRĂGAN</i>	5
PARTEA ÎNTÎI ÎNĂLȚAREA ȘI DECLINUL KHAZARILOR	
I. Înălțarea	11
III. Convertirea	58
III. Declinul	85
IV. Prăbușirea	115
PARTEA A DOUA MOȘTENIREA	
I. Pribegia	145
II. De unde veneau?	164
III. Interferențe și curente contradictorii	175
IV. Rasă și mit	188
ANEXE	
Anexa I Notă asupra ortografiei	213
Anexa II Notă asupra izvoarelor	215
Anexa III „Corespondența khazară“	225
Anexa IV Cîteva implicații: Israelul și diaspora	233
NOTE	237
BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ	244
INDEX	249